

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВЕРКАЛЕЦЬ ІВАН ДМИТРОВИЧ

УДК 340.111 (045)

ДИСЕРТАЦІЯ
ВПЛИВ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ФУНКЦІЙ ПРАВА

081 «Право»

Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник Зварич Роман Васильович, доктор юридичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

***Веркалець І. Д.* Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила, Івано-Франківськ, 2020.

Дисертацію присвячено комплексному теоретико-правовому дослідженню впливу правосвідомості на реалізацію функцій права в умовах становлення української правової системи, яка перебуває у процесі динамічної трансформації.

Проблема правосвідомості об'єктивно є однією із ключових у юридичній науці, адже саме правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості покликана реалізувати загальнозначущі цілі системи суспільних відносин, при цьому спрямовуючи та систематизуючи функції та завдання правової системи. Конкретизуючи зазначену потребу, дисертант звертає увагу, що правосвідомість безумовно має динамічний характер, вона постійно змінюється та розвивається, під впливом соціально-правової дійсності правосвідомість набуває специфічних рис, що потребують наукової верифікації.

Саме вивчення правосвідомості може суттєво вплинути на розв'язання ключових проблем соціально-правової реальності, оскільки вона є формотворчим елементом цієї реальності. Виходячи із цього, в дисертації наводиться характеристика основних підходів до вивчення поліфункціональності правової системи, в яких основна роль належить правовій психології, ідеології та культурі, що беруть перманентну участь у процесах формування адекватної правової поведінки, яка у свою чергу є результатом сприйняття правової реальності. Шляхом вивчення впливу наведених факторів на імплементацію правових норм, як доведено в дисертації, визначається ступінь соціальної значущості та ефективності норм права.

В дисертації встановлено, що поняття функція права розкривається через призму соціального призначення права в цілому і напрямів конкретно

усвідомленого правового впливу на суспільні відносини. Адже право активно впливає на суспільство, реалізуючи притаманні йому функції, і таким чином бере активну участь у процесах впорядкування суспільних відносин. Функціональний потенціал правосвідомості розкривається як в узагальненому, широкому впливі на суспільні відносини, так і у вузькому контексті, який передбачає реалізацію можливостей власне правового регулятивного впливу залежно від їх характеру та значення для соціального розвитку.

Здобувачем обґрунтовується, що синергія правосвідомості та правової ідеології відбувається на рівні усвідомлення іманентного характеру останньої, який виражається в якості когнітивного елемента правосвідомості, формуючи при цьому систему пов'язаних внутрішньою єдністю правових ідей, теорій, поглядів, а також способів вирішення соціальних проблем, виражених у формі юридичних понять і категорій.

Здобувачем доведено, що об'єктивізація правосвідомості у процесі правотворчості виявляє прогностичний характер цього феномена, який у свою чергу зумовлює суспільний попит на наукове дослідження заявленої проблематики. Саме завдяки зазначеним факторам правосвідомість відіграє важливу роль та займає особливе місце у правовій системі. Проблема співвідношення у правовій ідеології інтелектуального та психологічного компонентів автором дослідження розкривається як дискусійна, однак при цьому доводиться, що обидва ці компоненти безперечно є сутнісними для розуміння правової ідеології як такої та визначення рівня її імплементації у правосвідомість українського суспільства. Крім того шляхом всебічного вивчення правосвідомості розкривається динамічний характер цього явища та його вплив на інші соціальні регулятори.

Дисертантом виявляється важливість правової ідеології, оскільки за її посередництвом формально юридичні вимоги переносяться з умоглядної сфери в мотиваційну, психологічну, емоційно-вольову сферу духовного життя соціальних суб'єктів, адже завдяки правовій ідеології об'єктивуються, кристалізуються уявлення про право, державу, правові інститути як про явища соціального буття,

на підставі яких будується той або інший тип праворозуміння. Із застосуванням правової ідеології окремі члени суспільства, а також громадські та державні інститути формують власне відношення, осмислення та усвідомлення правової дійсності та виробляють чіткі правові критерії оцінки соціального життя, його цінностей і водночас механізми гармонізації відносин між особою суспільством і державою.

В дослідженні обґрунтовується, що функції відображають вплив права на суспільні відносини, через те, що вони є елементами соціальної системи поряд із державним апаратом, мораллю, політикою та іншими соціальними регуляторами.

Здобувачем розвивається науковий підхід до розуміння правосвідомості та функцій права. Через призму індивідуальної свідомості на буденному рівні інформація про право отримує суб'єктивно-особистісну забарвленість та інтерпретується відповідно до характерних для конкретного соціуму значеннєвих і ціннісних акцентів. На професійному рівні правосвідомість фактично є концентрацією загальних уявлень (ідей, концепцій, вчень, доктрин, теорій), здобутих професійними правознавцями у ході їх практичної діяльності. Тому теоретичний рівень правосвідомості передбачає належно верифіковані в емпіричний спосіб знання про сукупність внутрішніх зв'язків та загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності.

У роботі наводиться інтерпретація автором поняття правосвідомості на трьох головних рівнях, а саме юридичному, соціокультурному та філософському, яке розуміється не лише у власне юридичному, нормативно-правовому аспекті, через який виражається правосвідомість, але й у широкому соціокультурному та історичному контекстах, завдяки яким право сприймається як феномен культури, а культура у свою чергу визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм.

Дисертантом пропонується новий погляд на процес удосконалення рівня правосвідомості з метою ефективнішої реалізації функцій українського права, що має свою внутрішню (онтологічну) і зовнішню (гносеологічну) складові. Внутрішня складова виявляється передусім шляхом досягнення належного

ступеня самоорганізації як на рівні правової системи в цілому, так і всіх її компонентів зокрема, маючи своїм джерелом принципи соціальної самоорганізації. Завдяки самоорганізації правової системи досягається її збалансованість, що виявляється у самоузгодженні цієї системи, саморозвитку, що відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. У своїй сукупності функції права спрямовують його суспільний вплив на демократизацію держави і розбудову громадянського суспільства, забезпечуючи при цьому як соціальні, так і приватні інтереси, сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів і гарантують додержання прав і свобод людини і громадянина. Правосвідомості у цьому контексті притаманна інтегративно-синергетична роль, що сприяє виявленню відкритого та нелінійного характеру правової системи загалом. Правосвідомість виконує функцію сполучної ланки, покликаної збалансовувати роботу елементів правової системи, забезпечивши у такій спосіб її самокерованість з урахуванням змін у кожному її компоненті. Завдяки цьому відбувається трансформація ідеологічних уявлень про значення і роль права у конкретній державі. Результатом взаємозв'язку правосвідомості та функцій права також є актуалізація у правовому просторі оптимальних методів правового регулювання.

Автором в роботі пропонується розвиток вчення про етапи становлення та трансформації правової ідеології, яка є ключовим елементом правової системи у першу чергу через те, що за її посередництвом відбувається еволюція функціональних механізмів управління політичними, правовими та економічними процесами, що потребує якісно нових, оптимальних та гнучких ідеологічних установок, здатних довести свою ефективність правового регулювання суспільних відносин у демократичній політичній системі. Виходячи із динамічного характеру правової ідеології, головне її призначення полягає у здійсненні регулятивного та стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму та його окремих сфер, що уможлиблюється виключно завдяки плюралістичному характеру цієї ідеології.

Здобувачем дається характеристика інституціональної правосвідомості, що фактично виступає екстраполяцією позитивного права, здійсненого на основі

імплементатії природного права. У першому випадку той чи інший рівень правосвідомості є важливим у контексті тлумачення закону виданого державою, щодо конкретної ситуації або щодо визначення конституційності окремого закону, а в другому – правосвідомість застосовується виключно для того, щоб досягти суспільного консенсусу у питанні ставлення до чинного права в цілому та окремих його складових. Саме тому поділ правосвідомості на теоретичну і практичну є, на думку здобувача, доцільним, адже правова наука виявляє її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія формують емпіричний рівень правосвідомості.

Сформульовані в роботі висновки та пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших фундаментальних, загальнотеоретичних, галузевих і прикладних досліджень з проблеми виявлення впливу правосвідомості на реалізацію функцій права, а також у навчальному процесі, законопроектній роботі, правозастосовчій, правоосвітній та правовиховній діяльності органів юстиції і судів.

Ключові слова: правосвідомість, правова система, правотворчість, правова психологія, правова ідеологія, правова культура, функції права, ефективність права.

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Веркалець І. Д. Правова психологія в механізмі реалізації права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. 2018. № 5 (17). С. 66–77.

2. Веркалець І. Д. Роль правової культури у реалізації функцій права. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2019. № 42. Т. 1. С. 37–40.

3. Веркалець І. Д. Юридичне закріплення та реалізація функцій права у контексті загального рівня правосвідомості. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. С. 8–11.

4. Веркалець І. Д. Правосвідомість суб'єктів в процесі здійснення функцій права. Прикарпатський юридичний бюлетень. 2020. № 1. С. 107–112.

5. Веркалець І. Д. Роль правосвідомості в функціональних процесах здійснення права. Visegrad journal on human rights. 2020. Випуск 2, частина 2. С. 29–34. (Словацька Республіка)

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Веркалець І. Д. Взаємодія права і правосвідомості як науково-методологічна основа дослідження функцій права. Проблеми формування національної правової системи України та її адаптації до європейського права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 5–6 травня 2017 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2017. С. 48–52.

7. Веркалець І. Д. Шляхи імплементації правової ідеології в контексті поліфункціональності права. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 20–21 квітня 2018 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 45–48.

8. Веркалець І. Д. Вплив правової ідеології на процеси формування і реалізації явищ державно-правової дійсності. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Полтава, 10 грудня 2019 року. Полтава: Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. С. 67–69.

9. Веркалець І. Д. Форми впливу правосвідомості на реалізацію функцій права. Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права:

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 березня 2019 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.

SUMMARY

Verkalets I. D. The impact of legal awareness on the implementation of the functions of law. – Scientific qualification work with the manuscript copyright.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Specialty 081 – Law. – Private Higher Education Institution King Danylo University. – Ivano-Frankivsk, 2020.

The thesis deals with the comprehensive theoretical and legal study of the impact of legal awareness on the implementation of the functions of law in the conditions of formation of the Ukrainian legal system, which is currently in the process of dynamic transformation.

The problem of legal awareness is objectively one of the key problems in the jurisprudence, since legal awareness as one of the forms of social awareness is designed to implement the universal goals of the system of social relations while directing and systematizing the functions and tasks of the legal system. The author of the thesis specifies this need by drawing attention to the fact that legal awareness certainly has dynamic character, it is constantly changing and evolving; legal awareness acquires specific features that require scientific verification under the influence of social and legal reality.

It is the study of legal awareness that can significantly influence the solution of key problems of social and legal reality, as it is a formative element of this reality. Based on this statement, the thesis features the characteristics of the main approaches to studying the multifunctionality of the legal system, which are dominated by legal psychology, ideology and culture, which are permanently involved in the formation of adequate legal behavior, which in turn is the result of perception of legal reality. As proved in the thesis, the degree of social significance and effectiveness of legal norms is

determined by studying the influence of these factors on the implementation of legal norms.

The thesis establishes that the concept of the function of law is revealed through the prism of the social purpose of law in general as well as the directions of specific deliberate legal influence on social relations. After all, the law actively influences society by implementing its inherent functions, and thus takes an active part in the processes of regulating social relations. The functional potential of legal awareness is revealed both in the generalized, broad impact on social relations and in a narrow context, which provides for the implementation of the opportunities of the legal regulatory influence as such depending on their nature and significance for social development.

The doctoral candidate substantiates that the synergy of legal awareness and legal ideology occurs at the level of awareness of the immanent nature of the latter, which is expressed as a cognitive element of legal awareness while forming a system of legal ideas, theories, views and ways to solve social problems consolidated by internal unity and expressed in the form of legal concepts and categories.

The doctoral candidate has proved that the objectivation of legal awareness in the law-making process reveals the prognostic nature of this phenomenon, which in turn determines the public demand for scientific research of the stated issues. It is due to these factors that legal awareness plays an important role and occupies a special place in the legal system. The problem of the ratio of intellectual and psychological components within legal ideology is revealed by the author of the study as debatable, but it turns out that both of these components are undoubtedly essential for understanding legal ideology as such and determining the level of its implementation into the legal awareness of Ukrainian society. In addition, a comprehensive study of legal awareness reveals the dynamic nature of this phenomenon and its impact on other social regulators.

The thesis author reveals the importance of legal ideology, because formal legal requirements are transferred through it from the gnostic sphere to the motivational, psychological, emotional-volitional sphere of spiritual life of social subjects, because

legal ideology promotes objectivation and crystallization of ideas about law, state, legal institutions as the phenomena of social existence as the basis of one type of legal understanding or another. Using legal ideology, individual members of society, as well as public and state institutions form their own attitude, understanding and awareness of legal reality and develop clear legal criteria for assessing social life, its values and mechanisms for harmonizing relations between a person, society and the state at the same time.

The study argues that the functions reflect the impact of law on social relations, because they are elements of the social system along with the state apparatus, morality, politics and other social regulators.

The doctoral candidate develops a scientific approach to understanding legal awareness and the functions of law. Through the prism of individual consciousness at the everyday level, information about law acquires a subjective and personal connotation and is interpreted in accordance with the semantic and value accents specific for a particular society. At the professional level, legal awareness is actually a concentration of general picture (ideas, concepts, doctrines, theories) acquired by professional jurists in the course of their practical activities. Therefore, the theoretical level of legal awareness involves properly empirically verified knowledge of the complex of internal relations as well as general and specific regularities of development of legal reality.

The thesis author proposes a new view on the process of improving the level of legal awareness in order to more effectively implement the functions of Ukrainian law, which has its internal (ontological) and external (epistemological) components. The internal component is manifested primarily by achieving the appropriate degree of self-organization both at the level of the legal system in general and all its components in particular with the principles of social self-organization as its source. The self-organization of the legal system supports achievement of its balance, which manifests in the self-coordination of this system, self-development, which occur due to the continuous interaction of legal ideology, legal system and legal practice. Together, the functions of law direct its social influence on the democratization of the state and the

development of civil society, while ensuring both social and private interests; they promote the implementation of certain state priorities and guarantee respect for human and civil rights and freedoms. Legal awareness in this context has an integrative and synergetic role, which helps to identify the open and non-linear nature of the legal system as a whole. Legal awareness serves as a link aimed at balancing the elements of the legal system, thus ensuring its self-management and taking into account changes in each of its components. Due to this, there is a transformation of ideological ideas about the meaning and role of law in a particular state. The result of the interrelation between legal awareness and the functions of law is also the actualization of optimal methods of legal regulation in the legal space.

The author proposes the development of the doctrine of the stages of formation and transformation of legal ideology, which is a key element of the legal system primarily due to the fact that it facilitates the evolution of functional mechanisms for managing political, legal and economic processes, which requires qualitatively new, optimal and flexible ideological attitudes that can prove their effectiveness in the legal regulation of social relations in a democratic political system. Based on the dynamic nature of legal ideology, its main purpose is to exercise regulatory and stabilizing influence on the life of society and its individual spheres, which is possible only due to the pluralistic nature of this ideology.

The doctoral candidate provides a description of institutional legal awareness, which in fact acts as an extrapolation of positive law carried out on the basis of the implementation of natural law. In the first case, one or another level of legal awareness is important in the context of the interpretation of a law issued by the state on a specific situation or on determining the constitutionality of a particular law, and in the second, legal awareness is used only to reach public consensus on current law as a whole as well as its individual components. That is why the division of legal awareness into theoretical and practical is appropriate, according to the doctoral candidate's opinion, because jurisprudence reveals its theoretical component, and everyday legal awareness and legal psychology form an empirical level of legal awareness.

The conclusions and proposals formulated in the paper can be used in the course of further fundamental, general theoretical, sectoral and applied research on the problem of identifying the impact of legal awareness on the implementation of functions of law, as well as in the educational process, law-making, law enforcement, law education activities of justice bodies and courts.

Key words: legal awareness, legal system, law-making, legal psychology, legal ideology, legal culture, functions of law, efficiency of law.

List of the publications of doctoral candidate

which feature the main scientific results of the thesis:

1. Verkalets I. D. Pravova psykholohiia v mekhanizmi realizatsii prava. Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Serii Pravo. 2018. № 5 (17). S. 66–77.

2. Verkalets I. D. Rol pravovoi kultury u realizatsii funktsii prava. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii «Iurysprudentsiia». 2019. № 42. T. 1. S. 37–40.

3. Verkalets I. D. Yurydychne zakriplennia ta realizatsiia funktsii prava u konteksti zahalnoho rivnia pravosvidomosti. Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys. 2019. № 4. S. 8–11.

4. Verkalets I. D. Pravosvidomist subiektiv v protsesi zdiisnennia funktsii prava. Prykarpatskyi yurydychnyi biuleten. 2020. № 1. S. 107–112.

5. Verkalets I. D. Rol pravosvidomosti v funktsionalnykh protsesakh zdiisnennia prava. Visegrad journal on human rights. 2020. № 2, part 2. P. 29–34. (Slovatska Respublika)

which confirm the approbation of the thesis materials:

6. Verkalets I. D. Vzaiemodiia prava i pravosvidomosti yak naukovo-metodolohichna osnova doslidzhennia funktsii prava. Problemy formuvannia natsionalnoi pravovoi systemy Ukrainy ta yii adaptatsii do yevropeiskoho prava: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Ivano-Frankivsk, 5–

6 travnia 2017 roku). Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2017. S. 48–52.

7. Verkalets I. D. Shliakhy implementatsii pravovoi ideolohii v konteksti polifunktsionalnosti prava. Kontseptualni problemy rozvytku suchasnoi humanitarnoi ta prykladnoi nauky: materialy II Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho sympoziumu (m. Ivano-Frankivsk, 20–21 kvitnia 2018 roku). Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Universytetu Korolia Danyla, 2018. S. 45–48.

8. Verkalets I. D. Vplyv pravovoi ideolohii na protsesy formuvannia i realizatsii yavnyshch derzhavno-pravovoi diisnosti. Pravovi, ekonomichni ta sotsiokulturni zasady rehuliuвання suspilnykh vidnosyn: suchasni realii ta vyklyky chasu: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Poltava, 10 hrudnia 2019 roku. Poltava: Poltavskyi instytut ekonomiky i prava Universytetu «Ukraina», 2019. C. 67–69.

9. Verkalets I. D. Formy vplyvu pravosvidomosti na realizatsiiu funktsii prava. Aktualni pytannia rozvytku ta vzaiemodii publicznego ta pryvatnoho prava: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Lviv, 15–16 bereznia 2019 r. Lviv: Zakhidnoukrainska orhanizatsiia «Tsentr pravnychkh initsiatyv», 2019. S. 56–59.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА	23
1.1. Основні наукові підходи до розуміння правосвідомості та функцій права	23
1.2. Сутнісна характеристика правосвідомості як ідеологічного елемента правової системи	36
1.3. Зміст та форми реалізації функцій права як функціональної особливості права	49
1.4. Загальнотеоретична характеристика взаємозв'язку між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функцій права	63
Висновки до Розділу 1	78
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА	82
2.1. Вплив правової психології на реалізацію функцій права	82
2.2. Форми впливу правової ідеології на реалізацію та здійснення функцій права	99
2.3. Вплив рівня правової культури суспільства на ефективність реалізації функцій права	116
Висновки до Розділу 2	133
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ НА ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА В УКРАЇНІ	136
3.1. Загальна характеристика рівня правосвідомості загальних і	

спеціальних суб'єктів правовідносин в Україні	136
3.2. Юридичне закріплення та реалізація функцій українського права	153
3.3. Вплив правосвідомості суб'єктів на ефективність реалізації функцій українського права	170
3.4. Напрями удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення ефективності реалізації функцій українського права	184
Висновки до Розділу 3	200
ВИСНОВКИ	204
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	212
ДОДАТКИ	239

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблема правосвідомості об'єктивно є однією із ключових у юридичній науці, адже саме правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості покликана реалізувати загальнозначущі цілі системи суспільних відносин, при цьому спрямовуючи та систематизуючи функції та завдання правової системи. Крім того правосвідомість безумовно має динамічний характер, вона постійно змінюється та розвивається, під впливом соціально-правової дійсності правосвідомість набуває специфічних рис, що потребують наукової верифікації. Саме вивчення правосвідомості може суттєво вплинути на розв'язання ключових проблем соціально-правової реальності, оскільки вона є формотворчим елементом цієї реальності.

З урахуванням можливостей людської свідомості аналізувати минуле, робити висновки у теперішньому та вибудовувати перспективні моделі розвитку майбутнього, необхідно визнати схожу хронологічну характеристику правової свідомості, суб'єкти якої за подібною схемою виражають ті чи інші моделі правової поведінки. Власне об'єктивізація правосвідомості у процесі правотворчості виявляє прогностичний характер цього феномена, який у свою чергу зумовлює суспільний попит на наукове дослідження заявленої проблематики.

Слід зазначити, що проблематика правосвідомості та її вплив на реалізацію функцій права у тій чи іншій мірі висвітлювалась у наукових дослідженнях, які здійснили вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема С. Абрамов, С. Алексеєв, З. Алмазова, Т. Андрусак, В. Войтов, В. Голубовський, Н. Гранат, М. Гусарова, О. Данильян, Ю. Дмитрієнко, Т. Дудаш, Ю. Калиновський, В. Камінська, Я. Кічук, Г. Клімова, Н. Коваленко, П. Рабінович, О. Скакун, Т. Тарахонич, В. Толстенко, Л. Удовика, П. Рабінович, І. Фарбер, Ю. Шемшученко, та інші науковці.

Проте лише незначна кількість монографічних наукових праць та дисертацій безпосередньо присвячена окремим аспектам взаємодії правосвідомості та функцій права. Серед їх числа слід згадати передусім наступні

монографії: К. Бельський «Структура та функції правосвідомості» (Москва, 2006 р.), М. Герасіна, О. Данильян, О. Дзьобань «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» (Харків, 2009 р.), Ю. Калиновський «Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність» (Харків, 2008 р.), П. Рабінович Т. Бачинський «Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження)» (Львів, 2015 р.), а також дисертації А. Беседіна «Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества» (Москва, 2003 р.), З. Буклової «Правосознание в современном информационном обществе» (Москва, 2011 р.), Ю. Власової «Взаимодействие права и идеологии в современных условиях» (Москва, 2006 р.), Ю. Калиновського «Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія» (Харків, 2010 р.), О. Косаревської «Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України» (Одеса, 2002 р.), І. Панчук «Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України» (Київ, 2015 р.), А. Перепелюк «Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект)» (Київ, 2016 р.) та ін.

Разом з тим, у зв'язку з трансформацією правової системи України, обумовленою як внутрішньою модернізацією, так і євроінтеграційним курсом, виникла об'єктивна потреба у новітньому комплексному дослідженні проблеми впливу правосвідомості суб'єктів правових відносин на функціонування правової системи України з урахуванням сучасних викликів та потреб вітчизняного законодавства. Конкретизуючи зазначену потребу зауважимо, що дослідження правосвідомості відбувається через призму її зв'язку з ідеологічним компонентом правової системи, а також у контексті синергії між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функції права.

Таким чином, з урахуванням усього вищенаведеного, визначена проблематика впливу правосвідомості на реалізацію функцій права є надзвичайно актуальною, відзначається теоретичною та практичною значимістю. Усе це і

зумовило вибір теми та актуальність дисертаційного дослідження, його завдання і структуру.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено у контексті науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Приватного вищого навчального закладу Університету Короля Данила за напрямом «Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)» (державний реєстраційний номер 0116U002342) та «Закономірності розвитку і функціонування правової держави» (державний реєстраційний номер 0111U006673). Тема роботи відповідає Пріоритетним напрямам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженим постановою Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. та перспективним напрямам кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, Перелік яких затверджено рішенням Президії Національної академії правових наук України від 18 жовтня 2013 р.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є створення загальнотеоретичної концепції сучасного механізму впливу правосвідомості на реалізацію функцій права, а також розробка практичних рекомендацій по формуванню необхідних для цього юридичних передумов.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні *завдання*:

- охарактеризувати та систематизувати основні підходи до розуміння правосвідомості та процесу реалізації функцій права;
- обґрунтувати правосвідомість як ідеологічний елемент правової системи;
- розкрити зміст та форми реалізації функції права;
- виявити синергетичний характер взаємозв'язку між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функцій права;
- розкрити вплив правової психології на реалізацію функції права;
- систематизувати форми впливу правової ідеології на реалізацію та здійснення функцій права;
- показати вплив рівня правової культури суспільства на ефективність реалізації функцій права;

- навести порівняльну характеристику рівня правосвідомості загальних і спеціальних суб'єктів правовідносин в Україні;
- визначити закономірності юридичного закріплення та реалізації функцій українського права;
- встановити форми впливу правосвідомості суб'єктів на ефективність реалізації функцій українського права;
- сформулювати напрями удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення ефективності реалізації функцій українського права.

Об'єктом дослідження виступає правосвідомість як явище правової реальності та суб'єктивна форма реалізації функцій права.

Предмет дослідження є теоретико-правова модель впливу правосвідомості на реалізацію функцій права.

Методи дослідження. При проведенні дослідження використано комплекс філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зокрема: формально-логічний метод – при визначенні основних наукових підходів до розуміння правосвідомості та функцій права (підрозділ 1.1); метод дедукції – у процесі сутнісної характеристики правосвідомості як ідеологічного елемента правової системи шляхом сходження від загального до часткового (підрозділи 1.2, 1.4); методи аналізу та синтезу – при дослідженні змісту та форм реалізації функцій права (підрозділ 1.3); метод порівняльного аналізу – при дослідженні впливів правової психології, ідеології, культури на реалізацію функцій права (розділ 2); системно-функціональний метод – при дослідженні рівня ефективності реалізації функцій права (підрозділ 2.3); порівняльно-правовий метод – при дослідженні рівня правосвідомості загальних і спеціальних суб'єктів правових відносин (підрозділ 3.1); нормативно-догматичний метод – при аналізі специфіки юридичного закріплення та реалізації функцій українського права (підрозділ 3.2); метод діалектики – при дослідженні форм впливу правосвідомості суб'єктів на ефективність реалізації функцій українського права та визначенні стратегічних напрямів удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення ефективності реалізації функцій українського права (підрозділи 3.3 і 3.4); метод узагальнення – при обґрунтуванні

та подальшому узагальненні пропозицій щодо ефективного впливу правосвідомості на реалізацію функцій права (висновки).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим теоретико-правовим та науковим дослідженням, присвяченим розкриттю впливу правосвідомості на реалізацію функцій права. У дисертації надано ряд нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

– встановлено синергетичний характер взаємозв'язку між рівнем правосвідомості суб'єктів правових відносин та ступенем ефективності реалізації функцій права, що реалізується у суспільстві через систему правових ідей, здатних набувати форми юридичних понять і категорій;

– встановлено та обґрунтовано, що результатом синергії правосвідомості та процесу реалізації функцій права є напрацювання правовою системою більш ефективних методів правового регулювання з метою стимулювання у суб'єктів правовідносин свідомої правомірної поведінки;

удосконалено:

– науковий підхід щодо розуміння функціонального потенціалу правосвідомості, який здатний реалізуватись на індивідуальному рівні, у такий спосіб визначаючи пріоритети правового регулятивного впливу;

– ідею про принципово ідеологічний характер екстраполяції формальних юридичних вимог з умоглядної сфери у площину реальних правових відносин;

– положення про необхідність ефективної трансформації правосвідомості з метою подолання правового нігілізму і як наслідок підвищення відчуття справедливості у суспільстві;

– ідею про внутрішню (онтологічну) та зовнішню (гносеологічну) складові удосконалення рівня правової свідомості, збалансоване застосування яких дозволяє забезпечити самокерованість правової системи з урахуванням актуальних змін у кожному її компоненті;

дістали подальшого розвитку:

– науковий підхід до визначення поняття «функція права» шляхом аналізу соціального призначення права в цілому та конкретних напрямів усвідомленого правового впливу на суспільні відносини;

– характеристика функціонального потенціалу правової психології, від якої залежить оптимальний рівень соціалізації суб'єктів правових відносин, що дозволяє прогнозувати підвищення ефективності правової системи;

– обґрунтування призначення правової ідеології для здійснення регулятивного та стабілізуючого впливу на життєдіяльність суспільства завдяки плюралістичному характеру цієї ідеології;

– положення про важливість регулятивного потенціалу правової культури, який підвищується у результаті усвідомленого сприйняття системи загальнолюдських та суспільно-правових цінностей;

– вчення про перманентний характер функцій права при збереженні внутрішньої динаміки механізмів та форм їх реалізації, згідно з потребами суспільства в цілому та юридичної практики зокрема.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою працею. Усі результати роботи, висновки і пропозиції зроблено на підставі власного авторського дослідження, аналізу літературних джерел і нормативно-правової бази. Ідеї та розробки, що належать співавторам публікації за темою дисертації, дисертантом не використовувались.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та авторські пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших фундаментальних, загальнотеоретичних, галузевих і прикладних досліджень з проблеми вивчення впливу правосвідомості на реалізацію функцій права.

Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Теорія правозастосування», «Правова ідеологія» (акт впровадження від 03.02.2020р.); в науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького при виконанні наукових програм розвитку

Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері (довідка про впровадження від 03.02.2020р.); у правозастосовчій, правоосвітній та правовиховній діяльності Південно-Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Івано-Франківськ) (акт про впровадження від 10.02.2020 р.); у практичній діяльності Івано-Франківського окружного адміністративного суду (акт про впровадження від 14.02.2020 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Приватного вищого навчального закладу Університету Короля Данила, де було виконано дисертацію, а також оприлюднені на чотирьох конференціях і наукових семінарах, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права» (м. Івано-Франківськ, 5-6 травня 2017 р.); II Всеукраїнському науково-практичному симпозиумі «Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки» (м. Івано-Франківськ, 20-21 квітня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу» (м. Полтава, 10 грудня 2019 року); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права» (м. Львів, 15–16 березня 2019 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 9 наукових робіт, з яких 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 стаття – у науковому періодичному виданні іншої держави, 4 тези доповідей на конференціях і семінарах.

Структура та обсяг дисертації обумовлена логікою проблеми та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів, що містять 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 244 сторінки, з них основний текст 196 сторінок. Список використаних джерел налічує 308 найменувань і займає 27 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА

1.1. Основні наукові підходи до розуміння правосвідомості та функцій права

Зважаючи на доволі значний вплив правосвідомості на якість правового регулювання, побудову громадянського суспільства, дослідженню її поняття науковці приділяють велику увагу. Враховуючи широкий спектр філософсько-правових питань, які пов'язані з правосвідомістю, зокрема те, що вона охоплює дві життєво важливі суспільні категорії, такі як право та свідомість, немає загальноприйнятої дефініції поняття правосвідомості.

Сучасні погляди про суть, структуру, рівні й інші параметри правової свідомості характеризуються достатньою розрізненістю, понятійно-категоріальною неоднозначністю та механічним запозиченням відомостей про свідомість і правосвідомість, що базуються переважно на матеріалістичному розумінні проблем юридичної науки, пов'язаним з перебільшенням ролі і значення економічних відносин, на шкоду іншим сферам людського буття.

Ця обставина значною мірою обумовлена відсутністю детально розробленої методології пізнання суті правосвідомості, її змісту, структури, рівнів і функцій (теоретичний аспект), а також механізму формування правової свідомості з урахуванням її специфіки і призначення (прикладний аспект). Крім того, правосвідомість має властивість динамічності, вона постійно перетворюється і розвивається під впливом соціально-правової дійсності, у її характеристиці з'являються нові аспекти, що вимагають додаткового вивчення. У зв'язку з цим необхідно розглянути методологічні підходи вивчення феномену правової свідомості, які, на думку автора, є найбільш актуальними й істотно вплинуть на зміст діяльності у сфері пізнання цього елементу соціально-правової дійсності.

Поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. На першому рівні йдеться про знання права і

свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння правосвідомості, розглядає її в широкому соціокультурному та історичному контекстах. За таких умов право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут йдеться про "чисте в праві" (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права) [185, с. 500].

Правосвідомості у соціокультурному контексті її сприйняття властива деяка самостійність. Правові погляди, теорії живуть дещо відособленим життям, незалежним від економіки, політики, держави і законодавства. Зміна законодавства, безумовно, чинить вплив на розвиток правосвідомості, проте не здатна кардинально "перебудувати" і тим більше усунути початкового культурно-історичного сенсу правосвідомості.

Існує багато визначень поняття правосвідомість. Філософський енциклопедичний словник визначає термін "правосвідомість" як "...сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей, соціальних груп, класів до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним..." [269, с. 521].

У юридичній літературі дефініція правової свідомості досить добре представлена. Наприклад, С. Комаров визначив правосвідомість як усвідомлення права, сукупність уявлень і почуттів, що виражають відношення людей як до діючого, так і до бажаного права [113, с. 237]. По суті справи, це уявлення про законодавство, правосуддя, правомірну і протиправну поведінку.

Ширше визначення правової свідомості запропонував А. Малько: "Правосвідомість - це система поглядів, ідей, теорій, оцінок, почуттів, емоцій, що відображають суб'єктивно-психологічне відношення людей до діючого і бажаного (ідеального) права і практики його реалізації, що історично склалася в конкретному суспільстві. Правосвідомість є особливою формою суспільної правосвідомості. За своєю природою це феномен суб'єктивно-психологічний.

Його основу становить, передусім, теоретичне знання - уявлення суб'єктів про право, юридичну практику, історію розвитку правової системи і тощо" [251, с. 361].

У літературі можна знайти й інші визначення правової свідомості, багато вчених виділяють у цьому понятті ряд специфічних істотних ознак. По-перше, правосвідомість разом з мораллю, релігією, мистецтвом, наукою, філософією є однією з форм суспільної свідомості. Разом з правом правосвідомість відображає усю людську життєдіяльність, весь "життєвий світ" людини, правосвідомість імпліцитно включена в усі інші форми суспільної свідомості, зберігаючи свою специфіку.

На сьогодні найбільш поширеними є наступні підходи до розуміння структури правосвідомості: гносеологічний або "двочленний", що передбачає виділення в структурі правосвідомості "правової ідеології" і "правової психології"; соціологічний, що базується на триєдності раціонального (пізнавального), психологічного (емоційно-оцінного) і поведінкового (практичного) елементів; інструментальний, такий, що має на увазі розчленовування структури правосвідомості на науковий (теоретичний), професійний (спеціалізований) і масовий (буденний) рівні [20, с. 14].

Відзначимо, що якщо в класичному (гносеологічному) підході в структурі правосвідомості виділяються саме елементи, що входять до її складу, тобто правова ідеологія і правова психологія як частини системи, функціонально взаємозв'язані між собою, то в інших підходах в поняття структури правосвідомості включаються вже її рівні, види і форми, які деякими дослідниками ототожнюються [20, с. 15].

Подібна практика, на наш погляд, не є правильною, оскільки рівні правосвідомості не тотожні її видам і формам. Іншими словами, рівні правосвідомості виражають структуру цього явища тільки по вертикалі.

Безумовно, правова свідомість є поняттям міждисциплінарним. Вона є видом свідомості, в нашому випадку суспільної, та характеризує уявлення і

ступінь залучення громадян до широкого кола суспільних відносин, що пов'язані не тільки з правом, а водночас із процесами державотворення.

Виокремлюючи поняття «правосвідомість» (в рамках даного дослідження поняття «правова свідомість» є тотожним поняттю «правосвідомість») із міждисциплінарного контексту в контекст осягнення загальнофілософських закономірностей розвитку суспільства, слід зазначити, що його визначення, запропоновані різними науковцями, не ідентичні, що викликає потребу у виокремленні спектру підходів до дефініції цього терміна з вирішенням питання про те, який із зазначених підходів найліпше відповідає особливостям нашого дослідження.

Найвужчим тлумаченням цього терміна є розуміння правосвідомості як широти та глибини розуміння чинного права. Його дотримувалися деякі представники радянського правознавства. Наведемо міркування Л. Явича, погляди якого є найбільш показовими для того часу, що правосвідомість – це наявна у свідомості абстрактна форма права або правових відносин. Науковець зауважує, що «...є потрійні форми правовідносин: одна конкретна – угода живих людей і дві абстрактні – в законі і в уявленні людей...» [303, с. 44]. У даному випадку ми бачимо класичний підхід до розуміння правосвідомості в радянську епоху. З одного боку – дійсно підтвердження факту наявності такого терміну як «правова свідомість», а з іншого – тлумачення даного поняття як чогось більш абстрактного та непритаманного тогочасному суспільству.

Другий, більш ширший підхід, окрім знання й розуміння чинного законодавства, бере до уваги також і характер ставлення до правових норм. Так, радянський правознавець Л. С. Явич правосвідомість пропонував розуміти як «...систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв, відчуттів, що розкривають ставлення особи до чинного права...» [241, с. 72].

Сучасний український фахівець у галузі філософії права Ю. Калиновський вважає, що правосвідомістю є сукупність «...оцінних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, особистості або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також

практики його застосування до правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку й комунікацію в юридично значущих інтерсуб'єктивістських ситуаціях... Константи та цінності правосвідомості є аксіологічно-нормативним полем свободи, у межах якого діють різнорівневі соціальні суб'єкти» [94, с. 36].

На нашу думку, таке розуміння правосвідомості найбільш вдало характеризує відношення людей до права в сучасних умовах розбудови дійсно демократичної держави на основі забезпечення природних прав людини.

На думку Н. Юрашевич, «...правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), які відображають правову дійсність і оцінне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [297, с. 181].

Особливий інтерес для нас представляє функціональна структура правосвідомості (Я.Кічук, О.Кобець та ін.), яка включає в себе когнітивний, афективний і вольовий компоненти, котрі слугують основою для встановлення трьох основних функцій правової свідомості: пізнавальної, оцінювальної та регулятивної. Кожна з цих функцій має свої основні компоненти [103, с. 13].

Відповідно до принципу єдності свідомості та діяльності, важливим є функціональний аспект, у контексті якого вчені відзначають, що структура правосвідомості може розглядатися лише за результатами функціонування її кінцевих продуктів. Пізнавальна функція виражає когнітивний компонент правосвідомості, показниками якого в діяльності є юридичні знання та вміння суб'єкта. Оцінювальна функція правосвідомості суб'єкта відображає когнітивно-емоційний компонент і виражається у діяльності оцінювальними думками про право та практику його використання. Інтелектуально-емоційно-вольовий компонент відображається в регулятивній функції правосвідомості, котра характеризується правовими установками та орієнтаціями.

Слід відзначити, що когнітивна функція правосвідомості майбутніх юристів не виражається лише набуттям юридичних знань. Слушно зауважує О. Данильянц, що можна володіти знаннями, але не вміти ними користуватися. Необхідно враховувати практичний досвід використання юридичних знань суб'єкта. Правові знання та вміння через правову практику включаються в особистий досвід суб'єкта діяльності. Потім пізнавані ним правові явища співвідносяться з його потребами, інтересами, цілями і, природно, викликають до себе певні відносини. Таким чином, оцінювальне відношення до правових об'єктів пізнання і практичної діяльності набуває інтелектуально-емоційного забарвлення. У правосвідомості право та його використання розглядаються як деякі цінності та викликають до себе відношення, котре може не співпадати у різних групах та відрізнятися від пануючих у суспільстві оцінок [271, с. 31].

Гносеологічна (пізнавальна) функція передбачає накопичення знань про право, його сприйняття, подальше осмислення різних правових явищ, всієї правової дійсності. Регулятивна функція реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, які виступають специфічним регулятором поведінки людей. Особливу роль у здійсненні цієї функції відіграють правові установки.

Оцінна функція передбачає оцінку правової поведінки (діяльності) людей, оцінку права в цілому. В повсякденному житті в людини формується певне, передусім емоційне, ставлення щодо різних явищ і процесів правового життя на основі власного досвіду та правової практики. Норми, які захищають і охороняють інтереси людини, сприяють їх реалізації, дістають, як правило, схвалення, позитивну оцінку. Недосконалі норми, з суттєвими прогалинами, суперечностями, що здатні порушувати права і свободи людини, сприймаються негативно.

Найбільш повною, на нашу думку, функціональна класифікація правосвідомості представлена у дисертаційному дослідженні В.Мухіна. Досліджуючи професійну правосвідомість, її функції автор поділяє на дві групи:

функції, що забезпечують сприйняття правової дійсності; функції, що забезпечують зворотні активний вплив на правову дійсність [162, с. 10-11].

За останні роки побачила світ велика кількість публікацій українських науковців на тему правосвідомості, досліджуючи її структуру, зміст, види, суб'єктний склад, специфіку реалізації тощо. Зокрема, Ю. Дмитрієнко здійснив спробу виявити конкретно-історичну специфіку джерел української правосвідомості на ґрунті виявлення специфіки давньоісторичної правової літератури [69, с. 50].

У науковій статті Г. Клімової «Правосвідомість: до теорії питання» досліджується еволюція поняття правосвідомості, аналізується інтерпретація правової свідомості у філософсько-правових дослідженнях, розкривається структура цього соціального феномену [105, с. 1].

Об'єкт праворозуміння науковці розглядають як явище, що відображається поняттям права та конструюється в свідомості за посередництвом мови [73, с.134].

За визначенням А. Міцкевича, яке у своїй праці наводить Р. Луцький, правосвідомість це - явище, що не лише відображає поняття права, але включає й інші загальнотеоретичні категорії та поняття, що охоплюють всю систему правових явищ, а також філософські та соціологічні категорії, які відображають зв'язки права з іншими соціальними явищами [141, с. 53].

Змістом праворозуміння, відштовхуючись від наукових результатів Ю.Кривицького, є знання про сутність і зміст права як особливого соціокультурного явища, про його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави, а також його характеристика й оцінка у правосвідомості. Такі знання мають не емпіричний/фактичний, а теоретичний характер, є знаннями про сукупність внутрішніх зв'язків, загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності, це - загальні уявлення, знання (ідеї, концепції, вчення, доктрини, теорії) про право, здобуті у ході пізнавальної діяльності суб'єкта [125, с. 26-27].

Потрапивши в індивідуальну свідомість, інформація про право найчастіше набуває особливої, суб'єктивно-особистісної забарвленості, інтерпретується відповідно до характерних значеннєвих, ціннісних і нормативних акцентів, відтак очевидним стає детермінованість змісту праворозуміння суб'єктивними характеристиками його носія [27, с. 18].

Проблема правосвідомості є однією з ключових проблем юридичної науки. І це не випадково, оскільки правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначимі цілі в системі суспільних відносин. Незважаючи на той факт, що вивченням цього соціально-правового феномену займалися не одне покоління дослідників, ми повинні констатувати відсутність єдиного, загальноприйнятого трактування правосвідомості. Це пов'язано з тим, що вичерпне наукове визначення цієї категорії не може бути коротким і однозначним. Проте розкриття суті, чітка конкретизація поняття „правосвідомість” є необхідним завданням нашого дослідження, вирішення якого дозволить уникнути плутанини в подальшому використанні цього терміну.

Інтерес до вивчення функцій права виправданий, оскільки він призводить до пізнання призначення права в суспільстві, особливостей механізму його впливу і прояву в цілому і в окремих сферах громадського життя. Право є чинником, що не лише визначає напрям, але і підштовхує процеси, які пов'язані з потребами людини, суспільства і держави. Коли відбувається зміна соціальних і індивідуальних потреб, також змінюються функції права. Це трапляється в кожен конкретний історичний період, тому простежується залежність функцій права від тих завдань, які необхідно вирішувати за допомогою права.

Згідно з енциклопедичним словником, функція права - це роль, яку відіграє право або певний правовий інститут в соціальному житті, а також конкретні напрями правового впливу на поведінку суб'єктів права [298, с. 912].

Функція права погоджуючись із дослідником М. Матузовим, це прояв його іманентних, специфічних якостей, інакше кажучи, це основний напрям впливу права на суспільні відносини з метою їх впорядкування та врегулювання. У

функції акумулюються якості права, що постають із його якісної самостійності як соціального феномена [151, с. 155].

Серед якісних характеристик функцій права на увагу передусім заслуговують, на нашу думку, такі: функція права зумовлена його сутністю й визначається призначенням у суспільстві. Водночас функція не є лише проявом іманентних якостей сутності, її не можна розглядати тільки як їх «проекцію». Не можна механічно зв'язувати функції й сутність права; функція права має певний ступінь незалежності; функція характеризує напрям необхідного впливу права на суспільні відносини, тобто такого впливу, без якого суспільство на цьому етапі розвитку не може існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин); функція виражає найбільш суттєві, головні риси права та спрямована на здійснення завдань, що стоять перед правом на цьому етапі його розвитку; функція права являє собою, як правило, напрям його активної дії, тому однією з важливих її ознак є динамізм; постійність як необхідна ознака функції права характеризує стабільність, безперервність, досить тривалу її дію. Функція постійно властива праву, проте це не означає, що незмінними залишаються механізми і форми її здійснення, які змінюються й розвиваються відповідно до потреб практики [83, с. 4].

Термін «функціонування права» відображає дію права в соціальній системі, відображає функціональну характеристику права – розкриваючи способи його впливу у суспільстві (шляхи й форми впливу на суспільні відносини). Якщо «функція права» – поняття, що відображає не тільки сучасне й майбутнє (цілі та завдання) в праві, то «функціонування» відображає дію права в сучасних умовах, якщо інше спеціально не обумовлене [278, с. 219].

Слід зазначити, що поняття «функція права» та «функціонування права» є дуже близькими, у чомусь тотожними, проте не такими, що повністю збігаються. Функціонування права – питання, безпосередньо пов'язане з проблемою функцій, оскільки характеристика системи функцій – це фактично характеристика функціонування права. У конкретному ж значенні поняття «функціонування права» означає дію права як елемента соціальної системи поряд із державним

механізмом, мораллю, політикою, іншими соціальними регуляторами. Інакше кажучи, функціонування – це дія права в соціальній системі, реалізація його функцій, втілення їх у суспільних відносинах [252, с. 319].

При застосуванні поняття "функція права" фахівці наголошують, що під ним слід розуміти соціальне призначення права в цілому і напрями правового впливу на суспільні відносини. Право активно діє через свої функції, і розуміти їх слід саме як напрями правової дії, оскільки вони виражають роль права у впорядкуванні суспільних відносин [12, с. 72]. До того ж, функції права впливають на соціальну реальність і забезпечують зв'язок права з іншими явищами соціального життя [72].

Досліджуючи взаємозв'язок правової реальності та правосвідомості, І. Тімуш "побудувала" таку інтегральну дефініцію: правосвідомість (у найзагальнішому розумінні) – це осмислене відношення до форм та способів здійснення людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя [258, с. 100]. Якщо розглядати свободу як форму реалізації особою її суб'єктивних прав та правосвідомість у взаємозв'язку з правовою реальністю, то з позицією І. Тімуш варто погодитися. Однак така категорія, як правосвідомість, не обмежується забезпечуваними державою правовими нормами, а має також теоретично-правову основу, що ґрунтується на "втіленні у життя", тобто реалізації бажаної, концептуально усвідомленої правовими гіпотезами юридичної реальності.

Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію, І. Омельчук зі своїх міркувань вивів найвдаліше визначення правосвідомості – "це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення" [176, с. 38].

Як бачимо, у наведеному визначенні міститься доволі масштабний перелік суб'єктивних психологічних аспектів внутрішнього світу людини, її психічних станів (почуття, емоції, ідеї тощо), причому сам автор розуміє, що цей перелік не є вичерпним. На нашу думку, будь-яке поняття повинно формулюватися

узагальнено, щоб позбутися зайвого словесного навантаження і уникнути зауважень щодо неповноти його змісту.

Правосвідомість можна розглядати як своєрідний механізм саморегуляції поведінки (діяльності) людей. Це пояснюється її здатністю орієнтувати суб'єктів права в різних правових ситуаціях, робити правомірний вибір, приймати юридично значущі рішення щодо додержання або порушення права [80, с.533–534].

Розглядаючи структуру правосвідомості, необхідно відмітити, що у правосвідомості відображене як знання права та правових явищ, так і відношення до них (їх оцінка) та вимоги (вольове прагнення) до встановлення правових норм, інститутів, прав і обов'язків [186, с.28].

Вивчення взаємозв'язків згаданих функцій вимагає їх чіткого розмежування. Рішення цієї задачі багато в чому залежить від рівня проникнення в суть муніципального права, виявлення її стійких ознак і властивостей, а також формування не лише емпіричного, але в першу чергу абстрактного знання про неї. Для цього можуть бути корисні напрацювання теоретиків права у сфері вивчення функцій права. Проте, зважаючи на відсутність єдності в поглядах учених з питань поняття і класифікації функцій права, тут слід дотримуватися певної обережності в запозиченні і використанні теоретичних положень і конструкцій.

В цілях складання повнішої картини про міру розробленості поняття функції права в науковій літературі приведемо судження деяких авторів по окремих аспектах цієї проблеми. Так, В. М. Горшеньов пропонує розглядати функції права в широкому і вузькому сенсах. У широкому сенсі, із його точки зору, функції права розкривають узагальнену характеристику правової дії на громадські стосунки, при якій регулювання є лише одним із способів вираження службової ролі права. Функції права у вузькому сенсі розкривають можливості власне правової регулятивної дії, показують, як про являється соціальне призначення права - регулювати громадські стосунки залежно від характеру і значення для соціального розвитку [57, с. 36].

Деякі вчені (С. Іванов) трактують функції права як напрями правової впливу не на суспільні відносини, а на волю, поведінку людей [88, с. 51]. З таким розумінням функції права як напрями правового впливу не згоден А. Риженков. На його думку, функція - це не призначення, що визначається сферою застосування будь-чого, а його реалізація. Тому правильніше говорити не про напрям правового впливу, а про правовий вплив в певному напрямі [215, с. 11].

На наш погляд, стосовно функцій права чітке розмежування понять "напрям правового впливу" і "правовий вплив в певному напрямі" не має істотного значення, оскільки обидва ці поняття виражають абсолютно одне і те ж, тільки різними термінами.

В. Глущенко під функцією права розуміє "...те, що і з якими параметрами чинить або пропонує чинити право (норма права) для досягнення обумовлених цілей в конкретних умовах (гіпотезах)". У цьому визначенні, проте, все одно простежується розуміння функції як напрями впливу "...те, що чинить або пропонує чинити право" [55, с. 127].

Окремі вчені (Б. Пугинський) заперечують щодо визначення функцій права в якості напрямів правового впливу на суспільні відносини аргументуючи це тим, що судження про напрями впливу права без вказівки конкретних об'єктів і результатів такого впливу виявляються бездоказовими, такими, що мають спекулятивний характер [201, с.13].

Вважаємо, що з такою позицією не можна погодитися мотивуючи це наступними аргументами. Об'єкт правового впливу відомий - це суспільні відносини, соціальне життя, свідомість і воля людей. Тому ні про яку "умоглядність" по відношенню до об'єкта правового впливу йтися не може, що стосується результатів впливу права на соціальну дійсність, то вони лежать за межами поняття функції і не охоплюються їх змістом. У поняття функції слід включати тільки те, що безпосередньо характеризує це явище, виражає виключно його специфіку. Результати правового впливу, його мета, завдання і тощо, поза сумнівом, тісно пов'язані з функціями права.

Отже, якими б важливими не були розглянуті вище підходи до аналізу правової свідомості, вони, передусім, відповідають комплексному характеру дослідження, мають міждисциплінарне значення. При цьому необхідно пам'ятати, що логіка комплексного дослідження не може і не повинна підміняти собою логіку дослідження спеціального. Без урахування механізму діалектичного взаємозв'язку різних наук, що не виключає "специфічну логіку специфічного предмета", але що припускає її, комплексність, міждисциплінарність дослідження може набути механічного, еkleктичного характеру. Тому важливо підкреслити, що йдеться про діалектичне поєднання вимог комплексного і спеціального історично-правового дослідження за надання методологічного пріоритету останньому.

Усі перераховані особливості правової свідомості, що характеризують її в загальній структурі суспільної свідомості, можуть аналізуватися як з позицій співвідношення відображуваного і відображеного (матеріалістичний підхід), так і з умовою закріплення ідеального змісту в якості самостійного буття і що перетворюється (феноменологічна редукція). Поєднання цих двох підходів дозволяє, з методологічної точки зору, чітко простежувати джерело змісту правової свідомості, а також надає необхідної уваги суб'єкту правової свідомості як такому, що самостійно творить світ понять та образів. Таким чином можуть бути якнайповніше реалізовані принципи заявленого у підрозділі предмета дослідження.

Відтак, правосвідомість, що водночас лежить в основі правової системи та виступає її фундаментальним компонентом передусім визначає критерії формування та функціонування цієї системи та відповідає за її ефективний розвиток у напрямі утвердження принципу верховенства права. Важливим у цьому процесі є адекватне застосування функцій права, які фактично є каталізаторами розвитку правової державності, демократизації усіх сфер суспільного буття, а також важелями забезпечення необхідної участі громадян у процесі правотворчості.

1.2. Сутнісна характеристика правосвідомості як ідеологічного елемента правової системи

Сучасний стан розвитку суспільства тісно взаємопов'язаний із тією роллю, яку відіграє правова ідеологія, однак домінуючим чинником цього процесу в контексті державотворення є правосвідомість, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та правових явищ, характеризує тенденції змін правовідносин та їх стан. У правосвідомості, як і свідомості взагалі, простежуються психологічні та власне ідеологічні поведінкові елементи, наукова характеристика яких є предметом дослідження у цьому структурному елементі роботи.

Правова ідеологія розуміється в якості пізнавального або когнітивного елемента правосвідомості, що має на увазі систему пов'язаних внутрішньою єдністю правових ідей, теорій, поглядів і уявлень про право, його соціальне призначення, правові способи вирішення соціальних проблем, виражених у формі юридичних понять і категорій. У числі останніх "справедливість", "формальна рівність", "правова держава", "законність", "правопорядок" та ін. У формуванні правової ідеології спільно беруть участь такі фахівці, як правознавці, економісти, соціологи, демографи та ін., які на основі даних про історичний розвиток суспільства, результати соціологічних опитувань громадської думки, аналізу сучасного стану соціально-правової реальності.

Аналізуючи наявні в літературі позиції щодо розуміння теоретичного та масового рівнів правосвідомості, можна стверджувати, що основною дискусійною проблемою є проблема співвідношення в них інтелектуального та психологічного компонентів: якщо теоретична правосвідомість зводиться власне до науки про право, тобто до переважно інтелектуального, раціонального утворення, то буденна – до виключно психоемоційного явища. Науково-теоретичний рівень правосвідомості є результатом діяльності ідеологів, політичних діячів, науковців. Їхні погляди втілюються у теоріях, наукових термінах, принципах, науково-

теоретичних доказах, зрештою, у правовій науці. Теоретична правова свідомість зазвичай формується у процесі спеціалізованої інтелектуальної професійної діяльності. Теоретична та буденна правосвідомості знаходяться в діалектичному взаємозв'язку. Буденна правосвідомість історично передує систематизованому знанню і є для нього джерелом розвитку і збагачення.

Важливим елементом правової свідомості відтак виступає правова ідеологія. Це концентрований вираз правосвідомості, як форми суспільної свідомості. Т. Андрусак визначає правову ідеологію як систему правових поглядів, що базується на певних ідеологічних і наукових позиціях. Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку і функціонування держави і права [18, с. 87].

М. Цвік розглядає вимоги, які висуваються до формування правової ідеології в демократичній, правовій державі. Вона повинна формуватися на основі пріоритету загальнолюдських стандартів та цінностей, зокрема верховенства права і закону, принципів демократії, прав і свобод людини і громадянина тощо; будуватися на критичному сприйнятті вітчизняного і зарубіжного історичного досвіду, вивченні нових поглядів та підходів до правових явищ; орієнтуватися на раціональне поєднання інтересів особи, суспільства і держави, виходячи при цьому з тези, що саме людина та її права визнані найвищою соціальною цінністю, на досягнення соціального і політичного компромісу [80, с.536].

Завдяки існуванню цих елементів правової свідомості у людей формуються правової знання, поведінка. За допомогою компонентів правосвідомості особа оцінює норми права та зіставляє їх зі своїми власними цінностями.

Правова ідеологія є системою поглядів і ідей, в яких виражається відношення, осмислення, усвідомлення, розуміння правової дійсності різними класами, соціальними групами, правлячою елітою. Соціальна значущість правової ідеології полягає у визначенні чітких правових критеріїв оцінки соціального

життя, її цінностей, утвердження взаємної доброї волі між особою, суспільством і державою. Вона визначає характер правотворчого процесу, синтезує різноманітні політико-правові феномени в одне ціле. Немає в світі держави, що існує без правової ідеології. У змісті Конституції, інших законів держави законодавець вкладає своє розуміння, своє бачення належного способу соціального життя, який залежить від правових поглядів, ідей, теорій. Це і є правова ідеологія. Єдність державного життя, правового буття в значній мірі задається ступенем розвиненості правової ідеології.

Слід відмежовувати правову ідеологію від інших елементів правосвідомості, адже правова ідеологія формує у громадян цілісне сприйняття правової дійсності, цілей, способів та завдань правового регулювання суспільних відносин і всієї правової системи країни. Натомість все, що пов'язано з суто психологічним сприйняттям права, є основою такої складової правосвідомості, як психологія права, що містить у собі ірраціональні компоненти [139, с. 26].

Проаналізувавши існуючі підходи до розуміння правової ідеології, дослідник А. Луцький аргументовано констатує, що основними її структурними елементами, характерними особливостями можуть бути визначені наступні: до раціональної форми належать: процеси правової освіти, формування юридичного професіоналізму, правотворчості та правового регулювання (адже будь-які регулятивні нормативно-правові акти повинні бути раціонально обґрунтованими та відповідати науково визначеним вимогам юридичної техніки); до ірраціональних елементів належить: відмова від раціонального обґрунтування правової ідеології, коли в її основу кладуться інтереси певної спільноти, що підпорядковує право як фундаментальний регулятор суспільних відносин.

Рівень сприйняття правової ідеології впливає на оволодіння її структурними елементами: правові уявлення, поняття та ідеї, за допомогою яких громадяни аналізують правову дійсність, містять в собі загальне уявлення про право та його роль у регулюванні суспільних відносин; правові теорії, доктрини, концепції та моделі, які описують існуючі правовідносини, а також служать засобом впливу на їх розвиток, вдосконалення та наближення до існуючих суспільно-правових

уявлень про належну правову організацію і правопорядок; - правові цінності та цілі, які закріплюють найважливіші для суспільства регулятивно-аксіологічні ідеї, в яких відображено ключові пріоритети правового розвитку; правові ідеали, які відображають бажані в суспільстві орієнтири розвитку правової системи; правові принципи, що лежать в основі правового регулювання і визначають основні формальні та матеріальні параметри розвитку системи права і законодавства [139, с. 26].

Правова ідеологія і правова психологія знаходяться в діалектичному взаємозв'язку: «...немає ідеології, яка виявляла б себе тільки в теоріях і нехтувала б потребами, емоціями, також немає і правової психології, яка б виключала ідеї, принципи та інше...» [146, с. 27].

Маючи один і той же об'єкт відображення – систему правового регулювання суспільних відносин, – вони формуються і функціонують по різному. Основна відмінність між правовою психологією і правовою ідеологією полягає в тому, що остання виступає не тільки як безпосереднє відображення суспільного буття, а як цілеспрямована теоретична діяльність людей, що розробляє і обґрунтовує певні правові цінності. Правова психологія, навпаки, формується і розвивається як один із проявів природної психічної здатності відображати навколишній світ, як реалізація функції свідомості пристосовувати людину до навколишнього світу. Принцип відповідності свідомості буттю повністю дотримується у сфері правової психології. Правова психологія безпосередньо вплетена у практичну діяльність і є суб'єктивною детермінантою поведінки людей у правовій сфері [131, с. 81].

Водночас слід зазначити, що класифікацію елементів правосвідомості взагалі не можна здійснювати за будь-якою однією ознакою (логічною основою). Її структура може виглядати по-різному залежно від того, який аспект свідомості буде братися до уваги у конкретний момент.

З точки зору суб'єкта відображення правосвідомість – феномен суспільний, груповий. Типологізація правосвідомості за рівнем залежить від конкретних

носіїв – суб'єктів: окремі індивіди, суспільні групи, суспільство, народ. З огляду на це виокремлюють індивідуальну та колективну (групову) правосвідомість.

Індивідуальна правосвідомість, або правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні та вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються у прийнятих рішеннях і спрямовані на піднесення, спілкування та взаємодію у процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин

Індивідуальна правосвідомість нерозривно пов'язана з соціальними групами, соціальними інститутами, професійними, політичними, релігійними колективами, із суспільством загалом. Індивідуальна та колективна правосвідомості співвідносяться як частина і ціле, особливе і загальне та знаходяться в діалектичному взаємозв'язку. Колективна (групова) правосвідомість відображає пануючі правові ідеї, погляди, настрої, оцінки, позиції і почуття, притаманні певному колективу, групі або суспільству чи народу загалом. Своєю чергою, колективну або групову правосвідомість можна класифікувати залежно від соціально-класової структури суспільства, від правового статусу окремих соціальних груп і класів [180, с. 20–22].

Правосвідомість суспільства ґрунтується на історично визначеній системі суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, духовних – у масштабах усього суспільства. Вона відображає правову природу відносин у суспільстві, принципи і схеми правового спілкування між членами суспільства, досвід правової діяльності [226, с. 354].

Суспільство складається із системи соціальних груп, колективів індивідів, політичних об'єднань. Водночас вони є складовою суспільства, тому в правосвідомості соціальних груп, окремих громадян завжди присутні оцінки, імперативи, схеми правосвідомості суспільства загалом. Поряд з ними у правосвідомості суспільних груп є і власні групові правові установки, стандарти, особливі критерії вимог до рівня правосвідомості. Вони є продуктом того

особливого місця, яке займає певна соціальна група у системі суспільства, її специфічної діяльності, особливої мети, яку вона має, та специфічних засобів її досягнення [170, с. 269].

Правосвідомість окремої соціальної групи слід визначати як групову правосвідомість. Найчастіше вона проявляється у процесі прийняття законів або юридичних приписів, які зачіпають інтереси цих груп, а також регулюють їх відносини один з одним і з державою. Тут правова інформація трансформується відповідно до інтересів певної соціальної групи, тому правові цінності не тотожні у різних групах і відрізняються між собою.

I. Голосніченко, як один із видів групової правосвідомості, виокремлює правосвідомість політичної еліти та правосвідомість правлячої політичної еліти, вважаючи її досить важливою для розвитку суспільства і держави [229, с. 504].

Значущість правової ідеології для суспільної свідомості визначається тим, що завдяки ній формально-юридичні вимоги переводяться з умоглядної сфери в мотиваційну, психологічну, емоційно-вольову сферу духовного життя соціальних суб'єктів. У цьому феномені об'єктивуються, кристалізуються уявлення про право, державу, правові інститути як про явища соціального буття, на підставі яких будується той або інший тип праворозуміння.

Повністю погоджуючись з позицією К. Бельського, який обґрунтовує важливість правової ідеології, звернемо увагу на ту обставину, що в систему ознак правової ідеології дослідник включає, "...по-перше, концептуальне осмислення і вираження корінних інтересів і цілей класів і соціальних груп; по-друге, вироблення її ідеологами (політиками, юристами, філософами); по-третє, спрямованість правової ідеології на реалізацію своїх можливостей через різні форми свідомості, щоб стати мотивом практичної діяльності класу, народу" [29, с. 51].

Здійснюючи розгляд структури правової ідеології в трьох аспектах - смислового, ціннісного і власне ідеологічного - Ю. Льхова в першому випадку виділяє домінантні ідеї справедливості і порядку, з одного боку, свободи і відповідальності - з іншого. Відзначаючи, що "...зміст правової ідеології повинен

характеризуватись критеріями оцінки справедливого і несправедливого, порядку, і в той же час розмежувати свободу і свавілля, відповідальність і жертвність., у смислового аспекту можна говорити про наявність структурних особливостей правової ідеології. Вони можуть виступати основою для відмінності правової ідеології від інших форм ідеологій..." [187, с. 66].

У другому випадку автор фокусує увагу на відносності, "приземленості" цінностей, що засновують ідеологію, відзначаючи, що ціннісні "колізії" долаються на кшталт колізій норм права. Така ситуація з ціннісною структурою правової ідеології обумовлена тим, що сама вищеназвана ідеологія саме в цьому випадку здатна бути основою для ухвалення правових рішень". У третьому випадку - у випадку з ідеологічним механізмом правової ідеології - його специфіка визначається "взаємозв'язком трьох типів механізмів ідеологічної дії: юридичного, політичного і універсального". Як свідчить дослідниця, для "...правової ідеології найбільш суттєвими є механізми, які успішно можна назвати юридичними". Річ у тому, що саме останні припускають використання юридичних засобів, "головним чином ефективних для ідеологічної консервації існуючого соціального порядку", а також "для підтримки стабільності і недопущення зміни системи цінностей", що склалася в суспільстві [187, с. 67].

Ставлення до державно-правової реальності, яке найбільш виявляється у почутті, визначає ступінь узгодженості правосвідомості (як індивідуальної, так і суспільних її форм) з актуально існуючими державно-правовими реаліями, що дозволяє вирізнити солідарну та конфліктну правосвідомість [210, с. 184–185].

Оскільки основною базою юридичної політики держави є суспільно-правова ідеологія, то в цьому випадку вона має бути наслідком духовно-етичних, соціально-правових, культурних шукань людини, суспільства, держави, результатом розумної суспільної згоди, гармонізацією інтересів різних соціальних суб'єктів, що, втім, не виключає диференційованої юридичної ідеології.

Але не повинно бути розриву практичного зв'язку між буттям і свідомістю, оскільки в такому разі правова ідеологія об'єктивно не відображатиме юридичну

дійсність, що призведе не лише до деформації правосвідомості, але і до упущень законодавчої політики держави.

Визнання і підтримка правовою ідеологією природного права що до прав людини, економічної, політичної і духовної свободи в суспільстві - один з найважливіших проявів її соціальної значущості.

Отже, правова ідеологія - це система ідей, доктрин, поглядів, що відображають і формують правову дійсність. Проте, як справедливо відзначив І. Фарбер: «Зводити всю правосвідомість лише до ідей, поглядів неправильно. Безумовно, вона підпорядкована закону, вона тлумачить і застосовує закон, але застосовує його не формально, а з душею, зі всіма своїми політичними, філософськими, моральними і правовими поняттями і відчуттями, ці останні грають далеко не малу роль» [268, с.92].

Наступним обов'язковим структурним елементом правової ідеології є правові цілі, цінності та ідеали. Аналіз реалій буття за цими критеріями відображає у свідомості громадян правову якість правовідносин, методів правового регулювання і основних типів правових зв'язків, дозволяє розробляти стратегії подальшого суспільно-правового розвитку. Роль правової ідеології полягає тут в посиленні правових гарантій забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина. Таким чином, правова ідеологія забезпечує розвиток держави та громадянського суспільства.

Тісно пов'язаними з правовими цінностями, цілями та ідеалами є правові принципи: зв'язаність та обмеженість державної влади правом, закріплення природно-правової основи прав і свобод людини, провідна роль конституції і законів у правовому регулюванні суспільних відносин, неподільність та єдність системи правовідносин.

Підкреслимо також відмінність правової ідеології від інших складових правосвідомості: завдяки правовій ідеології у громадян формується цілісне сприйняття правової дійсності, цілей, завдань та способів правового регулювання суспільних відносин, а також цілей розвитку правової системи країни. Суто психологічне сприйняття права, що є основою такої складової правосвідомості, як

правова психологія, містить в собі ірраціональні компоненти, які не дозволяють відображати та оцінювати правовідносини в правових поняттях, спираючись на правові теорії, концепції та моделі [139, с. 27].

Дослідження співвідношення правової ідеології з формальними джерелами права як структурними елементами правової системи сучасного суспільства дозволяє підтвердити її системоутворююче значення в структурі правової системи суспільства, що розглядається в зазначеному ракурсі. Соціальні функції правової ідеології реалізуються для вирішення основних завдань, що стоять перед правовою системою сучасного суспільства [30, с. 47].

Необхідно відзначити, що правова ідеологія є однією з форм соціальної ідеології та суспільної правосвідомості, виступає нарівні з правовими нормами і санкціями засобом регулювання суспільних відносин. Правова ідеологія визначає характер правотворчого і правозастосовчого процесів, синтезує різні політико-правові феномени в одне ціле. Немає в світі держави, існуючої без правової ідеології. У змісті Конституції, інших законів держави законодавець вкладає своє розуміння, пізнання юридичної матерії у вигляді правових поглядів, ідей, теорій. Це і є панівна правова ідеологія.

Єдність державного життя, правового буття в значній мірі задається ступенем розвиненості правової ідеології. Правова ідеологія – досить складне суспільне явище, виступаюче своєю системою політичної інтерпретації, раціонального вираження та обґрунтування значущих для певного суб'єкта на даний історичний момент ціннісних властивостей, якостей, сторін, рис, правової реальності. Саме суспільно-правова ідеологія є основою юридичної політики держави. Вона формується шляхом духовно-етичних, соціально-правових, культурних шукань людини, суспільства, держави, шляхом гармонізації інтересів різних соціальних груп. Однак, не можна допускати розриву істинного зв'язку між буттям і свідомістю, оскільки в такому випадку правова ідеологія не буде об'єктивно відображати юридичну дійсність, що призведе не тільки до деформації правосвідомості, але й недогляду законодавчої політики держави.

Таким чином, правова ідеологія повинна відображати прогресивні ідейні погляди своєї епохи, орієнтовані сьогодні на суспільно-значущі і загальнолюдські цінності, формувати належний політико-правовий режим і не відриватися від соціально-історичного досвіду суспільства [42, с. 61-62].

Сутність правової ідеології полягає у тому, що вона являє собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, які формуються у суспільстві [260, с. 14]. Правова ідеологія фактично відображає стан громадянського суспільства та правової системи держави. Якщо ж говорити про стан громадянського суспільства, то, незважаючи на те, що Україна вже більше, як чверть століття є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною державою, етап формування та розвитку громадянського суспільства ще триває і є доволі затяжним. Події останніх років, які довелось пережити Україні, залишили свій негативний відбиток на становищі громадянського суспільства, оскільки через зневіру до влади та політичних сил знизилася активність громадян у громадському житті, і тим самим у формуванні демократичного суспільства. Оскільки громадянське суспільство є важливим структурним елементом правової держави, то неможливо не погодитись з думкою Ю. С. Шемшученка, котрий зазначає, що громадянське суспільство “є базисом держави, ініціює у ній необхідні зміни” [190, с. 79–80].

Правова ідеологія, будучи багаторівневою, може знаходити свій вираз у Конституції, законах, письмових документах, програмних реформах, а також усних заявах професійних політиків. Звідси випливає, що немає країни у світі, яка б не мала своєї правової ідеології.

Правову ідеологію слушно розглядають, з одного боку, як ідейну протиположність, обмеження і заборону щодо неправомірних дій і явищ, а з іншого, – як сукупність концептуально обґрунтованих ідей, принципів і положень, стимулів і мотивів, що сприяють зміцненню й утвердженню правомірних засад функціонування суспільства [165, с. 40].

Відтак правова ідеологія спроможна бути своєрідним критеріальним чинником утвердження законності і правопорядку як у стратегічному,

цілеорієнтуючому сенсі, так і у тактичному – реалізації ухвалених законів, що не може не позначатись на статусі права як системи соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою [300, с.5]. На превеликий жаль, далеко не усі громадяни усвідомлюють обов'язковість дотримання закону усіма, навіть якщо він і не зовсім досконалий або не відповідає інтересам деяких членів суспільства.

За сучасних умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, державна підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями стала нагальною [26, с. 17].

Для України проблема співвідношення громадянського суспільства і влади має виключно практичний характер, зумовлений тим, що становлення громадянського суспільства відбувається у доволі напруженому протиборстві з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньо суперечливу соціально-політичну, ідеологічну й правову конфігурацію. У такій ситуації сподівання деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей [24, с. 49].

Суттєвим підґрунтям процесу становлення національної правосвідомості є цивілізаційний механізм формування та здійснення різногалузевого процесуального права — форми чинної різноджерельної (різногалузевої) державно-правової свідомості, у результаті праворефлексивного здійснення якої утворюється групова цілісність системи національної правосвідомості, що має культурно-історичну, політичну, господарську й територіальну специфіку. Регулятивно-статична сутність національної правосвідомості реалізується в українській державності, що припускає цивільні форми перетворення актів правосвідомості у статичні правові норми. Виділяються такі основні функції

національної правосвідомості, як: пізнавальна, емоційно-ціннісна, регулятивна. Національна правосвідомість спрямована на етнічно-регулятивне самовизначення, будується на ментально-етнічному розумінні цілей, ідеалів розвитку, виражається у правовій ідеології, що зміцнює єдність національної правосвідомості — процесуальної першооснови соціально-політичної спільності. У цьому контексті, зазначає Ю.М. Дмитрієнко, досить важливою потребою є виявлення сутнісної (істотної) специфіки ідейно-світоглядної та нормативно-правової інституалізації національної української правосвідомості за дорадянських і пострадянських часів. За радянського часу державно-правова свідомість в Україні формувалася за моделлю національно-територіальної автономії, що сприяло штучному розподілу простору радянської правосвідомості на національні правосвідомості. У результаті оптимальний баланс, побудований на процесах ментального опосередкування процесів формотворень правової свідомості, реалізований не був; донині баланс нормативного співвіднесення етнічної та національної основи української правосвідомості не досягнутий, що виражається в деструктивних тенденціях української правосвідомості: праворефлексивної відцентрованості, конфліктах на національному ґрунті, тощо. Корекція та відтворення правосвідомості, в тому числі й національної, є обов'язковим елементом процесу становлення в Україні інститутів правової держави та громадянського суспільства. І це завдання може бути реалізоване насамперед завдяки системі державно-правового регулювання [70, с. 21].

Загалом правова ідеологія та процес правового регулювання тісно взаємопов'язані. З одного боку, правова ідеологія закладає основу для правового регулювання у вигляді певної теорії чи моделі, що дає змогу визначити пріоритетні методи правового регулювання, зафіксувати його завдання, зафіксувати правові цінності та ідеали, що лежать в основі розвитку суспільних відносин. У цьому контексті можна погодитися з тезою, що правова ідеологія виступає своєрідним теоретичним проектом для процесів правового регулювання. При цьому правова ідеологія виявляє певні регулятивні властивості й може впливати на розвиток як правосвідомості громадян, так і на конкретні суспільні

відносини. Вплив правової ідеології на процеси правового регулювання прослідковується не лише на загальноправовому рівні, коли цілеспрямований характер розвитку правових відносин і їх нормативного регулювання вимагає відповідної правової ідеології, а й на рівні конкретних державно-правових реформ, які у процесі своєї реалізації передбачають фундаментальні ідеологічні зміни на рівні правосвідомості громадян у частині їхнього сприйняття права, його основних завдань, функцій, цінностей і державної влади [261, с. 15].

Наведені вище підходи щодо складових структури правосвідомості дають можливість всебічно, на різних рівнях охарактеризувати правосвідомість як цілісне утворення психологічних (почуття, уявлення, настрої), інтелектуальних (знання, ідеї, концепції) та ідеологічних (інтереси, цілі) чинників, що знаходяться у взаємодії і взаємозумовлюють один одного. Радикальні зміни вітчизняного правового буття значною мірою відобразилися на розумінні права, законності, правопорядку, правотворчої і правозастосовної діяльності, юридичної культури, прав і свобод людини та громадянина. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого нормативно організуючого та стабілізуючого чинника. Водночас правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначущі цілі в системі суспільних відносин. Терміни «правова свідомість» або «правосвідомість», які за своїм значенням є синонімами, містять посилання на наявність більш широкого за обсягом (родового) поняття «свідомість», до якого правосвідомість належить як одна з форм. Розуміючи, що свідомість – це властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях, найвища форма відображення матерії, можна скласти об'єктивне уявлення і про правову свідомість як про часткову реалізацію більш широкого поняття.

Підсумовуючи зазначимо, що функціональне значення правової ідеології полягає в тому, що вона орієнтує розвиток політики права, обґрунтовує загально-соціальну і спеціально-юридичну значущість змісту національного права в суспільній свідомості, тим самим сприяє підвищенню його ефективності як

регулятора суспільних відносин. Крім того, правова ідеологія сприяє об'єктивуванню позитивного права, його переходу з ідеальної, умоглядної сфери в мотиваційну сферу і реальні правовідносини. В той же час, відхилення в розвитку правової ідеології може призводити до дисфункцій в правових інститутах. Це відбувається у випадках, коли правова ідеологія відстає або навпаки випереджає розвиток громадських відносин, в обох випадках неадекватно відображаючи їх, що виводить механізм соціально-правового контролю зі стану рівноваги.

Правова ідеологія зобов'язана нести в собі духовні, гуманні потенції, бути орієнтованою на загальноприйняті людські цінності, бути етично здоровою, зрілою, створювати необхідні умови для учасників суспільних відносин з метою сприятливої реалізації їх прав, свобод, законних інтересів, формувати адекватні демократичний соціально значущий політико-правовий простір. Інакше кажучи, правова ідеологія повинна відображати прогресивні ідейні погляди своєї епохи, не відмежовуючись від позитивного соціально-історичного досвіду суспільства, в якому вона формується.

1.3. Зміст та форми реалізації функцій права як функціональної особливості права

Першою і визначальною формою впливу правосвідомості на реалізацію функцій права є інтеграція під її впливом різноманітних соціальних утворень та їх взаємодія з метою реалізації через них всієї сукупності прав і свобод особистості. Другою формою виступає контроль і узгодження соціальної поведінки людей на основі дотримання ними тих ролей, які не лише визначені конкретними обставинами, але й свідомо обрані ними. Третьою формою є безпосередня регуляція соціальних відносин. При цьому мається на увазі не примус, а соціальне стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що уже випробуване у суспільній практиці як соціальна цінність. Четверта форма впливу правосвідомості — забезпечення шляхом її

залучення у процес реалізації функцій права суспільно необхідних охоронних дій.

Причому охорону слід розуміти, з одного боку, як безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян, соціальних груп й всього суспільства, а з другого — як стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення існуючих суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що загрожують їм. Нарешті п'ятою формою виступає соціальна комунікація. Особливу і все більшу роль у ній відіграє соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію перетворення сучасних суспільств на такі, що функціонують за законами інформації, тобто за законом передачі одним об'єктом своїх якостей іншому об'єктові, можна було б говорити за певних умов про самостійну інформаційну форму буття соціальної ефективності права.

По-перше, шляхом легітимації тих соціально-економічних, соціально-політичних та духовних аспектів життя, що потребують правового регулювання. Цей шлях є особливо актуальним у сучасних умовах соціально-економічних і соціально-політичних трансформацій суспільства. По-друге, через фіксацію соціальних механізмів впливу права на соціальні інтереси та суспільну поведінку людей; забезпечення такого зв'язку соціальної ефективності права з функціями права є передумовою вибору ефективних засобів впливу права на соціальну дійсність. По-третє, шляхом використання поняття соціальної ефективності права для вияву, через аналіз соціальних наслідків дії права, рівня реальності самого права як регулятивного інституту [226, с. 215].

Зазначені шляхи, створюючи передумови буття соціальної ефективності права, все ж не дають відповіді на питання, які саме факти стосовно соціальної ефективності права можуть розкрити змістовний аспект цього буття. Але це жодною мірою не зменшує значення такого принципу підходу до соціальної ефективності права, який базується на реалізації його функцій. Навпаки, на перший погляд, є безліч можливостей вияву таких фактів, що в «згорнутому» вигляді несуть у собі можливість дати характеристику соціальної ефективності права. Насправді ж такої безлічі можливостей не існує, оскільки мова йде не про

соціальну ефективність конкретних дій певних правових інститутів у конкретній соціальній сфері (в цьому випадку дійсно існує безмежне поле різноманітних фактів), а про соціальну ефективність права стосовно загального стану суспільних відносин у суспільстві. Щоб орієнтуватися у вимогах загально-соціальної ефективності права, необхідно мати вихідну точку для оцінки фактів з точки зору їх значущості в загальній системі соціальної ефективності права. Основою процедури вияву таких фактів, а також підсумкових висновків і пропозицій, які впливають з них, можуть бути лише такі підходи, що базуються на реалізації функцій права. Саме це є фундаментальною засадою оцінки їх цінності [260, с. 12].

Функції права реалізуються через систему права, зокрема, через галузі, інститути, норми, договори, прецеденти, через акти застосування права, а також шляхом відповідної діяльності органів державної влади [299, с. 312-317].

У свою чергу, реалізація функції права може здійснюватися зовні у певній історичній формі, соціальне значення якої також має різні складові. Так, охоронна функція права має кілька складових, одна з яких, зокрема, визначає її належність до правоохоронної системи (кари, примусу, обмежень), інша — до соціально-правового (процесуального) захисту від охоронного (карного, примусового) впливу, третя — до запобіжного напряму функціонування права. Тому треба структурно розрізняти, зокрема, карально-репресивну, карально-обвинувальну, захисну, запобіжну форми реалізації охоронної функції права.

Поняття «функція права» охоплює філософсько-правові, загально-правові та галузеві трактування. Філософське трактування функції права спирається на опосередкування цього поняття категоріями узагальнюючого змісту, якими є світоглядні, ідейні, соціологічні категорії («сене права», «справедливість права», «примусове право», «регулятивне право», «моральність права», «образ права») тощо. Однак, треба враховувати, що залишаються нез'ясованими багато питань, вирішення яких мало б формувати синтезовані знання, типи праворозуміння, стратегічні рішення щодо об'єкта та предмета проведеного дослідження [189, с. 159].

Розроблені концепції розуміння функцій, які базуються на розмежуванні права і закону, на категоріях «легізм», «юснатуралізм», «правовий лібертарізм», на інтегральній класифікації права і започаткуванні категорії «правова реальність» [27, с. 472].

Слід погодитися з філософом С. Максимовим у тому, що в будь-якому підході є як сильні, так і слабкі сторони, як можливості, так і межі в загальному розумінні права [144, с. 72-99].

Так, він досить чітко, на нашу думку, розкриває складність і рухливість розуміння реальності права. По-перше, це правовий позитивізм, який акцентується на зовнішньому боці правової реальності, сукупності правових норм, забезпечених примусовою силою держави. По-друге, це правовий об'єктивізм, що базується на соціальній обумовленості права, його вкоріненості у соціальне життя. По-третє, це правовий суб'єктивізм, в якому дістає вияв ідеалістично-моральна інтерпретація права, що розкриває активну роль суб'єкта права. По-четверте, це правова інтерсуб'єктність, яка базується на змістовому значенні права, його незмінних силі та авторитеті в процесі взаємодії суб'єктів права, їх комунікації, та узгодженні власної позиції з позицією іншої сторони або сторін [160, с. 17].

Безперечно, що розкриття змісту функції права виходячи з його зовнішнього боку, зокрема, з методу правового регулювання є концентрованим виразом позитивістського трактування функції права, з чим погодитися навряд чи можливо. Більш сучасні підходи до трактування функції права, на наш погляд, мають діставати свій вияв у інтерсуб'єктному підході, в якому втілюється роль функції права обумовлювати взаємодію у певному соціумі, інтегрувати соціальні відносини, позиції, інтереси у певній правовій ментальності людини. Вплив права на соціальні відносини є об'єктивним процесом, який у контексті функції права локалізує взаємодію суб'єктів права; вона концентрується у ментальній готовності етносу (соціальної групи, колективу, корпоративної спільноти тощо) до певного правового порядку. Існує припущення, що в системі функцій права, поряд із юридичними і соціальними функціями, слід вирізняти онтологічні

функції, тобто роль права у бутті, його вплив на буття, який здійснюється опосередковано через діяльність людей [166, с. 154].

Беручи до уваги вищезазначене, ми вправі стверджувати про внутрішньо іманентні аспекти (зокрема, йдеться про ідеологічний, прагматичний й емпіричний) функцій права. Власне, це аспекти впливу права, який визначається як ідея (мета, місія), поширення через канали суспільного спілкування, державні інституції, ЗМІ тощо та сприймається крізь призму правової культури або ментальності і дістає вияв у певних соціальних відносинах та правових фактах [51, с. 59].

Прагматичний аспект функцій права впливає із завдань права у конкретний історичний період, з обслуговування і захисту соціально прийнятних інтересів. Залежність функцій права від його завдань та інтересів дістає вияв у тому, що завдання та інтереси тісно пов'язані між собою; вони часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, а також суттєво впливають на історично обумовлені форми їх реалізації, на функціонування певних державних інституцій. Отже, функції й функціонування права є пов'язаними проявами його дії [253, с. 319].

У зв'язку з цим необхідно розрізнити основні (сутнісні) та похідні (атрибутивні) завдання функцій права. Перші, так би мовити, основні, завдання відбиваються, на нашу думку, в принципах та напрямках політики держави (внутрішньої, соціальної, правової), напрямках та стилі управлінської діяльності (авторитарному, демократичному, технократичному). Інші, або похідні, завдання втілюються у правових режимах, певному напрямі діяльності (обвинувальному — в досудовому слідстві чи каральному — у внутрішній політиці держави, соціальному захисті прав і свобод людини, вертикально підпорядкованій бюджетній політиці, у певних засобах підтримки національної валюти, забезпечення митних режимів, захисті вітчизняного товаровиробника тощо) і спираються саме на конституційні принципи державної внутрішньої політики.

Прагматичний аспект функцій права, в свою чергу, забезпечується певними засобами, способами, ресурсами державної діяльності. Соціальні об'єкти,

цінності, з приводу й навколо яких формуються функції права, визначають певною мірою властивості цих функцій, їх роль і межі впливу на законодавчу систему, на внутрішню політику, практику правозастосування.

Функції права впливають з його якості. Сутнісні ознаки права (нормативність, впорядкованість, стабілізуючий вплив на суспільні відносини, а також державна забезпеченість) мають надзвичайно важливе значення для розуміння природи тих чи інших функцій права. Переважна більшість дослідників з цього приводу дотримуються думки, що право практично нездійсненне без державного апарату і процесуальної форми його діяльності, спрямованої на застосування правових норм, вирішення спорів, примус до виконання й дотримання права, покарання правопорушників. Інституціоналізація функцій права полягає в єдності нормативної основи правопорядку і спеціального апарату, спроможного забезпечити реалізацію (включаючи охорону, захист, відновлення) правових норм через правовідносини [172, с. 58].

У своїй сукупності функції права мають спрямовувати його дію на підтримку людини, демократизацію держави й розбудову громадянського суспільства, на забезпечення як загально-соціальних, так і приватних інтересів. Функції права сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів, що потребує не тільки впорядкування, а й усунення конфліктів, колізій, локалізації соціальних суперечностей тощо.

Серед якісних характеристик функцій права на увагу передусім заслуговують, на нашу думку, такі: 1) функція права зумовлена його сутністю й визначається призначенням у суспільстві. Водночас функція не є лише проявом іманентних якостей сутності, її не можна розглядати тільки як їх «проекцію». Не можна механічно зв'язувати функції й сутність права; функція права має певний ступінь незалежності; 2) функція характеризує напрям необхідного впливу права на суспільні відносини, тобто такого впливу, без якого суспільство на цьому етапі розвитку не може існувати (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин); 3) функція виражає найбільш суттєві, головні риси права та спрямована на здійснення завдань, що стоять перед правом на цьому етапі його

розвитку; 4) функція права являє собою, як правило, напрям його активної дії, тому однією з важливих її ознак є динамізм; 5) постійність як необхідна ознака функції права характеризує стабільність, безперервність, досить тривалу її дію. Функція постійно властива праву, проте це не означає, що незмінними залишаються механізм і форми її здійснення, які змінюються й розвиваються відповідно до потреб практики [172, с. 59].

Залежність функції права від його завдань знаходить прояв у тому, що, по-перше, завдання часто безпосередньо зумовлюють саме існування функцій, по-друге, визначають їх зміст, по-третє, суттєвим чином впливають на форми й методи їх реалізації, визначаючи конкретні напрями правового впливу.

Термін «функціонування права» відображає вплив права на соціальну систему, сприяє функціональній характеристиці права, допомагає розкрити способи його впливу на суспільні відносини. Якщо «функція права» – поняття, що відображає не тільки сучасне й майбутнє (цілі та завдання) в праві, то «функціонування» відображає вплив права в сучасних умовах, якщо інше спеціально не обумовлене [278, с. 219].

Таким чином, поняття «функція права» та «функціонування права» є дуже близькими, у чомусь тотожними, проте не такими, що повністю збігаються. Функціонування права – питання, безпосередньо пов'язане з проблемою функцій, оскільки характеристика системи функцій – це фактично характеристика функціонування права. У конкретному ж значенні поняття «функціонування права» означає дію права як елемента соціальної системи поряд із державним механізмом, мораллю, політикою, іншими соціальними регуляторами. Інакше кажучи, функціонування – це дія права в соціальній системі, реалізація його функцій, втілення їх у суспільних відносинах [254, с. 319].

Особливо важливою є превентивна, попереджувальна місія права. Правові норми містять у собі санкції; саме завдяки їм ця місія значною мірою й здійснюється.

Оскільки суспільство як соціологічна реальність постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою й пріоритетом

права є те, що воно не лише впорядковує й інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність та усталеність суспільного організму, а й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. Р. Циппеліус зазначає: «Впровадження правового регулювання надає соціальній дійсності стабільності й особливої орієнтаційної впевненості. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропонують надійні та гарантовані лінії поведінки» [281, с. 300].

Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний стан речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили як врегульовані раціонально-договірним способом; так право здійснює свою суспільноформуючу та стабілізуючу функції. Ці функції здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей зі зміцнення соціального порядку, збереження власної системної цілісності, захисту основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими, – моральноправовими орієнтирами [11, с. 270].

У кожному правовому середовищі право виконує відповідні функції, проте їх «регулююча» або «охоронна» дія є різною в різних суспільствах і різних хронологічних межах. Тому право як найбільш дієвий регулятор суспільних відносин вирізнятиметься також своїм функціональним «навантаженням», у якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості.

Визначальне місце в системі функцій права належить регулятивній функції. Чи знаходить свій вираз право у формі нормативних або правозастосовних актів, чи здійснюється в загальних або конкретних правовідносинах, встановлює правовий статус, правосуб'єктність громадян, чи визначає компетенцію державних органів і юридичних осіб – в усіх перерахованих формах знаходить прояв його основне соціальне призначення – регулювання суспільних відносин [244, с. 11–17].

Особливості цієї функції полягають передусім у встановленні позитивних правил поведінки, в організації суспільних відносин, координації соціальних взаємозв'язків.

У межах регулятивної функції виділяють дві підфункції: регулятивну статичну й регулятивну динамічну.

Регулятивна статична функція виражається у впливі права на суспільні відносини шляхом їх закріплення в тих чи інших правових інститутах, у чому й полягає одне із завдань (призначень) правового регулювання. Право насамперед юридично закріплює, чітко врегульовує суспільні відносини, що являють собою основу нормального та стабільного існування суспільства, відповідну інтересам його більшості чи силам, що знаходяться при владі.

Вирішальне значення у виконанні статичної функції належить інститутам права власності, юридична суть яких і полягає в тому, щоб закріпити економічні основи суспільного устрою. Статична функція чітко виражена також у низці інших інститутів (у тому числі у виборчому, авторському праві тощо). Регулятивна динамічна функція знаходить вираз у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їх руху (динаміки) та втілена, наприклад, в інститутах цивільного, адміністративного, трудового права, що опосередковують процеси в економіці й інших сферах суспільного життя.

Для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі у будь-якому разі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей, інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме по собі, а через правосвідомість. Усі елементи правової реальності набувають балансу та взаємоузгодженості, реалізуючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб'єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління.

Стосовно теоретичної юриспруденції, можна відмітити, що в науковій літературі до теперішнього часу відсутнє чітке визначення поняття "Форм здійснення функцій права". Проте, як слушно відмічає Т. Радько, "...якщо

функція означає прояв суті права, то форми реалізації функцій характеризують зміст права, реальне втілення його в практику" [206, с. 119].

На наш погляд, співвідношення категорій "функція права" і "форми реалізації функцій права" можна також виразити за допомогою питань "що"? і "як"?. Де питання "що"? характеризує сам напрям правової дії (функцію права), а питання "як"? має на увазі те, яким чином реалізується ця дія (тобто форми здійснення функцій).

Категорія "форми здійснення функцій права" об'єднує в собі обидва аспекти правового впливу, один з яких характеризує право як засіб перетворення свідомості особи, другий у свою чергу показує, як саме право сприймається (ретранслюється) свідомістю особи. Іншими словами, досліджувана категорія характеризує процес і результат взаємодії права з внутрішньою психологічною структурою особи.

Зазначена категорія розкриває також специфічні особливості способів (шляхів) впливу права на свідомість і поведінку людини. Оскільки саме способи правового впливу, як було відзначено раніше, роблять глибинний, перетворюючий вплив на внутрішній світ індивіда, сприяючи тим самим виробленню у нього правових установок, переконань, нормативних уявлень і тому подібне. В порівнянні з функціями права, які сутнісно є динамічними, форми здійснення функцій мають консервативніший, відносно стійкіший характер. Ця ознака впливає із загального правила, згідно з яким форма, при розвитку змісту, зберігає свою стійкість лише до того моменту, "...доки цей зміст не переріс цю форму..." [148, с. 37].

Форми здійснення функцій права відносяться до результативної сторони правової дії, якій властива наявність двох моментів: об'єктивізації поведінки суб'єктів (втілення в діях) і досягнення запланованого соціального ефекту (правопорядку) як кінцевого результату процесу реалізації функцій права.

На основі підходу, що окреслює правозастосування як окрему стадію процесу реалізації, С. Алексєєв та І. Дюрягін запропонували розподіл за типами: а) безпосередня реалізація, коли суб'єкти «без втручання ззовні» втілюють вимоги

юридичних норм у своїй поведінці, здійснюють права й обов'язки; б) правозастосовна реалізація, тобто реалізація, що проходить особливу стадію – застосування права. Останній вид реалізації можна визначити як правореалізацію, опосередковану правозастосуванням. Окремі вчені доводять тезу про те, що правозастосування може набути статусу самостійної форми реалізації права тільки тоді, коли дії з виконання правозастосовного акта визнати елементом правозастосування [303, с. 134].

Цікавим є критерій, який пропонується для відмежування правозастосування від інших форм реалізації, а саме – суб'єкт. На думку представників такого підходу, специфіка правозастосування виявляється саме в тому, що це є виключно уповноважені органи.

А. Перепелюк у своїй дисертаційній роботі розкриває найбільш загальні та системні особливості цієї юридичної категорії: а) правозастосувач – провідний елемент механізму застосування права, адже саме завдяки його залученню вказаний механізм починає діяти; б) правозастосовний суб'єкт персоніфікує державу та виступає за її повноваженням (дорученням); в) діяльність правозастосовного суб'єкта регламентує спеціальне законодавство; г) правозастосувач є елементом організаційної структури державного або недержавного органу та виступає представником відповідного органу; ґ) зазначений суб'єкт володіє державно-владними повноваженнями, оскільки видає правозастосовні акти, які можуть бути забезпечені примусовою силою держави; д) зміст і обсяг повноважень залежать від обійманої посади та компетенції органу, в якому працює особа; е) правозастосовник характеризується спеціально-правовим статусом, який визначає його правове становище в суспільстві; є) підставою застосування права недержавними установами, організаціями та посадовими особами недержавних структур є наявність відповідних повноважень (наданих законом або делегованих); ж) держава є гарантом забезпечення законності та справедливості в процесі здійснення правозастосовної діяльності відповідними суб'єктами [182, с. 13].

З огляду на викладене, доречно виокремити такі наукові погляди стосовно співвідношення та місця застосування права у процесі реалізації права: ототожнення правореалізації та правозастосування; визнання правозастосування стадією реалізації права, в якій визначається порядок реалізації певної норми права; виокремлення правозастосування самостійною формою реалізації права; виділення правозастосування ускладненою формою реалізації права, в якій виявляються всі інші форми реалізації, тобто правозастосування одночасно об'єднує в собі ознаки і використання, і виконання, і дотримання права.

Оскільки виконання, дотримання, використання є звичайними, простими формами реалізації, які пов'язані з діяльністю суб'єктів, то це відбувається за умови, коли права й обов'язки громадян реалізуються без конкретизації та індивідуального підходу. Правозастосування ж зумовлене природною потребою в усуненні перешкод для нормальної реалізації права. Його особливостями є те, що зазвичай така діяльність пов'язана з діяльністю спеціально уповноважених органів – суб'єктів, які наділені владними повноваженнями, в окремих випадках і недержавних суб'єктів, завершується прийняттям правового акта застосування права, в якому підтверджуються, встановлюються, змінюються або припиняються юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації. Із зазначеного, на нашу думку, потрібно виокремити правозастосування як особливу, специфічну форму реалізації права.

Інший представник відміченого напрямку А. Константинова, пропонує виділяти такі форми реалізації функцій права, як інформаційна, виховна і комунікативна. На її думку, ці форми "відповідають основним етапам процесу реалізації функцій права, характеризуючи глибину (міра) і інтенсивність дії права на індивіда" [117, с. 9].

Проте А. Константинова не обмежується перерахуванням основних форм реалізації функцій права і їх описом. У рамках кожної з форм нею були виділені також стадії їх реалізації. Відносно механізму інформаційної дії права на особу це: сприйняття правової інформації одержувачем; переробка отриманих

відомостей (тобто їх усвідомлення і розуміння); засвоєння правових відомостей через запам'ятовування і прийняття.

На думку згаданої дослідниці, другою формою реалізації функцій права виступає виховна форма, яка, як ми вважаємо, за своїм змістом також співпадає з другою (орієнтаційною) формою реалізації функцій права, запропонованою Т. Радько [206, с. 67].

Це пов'язано з тим, що, на думку виховна форма реалізації функцій права характеризує такий спосіб впливу, який полягає у впровадженні у свідомість людини суми правових знань, установок, переконань, ціннісних уявлень, що сприяють виробленню мотивації поведінки. Її метою є формування ціннісного сприйняття права, шанобливого ставлення до правових приписів, вираженого в усвідомленні їх непорушності і необхідності дотримання.

Механізм же виховної дії права на особу включає наступні стадії: накопичення знань; перетворення знань на особисті переконання виховуваних (усвідомлене розуміння значущості права, його справедливості, яке, з'єднуючись з інтересами і потребами, сприяє виникненню мотивів поведінки, що приводять в дію внутрішні установки особи); в) формування правової активності і виробітку звички поступати відповідно до переконань [226, с. 264].

А. Константинова виділяє ще одну - комунікативну форму здійснення функцій права, яка характеризує здатність права бути засобом спілкування, взаємодії, зв'язку між членами суспільства. Цінність права як комунікативного засобу, на її погляд, полягає в його спрямованості на формування правових відносин, що припускають наявність взаємних збалансованих прав і обов'язків їх учасників. Стадіями комунікативного впливу права виступають: правова регламентація громадських стосунків, виникнення загальнорегулятивних (базисних) правовідносин; формування конкретних (ролевих) правовідносин, що є індивідуалізованим взаємозв'язком суб'єктів; практична поведінка індивідів, що полягає в реалізації своїх прав і обов'язків [117, с. 9-10].

В даному випадку, незважаючи на звернення підвищеної уваги на комунікативний аспект впливу права, мову, йдеться передусім про налагодження

комунікації особливого виду, пов'язаної з виникненням конкретних правовідносин, наділенням їх суб'єктів правами і юридичними обов'язками. Відповідно, прибічники триелементної структури форм реалізації функцій права, по суті, ведуть мову про одне і те ж: 1) про доведення юридичної інформації про зразки допустимої і бажаної поведінки до суб'єктів правовідносин; 2) формуванні у цих суб'єктів на основі отриманої інформації певних мотивів, цінностей, установок правомірної поведінки; 3) практичних реалізації придбаних ціннісних установок, пов'язаних з правом, в конкретних правовідносинах [117, с. 12].

Визнаючи необхідність інформаційного і орієнтаційного впливу права і його функцій на свідомість індивідів, з урахуванням усередині психологічної спрямованості двох цих форм А. Абрамов [4, с. 89-129] і І. Курцев [128, с. 9-18] вважають, що обидва ці аспекти споріднені й органічно включені в єдину форму реалізації функцій права, яка іменується суб'єктивною і виражена передусім в правосвідомості.

Цілком логічно, що суб'єктивній формі кореспондує форма об'єктивна, яка, на нашу думку, виражена в правовідносинах.

У даному контексті правовідносини є цілим комплексом різних зв'язків: з одного боку, це зв'язки, що характеризують єдність норми права і врегульованого нею громадського відношення; з іншої - це зв'язки, що характеризують внутрішню структуру правовідносин, а саме права і обов'язки їх учасників. Завдяки наявності цих різнопланових зв'язків, правові приписи і, отже, функції права мають можливість утілитися в реальному житті, в реальних суспільних відносинах [4, с. 196].

Перш ніж аргументувати авторську позицію з приводу кількості і змісту основних форм реалізації функцій права, вважаємо необхідним зупинитися на низці проблемних аспектів, пов'язаних з деяким накладенням класифікації функцій права і форм їх реалізації, що розглядаються в спеціалізованій літературі.

Нескладно помітити, що в деяких випадках дослідники ведуть мову про наявність виховної функції права [23, с. 175], у інших - про відповідну форму реалізації усіх без виключення функцій права. Наприклад, А. Константинова

відзначає, що у разі виділення у права виховної функції її віднесення до групи соціальних (економічна, політична і ін.) є неправильним, оскільки порушується єдність класифікаційного критерію розділення функцій права залежно від сфери регульованих стосунків. У зв'язку з цим виховний вплив, властивий усім без виключення функціям права, виступає не функцією права, а складає особливу форму (спосіб) їх реалізації [117, с. 15].

Таким чином, питання про сутність права та його призначення в житті суспільства безпосередньо пов'язане з його функціями. У свою чергу варто визнати, що саме правові функції відображають легітимність діючої влади, загальну соціальну спрямованість діяльності держави, оскільки право покликане забезпечувати інтереси всіх членів суспільства й кожного з них зокрема.

Відтак, на завершення зазначимо, що право здатне бути найбільш ефективним соціальним регулятором, визначати можливу й обов'язкову поведінку в суспільстві. У такий спосіб воно справляє безпосередньо позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин та на систему суспільних відносин у цілому, а це у свою чергу відображають такі його функції, як регулятивна, охоронна, виховна, функція переконання, примусу та інші.

1.4. Загальнотеоретична характеристика взаємозв'язку між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функцій права

Відомо, що правосвідомість є одним з найбільш консервативних елементів правової системи, що обов'язково слід враховувати в процесі загальнотеоретичної характеристики взаємозв'язку між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функцій права. Вона складно корелюється із сталими уявленнями про правову реальність (частина населення звиклася з дріб'язковою регламентацією державою їх життя, що існувало за радянських часів). Для подолання сталих правових поглядів і забобонів в суспільстві, що трансформується, необхідно значно більше часу, ніж для проведення певної "ревізії" нормативно-правових

актів, приписи яких не відповідають потребам і запитам сучасної соціальної практики.

Але навіть при істотному динамізмі правосвідомості вона здатна створити атмосферу, в якій діє право, забезпечити стійкість правової системи, що трансформується, завдяки знаходженню в її основі певної константи, передусім моральних засад (справедливості, обов'язковості, солідарності, взаємодопомоги, толерантності, колективізму та ін.). Ці глибинні цінності менталітету суспільства залишаються незмінними при усіх модифікаціях економічних і політичних стосунків і забезпечують легітимність усього соціального пристрою.

На нашу думку, правосвідомість є сукупністю понять, ідей і почуттів щодо і позитивного права, і природного права. Таке твердження може видатися дещо суперечливим, оскільки це докорінно протилежні підходи, які заперечують одне одного. Однак якщо розглядати правосвідомість індивіда, то зрозуміло, що його погляди можуть формуватися одночасно як стосовно природного права (основоположних прав людини), так і щодо позитивного права, оскільки обидва різновиди права так чи інакше присутні в суспільній діяльності. Інша річ, що питома вага одного з них переважатиме. Та попри все це дозволяє говорити не лише про природно-правовий та позитивістський підходи до правосвідомості, а й про, так би мовити, комплексний за своїм змістом підхід, який поєднує обидва варіанти.

Дещо нетрадиційної думки дотримується О. Щедрін, який вирізняє такі види правосвідомості: природно-правова (яка, на його переконання, є найвищим її виявом); легістська (що ґрунтується лише на державно-правовому авторитеті позитивного права і можливості державного примусу); маргінальна (правосвідомість осіб, котрі не вірять у цінність права); злочинна (але не у кримінальному значенні, а в сенсі усвідомленого наміру порушення позитивного права); анархістська (яка не визнає над собою влади позитивного права і держави) [294, с.42].

Названі види правосвідомості вирізняє не тільки на основі праворозуміння, але воно безпосередньо також тут фігурує. Представники доктрини природного

права вважають, що першоджерелом правової свідомості є, зокрема: вища моральна ідея справедливості, яка зумовлює зміст та призначення чинного позитивного права і слугує критерієм його оцінки; деякий самобутній і вічний дух нації; абстрактна ідея соціальної солідарності; вічні принципи загального розуму; вічні й незмінні принципи божественного порядку Всесвіту [183, с.128].

Інколи трапляється навіть ототожнення правосвідомості суб'єкта з природним правом, яке протиставляється законам та судовій практиці, що виражають позитивне право [92, с. 10]. Така позиція видається цілком слушною, якщо розглядати правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів щодо природного права. Хоча, з іншого боку, природно-правові ідеї свободи чи справедливості часто пристосовуються до позитивістського поняття правосвідомості: якщо закон – демократичний, оснований на позиціях моралі, рівності, справедливості, то відповідно й суб'єктивні ставлення (почуття) до такого закону, які входять до складу правосвідомості, розглядатимуть також з позицій природного права.

Та попри це варто відзначити, що більшість сучасних визначень поняття і подальша диференціація правосвідомості подаються з позицій позитивістського праворозуміння. У цьому аспекті видається оригінальною позиція Г. Остроумова, який характеризував правосвідомість як уявлення, поняття, ідеї, що виражають потреби в опосередкуванні поведінки людей державно-правовою волею. Він вважав, що виражати державну волю – означає закріпити відповідні юридичні права й обов'язки за певним колом осіб. І лише дотримання особою юридичних обов'язків внаслідок їх усвідомлення дозволяє існувати юридичним правам [137, с. 43–46].

На нашу думку, дотримуватись якихось суспільних (зокрема юридичних) обов'язків спонукає не лише державно-правова воля; тож і правосвідомість не може формуватися лише на основі почуття виконання обов'язку.

Загальна теорія позитивного права традиційно визначає правосвідомість як систему понять, поглядів, уявлень і почуттів з приводу чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної із цим правом [203, с. 108].

Погоджуємося з таким визначенням, оскільки воно відображає усі широко визнані функціональні елементи правосвідомості, такі як інформаційний чи когнітивний (знання змісту принципів і норм позитивного права), оціночний або аксіологічний (ставлення до права) і регулятивний (установка, орієнтація на юридично значущу поведінку).

Щоправда, у літературі можна знайти також і більш деталізований погляд на правосвідомість. Скажімо, М. Цимбалюк визначає такі її складові частини: 1) правові знання і досвід; 2) правові оцінки; 3) правові ідеали; 4) правові установки [281, с. 16]. Введення до структури елементів правосвідомості правового досвіду вважаємо слушним. Про правовий досвід можна говорити, коли якась подія, що прямо чи опосередковано стосується правового регулювання, інтеріоризується, переживається певною людиною. Інтеріоризація відбувається лише і неодмінно за посередництва тлумачення та розуміння правового явища (події). Правова ситуація, яка так і залишилася таємницею для людини, не може становити для неї досвіду, ані правового, ані будь-якого іншого.

Проте, як відзначає О. Косаревська, у рамках і теорії права ще можна виділити певні напрями дослідження «позитивістської» правосвідомості [120, с. 22-23].

Види правосвідомості. Більшість сучасних науковців вирізняють методологічні підходи до вивчення правосвідомості залежно від того, саме яка саме правосвідомість вивчається: індивідуальна чи суспільна (за суб'єктами), за професійним складником носіїв (професійна чи буденна). Спробуємо висвітлити відомі нам підходи до правосвідомості із цих позицій.

Розглянемо структуру правосвідомості та її різновиди за носіями. У радянський період було прийнято до поняття «свідомість» ставити ще приставку «колективна» чи «суспільна» і більше уваги приділяти суспільному, а не індивідуальному її аспекту, хоча деякі науковці порушували питання щодо існування індивідуальної правосвідомості [54, с. 44–45]. Проте, як слушно зазначається в літературі, у будь-якій формі суспільної свідомості так чи інакше відображається все суспільне буття, а в разі взаємодії різні форми свідомості

видозмінюють одна одну. Так, втрата суспільством моральних принципів позначається на загальному падінні рівня правосвідомості, що в подальшому веде і до зміни індивідуальної свідомості [294, с. 12].

Низка авторів відзначає, що правова свідомість формується не одним поколінням людей, і що між суспільною й індивідуальною правовою свідомістю має місце діалектично суперечливий взаємозв'язок: суспільна правова свідомість може бути виявлена тільки через індивідуальну, яка, своєю чергою, виступає конкретним виявом своєї протилежності [120, с.76-77].

Сучасні тенденції дослідження правосвідомості свідчать про переміщення акцентів – зосередження на вивченні саме індивідуальної правосвідомості (щоправда, ще О. Лукашова однією з перших у вітчизняній теорії права звернулася до вивчення індивідуальної правосвідомості [135, с.18–25]).

У структурі правосвідомості так само за ступенем відображення сутності й закономірностей сфери права можна виділити два взаємопов'язаних рівні: теоретичний та емпіричний.

Теоретичний рівень правосвідомості зорієнтований на пізнання законів розвитку та функціонування правової сфери. Це рівень діяльності ідеологів і вчених-правознавців, змістом якої є розроблення ідей, доктрин, концепцій та понять і яка втілюється у наукових та інших дослідженнях, деклараціях, програмах тощо.

Емпіричний рівень правосвідомості формується з практичного повсякденного досвіду людей і фіксує безпосередні прояви правового життя суспільства та відбиває їх в уявленнях і навичках, що виникають безпосередньо у самих суб'єктів правового процесу.

Правосвідомість впливає на інші форми суспільної свідомості та, зі свого боку, зазнає дії різних духовних факторів, таких як світогляд, пануючий стиль мислення, традиції тощо. На правосвідомість суттєво впливають й інші форми суспільної свідомості, особливо політичної. Водночас значна частина елементів правосвідомості так чи інакше входять у правову культуру, в систему правових цінностей конкретного суспільства.

У зв'язку з виділенням емпіричного і теоретичного рівнів у структурі правосвідомості доцільно звернути увагу на зауваження П. Рабіновича щодо поняття «праворозуміння». Ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не так науковими міркуваннями, як ціннісними установками та уявленнями. Адже ще з часів Античності відомо, що право є не лише наукою, а й мистецтвом, воно ґрунтується не тільки на знанні, а й на певних цінностях – справедливості, свободі, рівності тощо. Цінності ж – це передусім сфера світогляду, який є способом не вивчення і пояснення феномена буття, зокрема права, а його духовного освоєння, інтерпретації. На відміну від наукового знання, яке не має залежати від ідеалів і поглядів пізнаючого суб'єкта, світоглядне світосприйняття є тією своєрідною духовною призмою, через яку пропускається і переживається оточуючий світ. Праворозуміння – це інтерпретація того, що, власне, відбиває поняття, назване словом «право» [204, с. 17].

За джерелами формування та глибиною відображення правової дійсності у загальнотеоретичній правовій літературі традиційно виокремлюються три рівні правової свідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний).

Буденний (буденно емпіричний) рівень – це образ права, який відображається у буденній суспільній правосвідомості та характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення і правовідчуття. Він формується переважно під впливом почуттєво-наочного сприйняття права, як правило, не завершується виробленням більш-менш чіткого поняття про нього і притаманний здебільшого людям, які не мають спеціальних юридичних знань, проте у своєму житті як самі стикаються із правом, так і спостерігають за правовими діями (актами) інших людей. Носіями професійного рівня праворозуміння є особи, котрі професійно займаються юридичною практикою. Від цих рівнів відрізняється науково-теоретичний рівень праворозуміння, на якому відбувається пізнання найсуттєвіших сторін, якостей, зв'язків права у формі теорій, тобто певної системи понять, категорій і законів науки [204, с. 43–47].

Якщо праворозуміння – це інтерпретація того, що відбиває поняття права, то правосвідомість не означає вказаної інтерпретації, а є безпосереднім переживанням права, його відчуттям, сприйняттям та освоєнням у практичній діяльності на буденному і професійному рівнях. Правосвідомість не можна відділити від самого права, оскільки без неї право було б «сліпим», «неживим», застиглим об'єктом, який позбавлений руху і розвитку.

На нашу думку, правосвідомість і праворозуміння є двома окремими й водночас взаємопов'язаними явищами, оскільки вони належать до різних сфер (правосвідомість – до сфери правового життя, а праворозуміння – до наукової сфери правознавства, наукового життя його поряд із такими сферами, як етика, природознавство тощо), але при цьому вони стосуються спільного об'єкта – права. У першій сфері право виступає як специфічний процес нормативного регулювання суспільних відносин, а у другій – як об'єкт наукового пізнання. Праворозуміння є не практичною, а теоретичною правосвідомістю, говорячи точніше – науковим усвідомленням права.

О. Ющик правосвідомість трактує як «усвідомлене буття дійсного права», а праворозуміння – як «наукову правосвідомість». Як вказує автор: «Наукова правосвідомість як вища форма правової свідомості, суттєво відрізняється від практичної правосвідомості, оскільки вона безпосередньо не “включена” в правовий процес, не є його іманентною складовою, а отже, не може розглядатися в контексті владних відносин, фігурувати як “владна” або “підвладна” правосвідомість» [301, с. 535].

Водночас у двотомному курсі «Загальна теорія права» С. Алексєєв називав правосвідомість «особливим елементом правової дійсності». Головна риса, притаманна правосвідомості й така, що ставить її в особливе положення серед усіх явищ правової дійсності, на думку автора, полягає в тому, що правосвідомість – це «чиста», хоча й специфічна форма суспільної свідомості. Правосвідомість перебуває в одному ряду і прямій взаємодії з іншими формами суспільної свідомості – моральною, політичною, філософською тощо та має всі якості й характеристики, властиві суспільній свідомості загалом.

На відміну від висловлених у літературі думок, які ототожнюють або істотно зближують правосвідомість і право, автор наголошував, що між цими явищами правової дійсності існують відмінності (що не перешкоджають їхній взаємодії і навіть взаємопроникненню). Якщо право являє собою інституційне утворення, виражене в системі загальнообов'язкових, формально-визначених норм, то правосвідомість вичерпується тим, що в праві виступає лише як вихідний момент його субстанції – як уявлення про право, судження про необхідність юридичної структури взаємовідносин людей, установки на той чи інший юридичний режим у житті суспільства і явища соціально-психологічного порядку, що стосуються правової сфери (емоції, настрої тощо).

До того ж навіть з інтелектуального боку свого змісту право – якісно своєрідне явище: воно складається із системних нормативних узагальнень [9, с. 200–201].

За такого підходу до розкриття сутності категорії «правосвідомість» вона залежить від того, як розуміти право, тобто від обраного дослідником типу праворозуміння. У сучасній літературі наголошується на залежності визначення категорії «правосвідомість» від типу праворозуміння. На думку Д. Єрмоленка, питання співвідношення праворозуміння та правосвідомості є досить актуальним, хоча, на жаль, малодослідженим у вітчизняній правовій науці. Зважаючи на існування у правознавстві трьох основних напрямів – позитивістського, природно-правового та соціологічного – автор виділяє три основних типи правосвідомості, які вважає родовими [74, с. 1].

У дисертації І. Панчук відзначено, що сьогодні не існує єдиного погляду на поняття правосвідомості, її вивчення відбувається переважно в ракурсі впливу на неї певних суспільних, політичних, державних та інших явищ і дослідження результатів такого впливу. У правовій науці недостатньо чітко охарактеризовано взаємодію явища правосвідомості з іншими правовими явищами, такими як правопорядок, законність, легітимність державної влади [179, с. 1].

Правосвідомість авторка розглядає у контексті природного, позитивістського, психологічного, соціологічного та комунікативного підходів до

розуміння права. Найбільш обґрунтованим, на її думку, є дослідження правової свідомості у контексті соціологічного та комунікативного праворозуміння, оскільки у межах цих теорій правосвідомість постає як важлива частина суспільних відносин і комунікативного процесу, а також виступає як складова механізму легітимації норм права [179, с. 5–6].

Варто відзначити, що відсутність однозначного підходу до трактування категорії правосвідомості так чи інакше відбивається у навчальній літературі з теорії права, в якій по-різному визначається це поняття.

Наприклад, у підручнику з теорії держави і права за загальною редакцією О. Петришина правосвідомість визначено як сукупність почуттів, емоцій, настанов, ідей, концепцій, теорій за допомогою яких відображається правова дійсність, формуються ставлення до права та юридичної практики, 231 ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямів розвитку правової системи [81, с. 147].

У навчальному посібнику П. Рабіновича правосвідомість розглядається як один з основних елементів юридичної системи, тобто системи всіх юридичних явищ, які існують у певній державі або в групі держав. До складу юридичної системи автор включає такі основні елементи: 1) різноманітні юридичні акти (юридичні принципи і норми з їх зовнішніми джерелами (формами), об'єктивовані акти офіційного роз'яснення (тлумачення) і застосування цих норм), а також діяльність відповідних суб'єктів зі створення таких актів; 2) офіційно функціонуюча правосвідомість та форми (засоби) її прояву, вираження; 3) юридичні відносини між суб'єктами об'єктивного юридичного права; 4) законність (соціальний режим відповідності фізичної діяльності суб'єктів права приписам законів і підзаконних джерел об'єктивного права). До елементів юридичної системи не належать ті юридично значущі явища, котрі її послаблюють, деформують, руйнують (наприклад, незаконні дії та рішення, антидержавна, нігілістична правосвідомість). Такі явища мають антисистемний характер.

Для відображення усіх юридично значущих явищ суспільства, як системоутворюючих, так і системоруйнуючих (антисистемних), слугує самостійне поняття «правове (юридичне) життя суспільства». Також від юридичної системи слід відрізнити загальносоціальну правову систему, до складу якої входять загальносоціальні (основоположні) права й обов'язки людини та інших суб'єктів соціуму, принципи та норми, в яких ці права й обов'язки відображаються і закріплюються, а також суспільні відносини, що формуються з приводу виникнення, реалізації, охорони і захисту таких прав та обов'язків [203, с. 137–138].

Науковці наголошують, що правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи [124, с. 353].

Одним із найбільш поширених є розуміння функцій правосвідомості як напрямів впливу цього явища на суспільні відносини [250, с. 618; 252, с. 555]. Таке розуміння, по суті, відповідає традиційним уявленням про функції права і загалом правильно характеризує функціонування правосвідомості. Однак варто уточнити, що основне призначення права полягає саме у регулюванні суспільних відносин, натомість правосвідомість суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість регулює поведінку людей: правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [79, с. 110].

Таким чином, вплив правосвідомості на суспільні відносини є опосередкованим: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає і на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку з цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу даного феномена. У цьому контексті слушним уявляється зауваження О. Скакун, яка вважає правосвідомість суб'єктивною формою реалізації функцій права [227, с. 91].

Як одна із форм суспільної свідомості, правосвідомість виступає специфічним способом духовного пізнання суспільного буття: свідомість є психічним відображенням дійсності, відповідно правосвідомість – правової дійсності. Виходячи з цього, вчені традиційно виокремлюють три основні функції правосвідомості: пізнавальну, оціночну, регулятивну [209, с. 23]. Вони повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини: забезпечує пізнання й сприйняття правової реальності, її оцінку і вибір варіанта поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок. Таким чином, можна стверджувати, поперше, що основні функції правосвідомості орієнтовані на суб'єкта, і, по-друге, між функціями правосвідомості та її структурою існує діалектична взаємодія.

Якщо взяти до уваги поділ правосвідомості на три рівні, які називає П. Рабінович, то правовою свідомістю, на нашу думку, треба вважати буденну правосвідомість громадян (індивідуальну й колективну) та професійну правосвідомість юристів, які мають справу з правовими явищами практично і безпосередньо та юридичними поняттями на емпіричному рівні, а також на такому теоретичному рівні (правових концепцій, доктрин тощо), який не є науково-теоретичним, тобто не має справу з виробленням і розвитком наукових понять правових явищ.

На відміну від цього, право розумінню (як науковому усвідомленню права) відповідає науково-теоретичний рівень, наукове правове мислення, що оперує науковими поняттями, зокрема в частині значення юридичних понять, які наука досліджує в процесі пізнання права як зовнішнього об'єкта пізнання. Для наукового пізнання об'єктом виявляється і саме поняття правосвідомості як сторони права, теоретичні та емпіричні характеристики цієї категорії.

Значення правосвідомості в окресленні методів правового регулювання як галузоутворюючого критерію складно переоцінити. Бо саме домінування певних засобів впливу, врешті-решт, і визначає ставлення більшості населення до права. Абстрагуючись від факту, що окремі галузі права традиційно базуються на імперативному методі регулювання суспільних відносин, слід визнати тенденцію

до розширення застосування інших методів, яка стає все наочнішою у західних демократичних країнах.

У наукових публікаціях пострадянського простору у контексті цього стали висвітлюватися положення про те, що «в демократичному суспільстві домінують галузі права з диспозитивними методами регулювання, в авторитарних та тоталітарних державах більшу цінність мають галузі з імперативним регулюванням» [22, с. 305]. Сьогодні знаменується й розширенням меж застосування інших методів регулювання (крім імперативного) в окремих галузях права.

Але зазначена тенденція, на жаль, мало стосується України, і використання імперативних методів регулювання все ще залишається домінуючим. Інколи відбувається спроба законодавця нібито надати адресату норм права більше свободи за рахунок більш широкого використання відносно визначених норм. Слід визнати, що це насправді не змінює основного методу регулювання, а лише призводить до підміни понять.

I. Заморська, здійснюючи спробу співвіднесення диспозитивних та відносно визначених норм права, доходить висновку, що, попри всю близькість (а в багатьох моментах і почасти тотожність) цих категорій, диспозитивні норми права відображають внутрішню сутність специфічного типу врегульовуваних правом суспільних відносин, що ґрунтуються на юридичній свободі суб'єктів правовідносин і є похідними від диспозитивного методу правового регулювання. Натомість відносно визначені норми права відображають зовнішню форму закріплення та вираження особливого виду норм права, що передбачають нормативно окреслену свободу вибору сторонами правовідносин певного варіанту поведінки. Відносно визначені норми права є похідними від внутрішньої структури норм права та видів її структурних компонентів [82, с. 11]. Вони надають скоріше уявну, ніж реальну свободу вибору суб'єктам правовідносин, що також може мати місце та бути, безумовно, корисним з урахуванням мети правового регулювання. Проте структурованість та зрозумілість нормативних регуляторів, тобто й їх розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить і

від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку [47, с. 112].

Ще один аспект, вартий уваги, полягає в надто обмеженому використанні у вітчизняній юриспруденції заохочувального методу регулювання суспільних відносин, при тому що у країнах Західної Європи, США, Канаді тощо навіть в адміністративному та кримінальному праві правові засоби, які характеризують даний метод, використовуються набагато ширше, не просто надаючи особі свободу вибору, а стимулюючи правомірний варіант поведінки або ж навіть виправлення після неправомірної. Зокрема, О. Г. Варич робить наголос на ролі договірно-заохочувального методу регулювання економічних відносин, змістом якого є нормативно-встановлене стимулювання діяльності суб'єктів економічних відносин, що відповідає не лише правовим вимогам, а і вимогам, встановленим за погодженням сторін на договірних засадах [38, с. 7]. Україна ж взяла курс на використання здебільшого імперативних підходів у регулюванні, і цей тренд, на жаль, залишається незмінним навіть з урахуванням здійснюваних реформ. Поряд із цим доведеною багатьма науковцями є здатність диспозитивного та заохочувального методів впливати на сприйняття права як нерепресивного засобу, підвищувати зацікавленість громадян у правомірній поведінці, що яскраво демонструє інтегративні можливості правосвідомості в контексті вибору методів правового регулювання та з урахуванням їх властивості галузоутворюючого компонента.

Хоча питання предмета і методу правового регулювання як основних критеріїв виокремлення галузі права залишаються класикою юридичної науки, але подекуди вже озвучуються думки про необхідність запровадження додаткових критеріїв, таких як: спеціальний понятійний апарат, особливий суб'єкт відносин, особливий об'єкт правового регулювання [53, с. 74]; галузеві функції [39, с. 52]; галузеві юридичні процедури [283, с. 44] і навіть наявність специфічної мети нормативного утворення [21, с. 179-180]. Це знов-таки наштовхує на думку про формування як галузей права, так і критеріїв для їх виокремлення насамперед на

рівні правосвідомості. Причому передумови для цього лежать у площині фактичних суспільних відносин, а результатом виступають суто юридичні наслідки нормативного рівня та рівня юридичної практики.

Зміст праворозуміння, який не слід відокремлювати від правосвідомості, формується в особи як результат відповідної пізнавальної діяльності. Оцінити певне правове явище, як зазначалося вище, дозволяє правосвідомість. Теорією і філософією права обгрунтовано глибинний взаємозв'язок праворозуміння та правосвідомості. За М. Вопленко, М. Козюброю та інших, праворозуміння - системостворюючий стрижень правової свідомості як форми освоєння й відображення правової дійсності, опосередкованій через систему ідей, поглядів, теорій, емоцій, настроїв [112, с. 11].

Праворозуміння, акцентує Т. Михайліна, перебуває у взаємозв'язку з правосвідомістю, а через неї - із системою права та юридичною практикою, у зв'язку з чим якісні зміни усередині останніх можливі лише за умови зміни праворозуміння як базису їх розвитку та перетворень [153, с. 226].

Взаємозв'язок праворозуміння і правосвідомості підтверджується у ході аналізу їхнього функціоналу, результати якого дозволяють стверджувати функції правосвідомості та праворозуміння корелюють між собою. Так, за усталеною у теорії права думкою, правосвідомість виконує такі функції (основні напрями її впливу на суспільні відносини), як інформативно-пізнавальна / гносеологічна, оціночна / емоційно-ціннісна, регулятивна, розвиток правової думки [254, с. 555-557].

Функціями праворозуміння (як основними напрями його впливу на суб'єкта праворозуміння, його поведінку, правову реальність загалом), за Ю.Кривицьким, є світоглядна (праворозуміння є сукупністю ідей, поглядів, концепцій про сутність і зміст права, його функціонування та призначення у житті людини, суспільства і держави), аксіологічна (систематизація правових цінностей, перевірка їх об'єктивної істинності у контексті наявних способів пізнання), евристична (праворозуміння є основою розвитку науки про право, досягнення нового рівня пізнання правової дійсності), організаторська (праворозуміння

зкладає підґрунтя для практичної юридичної діяльності, забезпечення правопорядку), прогностична (праворозуміння дозволяє не лише усвідомити фактичну правову дійсність, але й передбачити правові моделі майбутнього) [125, с. 27].

Взаємодія правосвідомості і права не тільки забезпечує єдність нормативного і світоглядного начал у механізмі правового регулювання, а й забезпечує процес реалізації функцій права. З одного боку, право виконує свої функції через систему правових норм, а з іншого – правосвідомість закладає зміст цих правових норм у світогляд суб'єктів правовідносин, які у подальшому сприяють реалізації функцій права [44, с. 51].

Таким чином, взаємозв'язок правосвідомості суб'єктів та процесу реалізації функцій права, на нашу думку, необхідно розглядати як прикладний за змістом, практичний складник самого права, оскільки вона має безпосереднє відношення до створення і функціонування права в суспільстві в процесі особливої правової діяльності суб'єктів, реалізується у правовому процесі й характеризує цю діяльність із суб'єктивного боку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Таким чином, для основних теоретико-правових та методологічних засад дослідження правосвідомості та механізму реалізації функцій права характерні наступні особливості:

1. Розглянувши головні наукові підходи до розуміння правосвідомості та функцій права слід виділити у цьому понятті ряд істотних ознак, що впливають із способів їх дефініції у науковому дискурсі. Через призму індивідуальної свідомості на буденному рівні інформація про право отримує суб'єктивно-особистісну забарвленість та інтерпретується відповідно до характерних для конкретного соціуму значеннєвих і ціннісних акцентів. На професійному рівні правосвідомість фактично є концентрацією загальних уявлень (ідей, концепцій, вчень, доктрин, теорій), здобутих професійними правознавцями у ході їх практичної діяльності. Зрештою теоретичний рівень правосвідомості передбачає належно верифіковані в емпіричній спосіб знання про сукупність внутрішніх зв'язків та загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності.

Саме тому поняття функція права розкривається через призму соціального призначення права в цілому і напрямів конкретно усвідомленого правового впливу на суспільні відносини, чому присвячені відповідні розділи дослідження. Адже право активно впливає на суспільство, реалізуючи притаманні йому функції, і таким чином бере активну участь у процесах впорядкування суспільних відносин. Функціональний потенціал правосвідомості розкривається як в узагальненому, широкому впливі на суспільні відносини, так і у вузькому контексті, який передбачає реалізацію можливостей власне правового регулятивного впливу залежно від їх характеру та значення для соціального розвитку.

2. Синергія правосвідомості та правової ідеології відбувається на рівні усвідомлення іманентного характеру останньої, що виражається в якості когнітивного елемента правосвідомості, формуючи при цьому систему пов'язаних

внутрішньою єдністю правових ідей, теорій, поглядів, а також способів вирішення соціальних проблем виражених у формі юридичних понять і категорій.

Проблема співвідношення у правовій ідеології інтелектуального та психологічного компонентів досі залишається дискусійною, однак важливо відзначити, що обидва ці компоненти безперечно є сутнісними для розуміння правової ідеології як такої та визначення рівня її імплементації у правосвідомість українського суспільства. Фактично правова ідеологія, що формується у результаті як науково-теоретичного, так і буденного відображення правової дійсності є концентрованим вираженням правосвідомості як форми суспільної свідомості.

Із застосуванням правової ідеології окремі члени суспільства, а також громадські та державні інститути формують власне відношення, осмислення та усвідомлення правової дійсності та виробляють чіткі правові критерії оцінки соціального життя, його цінностей і водночас механізми гармонізації відносин між особою суспільством і державою. Для цього правова ідеологія впливає на характер правотворчого процесу, синтезуючи різноманітні соціальні і національні очікування у напрямку досягнення суспільного консенсусу.

Важливість правової ідеології виявляється й у тому, що за її посередництвом формально юридичні вимоги переносяться з умоглядної сфери в мотиваційну, психологічну, емоційно-вольову сферу духовного життя соціальних суб'єктів, адже завдяки правовій ідеології об'єктивуються, кристалізуються уявлення про право, державу, правові інститути як про явища соціального буття, на підставі яких будується той або інший тип праворозуміння.

3. Зміст та форми реалізації функцій права мають історичний характер та виявляються шляхом застосування права у конкретній історично-зумовленій формі, охоплюючи при цьому відповідні філософсько-правові, загально-правові та галузеві трактування. У своїй сукупності функції права спрямовують його суспільний вплив на демократизацію держави і розбудову громадянського суспільства, забезпечуючи при цьому як загально-соціальні, так і приватні

інтереси, сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів і гарантують додержання прав і свобод людини і громадянина.

Функції відображають вплив права на суспільні відносини, адже вони є елементами соціальної системи поряд із державним апаратом, мораллю, політикою та іншими соціальними регуляторами.

Виходячи із притаманної йому поліфункціональності право, є найбільш ефективним соціальним каталізатором, здатним справляти безпосередньо позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин та на систему суспільних відносин загалом. У свою чергу ці правовідносини мисляться як комплекс взаємозв'язків, що характеризуються єдністю норми права і врегульованого нею суспільного відношення, з іншого ж боку завдяки притаманним функціям правові процеси мають можливість втілитися у реальному житті.

Сутнісною характеристикою функцій права відтак є їх постійність, яка забезпечує стабільну та безперервну дію права у суспільстві. Однак незважаючи на те, що функція перманентно притаманна праву, це не означає, що незмінними залишаються механізми і форми її реалізації, вони безумовно ефективно змінюються та розвиваються, згідно із потребами суспільства в цілому та юридичної практики зокрема.

У цьому виявляється залежність функцій права від його завдань, адже саме завдання, які стоять перед правовою системою у конкретний проміжок часу, передусім зумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст та суттєвим чином впливають на форми й методи їх реалізації.

4. Ефективність реалізації функцій права як в індивідуальному, так і в суспільному вимірах, залежить від рівня правосвідомості та її імплементації у систему правових відносин. Обидва сутні елементи структури правосвідомості, а саме її теоретичний та емпіричний рівні, кожний у властивий спосіб впливають на реалізацію функцій права. Саме на підставі такого впливу у суспільстві поступово кристалізується так зване розуміння права, яке включає ставлення людей до права, його осмислення, оцінка. У цьому контексті правосвідомість виступає суб'єктивною формою реалізації функцій права.

Результатом взаємозв'язку правосвідомості та функцій права також є актуалізація у правовому просторі оптимальних методів правового регулювання. Це важливо перш за все у контексті сучасного реформування української правової системи у напрямку поступової відмови лише від імперативних методів правового регулювання і натомість застосування диспозитивного та заохочувального методів правового регулювання з метою стимулювати зацікавленість громадян у правомірній поведінці. Відтак, вплив правосвідомості на поведінку людей відбувається за посередництвом реалізації функцій права у процесі регулювання суспільних відносин.

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕС ВЗАЄМОДІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА МЕХАНІЗМІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА

2.1. Вплив правової психології на реалізацію функцій права

Необхідність виділення юридичної психології як самостійної наукової галузі дослідження та навчальної дисципліни пов'язана з особливими правовими аспектами людської діяльності. Людина як особистість формується й існує в системі суспільних відносин, будучи соціальною істотою, для якої характерні цілеспрямованість і саморегуляція. Базовою умовою існування будь-якої суспільної формації, як відомо, служать розроблені людьми норми права, які регулюють поведінку і відносини між індивідами, між особистістю та суспільством.

Виникнення та існування правової психології пов'язане також із властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову реальність, емоційно реагувати на зовнішні стосовно них правові явища. Тому правова психологія виявляється у почуттях, емоціях, настроях членів суспільства щодо права, відображає його не узагальнено, а конкретизованим чином, формуючи правову поведінку.

Соціальна значущість правомірної поведінки, що виражається через імплементацію психологічної функції права, на наш погляд, передусім, зумовлена сутністю та соціальним призначенням права і значною мірою залежить від характеру його впливу на поведінку людей, а також корелюється специфічними завданнями держави в певній сфері регульованих відносин. Вона полягає у можливості правомірної поведінки позитивно впливати на рівень суспільних відносин, зміцнювати зв'язки між окремими суб'єктами правовідносин, сприяти взаємодії між людьми; можливості громадян користуватися правами та свободами, реалізувати свою поведінку не забороненим законом способом, дотриманні особою встановлених державою норм права.

Предметом юридичної психології, вплив якої на різні галузі права аналізується у цьому підрозділі дослідження, є вивчення закономірностей поведінки людей у системі правових відносин, а також структури та видів юридичної діяльності. Юридична психологія здійснює синтез основ психологічних знань та основ юриспруденції, адже як соціальна істота, людина організовує свою діяльність відповідно до певних правил-норм поведінки, обов'язкових для конкретних груп або суспільства в цілому. Як зазначає В. Васильєв, усі норми поведінки можна розділити на екотехнічні (регулюють використання природних ресурсів і знарядь праці) і соціальні норми, які регулюють відносини між людьми [40, с. 213].

Дослідження з юридичної психології стали інтенсивно проводитися в 20-х рр. минулого століття. Були виконані численні наукові експерименти з вивчення психології злочинців і ув'язнених, побуту злочинного світу, закономірностей формування показів свідків, і причини виникнення в них помилок, з теорії і методики судово-психологічної експертизи (О. Брусиловський, М. Гернет, М. Гродзинський, О. Тагерта та інші), проведені оригінальні дослідження щодо виявлення психологічних методів у галузі юридичної психології, уточнений її предмет, сформульовані юридичні принципи.

Підкреслюючи високу значущість правової психології в житті окремого індивіда і розвитку усього суспільства, дослідник Л. Петражицький стверджував, що право є сукупністю правових емоцій і почуттів й існує, "живе" виключно в психіці індивіда, а не в офіційних юридичних актах. Таким чином, саме правова психологія як важливий елемент правосвідомості є, на думку автора, джерелом правових норм і уявлень, а також регулятором поведінки індивіда в суспільстві. Згідно з Л. Петражицьким, уявлення про законність, справедливість й істину мають внутрішній, інтуїтивний характер і роблять іноді сильніший вплив на свідомість людини, ніж правові норми, що обмежують нас ззовні, тобто в правовому житті людина переносить, проектує на інших людей образи належної поведінки, уявлення про необхідний соціально-правовий порядок, внаслідок чого з'являється певна емоція, почуття і переживання. Л. Петражицький справедливо

відзначає, що "...правовій психіці властива така сильна і неухильна схильність до об'єктивації, що вона, так би мовити, користується всілякими фактами для того, щоб досягти фіксації певного позитивного шаблону" [184, с. 150].

Виходячи із поліфункціональності самого права, ученими вироблена досить значна кількість дефініцій правової психології і відповідно її впливу на різні форми правовідносин, при цьому слід зазначити, що велика кількість з них, стосуються лише частини об'єкта дослідження, тобто спрямовані на вирішення певного аспекту проблем, що виникають у процесі правозастосування.

Найчастіше проблематика і питання правової психології охоплює наступне коло проблем, які вдало висвітлені в роботах відомого криміналіста В. Шепітька. Дослідник зазначає, що діяльність правоохоронних і правозастосовних органів передбачає необхідність використання психологічних знань, що психологічна наука перебуває у стадії формування і становлення, і також вказує на таку проблему, як участь у вирішенні справи такого фахівця з вузького профілю психологічної науки [291, с. 36–37]. Відтак вивчення правової психології цим автором охоплює тільки кримінологічну проблематику дуже вузького профілю.

У той же час І. Лихачов на противагу такому підходу зазначає, що правова психологія виступає як така, що природно складається в реальній життєдіяльності людей, вплетена в їх конкретні дії і вчинки, як відображення об'єктивної необхідності в правовій регуляції соціальних взаємодій, а також змісту самих правових відносин, а не тільки з точки зору, наприклад, психології допиту тощо. Тобто як практична екстраполяція, яка реально функціонує в практичній життєдіяльності в більш широкому колі питань. Цей підхід, зазначає автор, орієнтує наукове пізнання в більшій мірі, ніж загальноприйняте рівневе трактування співвідношення правової психології та ідеології у структурі правосвідомості, що має для суспільства безпосереднє практичне значення [132, с. 22].

А. Мещерякова, у свою чергу, зазначає, що під правовою психологією (як складовою частиною правосвідомості) розуміється сукупність сформованих, а також продовжуваних під впливом правових та інших життєвих чинників, які

розвиваються, удосконалюються, видозмінюються в усвідомлених психологічних утвореннях, станах (емоціях, почуттях, переконаннях, звичках, очікуваннях, переживаннях, розчаруваннях), пов'язаних з волею індивіда, які безпосередньо оцінюють правотворчість, конкретні закони та інші нормативно-правові акти, окремі правові норми, сферу реалізації правових норм й інші сторони юридичної практики, включаючи правозастосовну і правоохоронну діяльність, і обумовлюють становлення у конкретного індивіда необхідних мотивів, моделей, установок, намірів відповідної правової поведінки в процесі повсякденної життєдіяльності. Правова психологія, на думку дослідниці, є тією сукупністю психологічних утворень, властивостей і компонентів, які обумовлюють становлення в індивіда необхідних мотивів і установок відповідної правової поведінки, що впливає з правових почуттів та емоцій.

Також авторка зазначає, що правову психологію не слід зводити до нижчого стихійного рівня правосвідомості, оскільки вона аж ніяк не ірраціональна і безідейна. А навпаки неодмінно (у тій чи іншій мірі) включає в себе і певні штрихи, елементи правової ідеології, заломлені у вірування, установки, звички, переживання, емоції, почуття, напряду стикаючись з юридичною дійсністю, правова психологія дозволяє постійно, непомітно, але в деталях і реальній конкретиці оцінювати закони, правові норми, правову поведінку, інші явища юридичної практики [152, с.26].

Це дає підстави говорити про те, що об'єктом психологічної науки є психіка особистості як властивість високоорганізованої матерії, яка є особливою формою відображення суб'єктом правовідносин об'єктивної реальності, саморегуляції на цій основі своєї поведінки і діяльності.

Звідси випливає, що правосвідомість як складова частина психологічної функції права, є формою ідейно-психологічного відображення та освоєння правової дійсності через систему нормативно-оціночних уявлень і суджень людей про природу й закономірності правових явищ. Як складний феномен правового життя суспільства, вона має свою внутрішню структуру, що включає в себе правову ідеологію та правову психологію. Отже, без з'ясування структури

правосвідомості, місця в ній правової психології та її ролі в житті суспільства неможливо уявити собі і тенденції розвитку правосвідомості.

Необхідно відзначити, що досліджуючи різноманітність взаємовпливів правової психології, у цьому контексті більшою мірою маємо справу із звичаєвим, а не з нормативним правом. Правову психологію утворюють в тому числі й ірраціональні феномени, такі як правова ментальність, правові звичаї і традиції народу, тобто все те, що формально не регламентоване, але входить в поняття "живе право". У надрах правової психології знаходяться інтуїтивні правові припущення, почуття, прозріння, "одкровення", які допомагають законодавцеві правильно розуміти суть правових феноменів, оцінити їх значущість в той або інший історичний період і знаходити найпритаманніші цим уявленням правові форми.

Керуючись правовою психологією, індивіди оцінюють правові явища на предмет їх відповідності справедливості, і оскільки саме справедливість є критерієм істинності дій державної влади, її правових перетворень, то усі явища, норми, ідеї, що знайшли позитивну оцінку і згоду з позиції правової психології, приймаються суспільною свідомістю як правильні і адекватні соціальним потребам [62, с. 80].

Правотворча і правозастосовна діяльність стає ефективною тоді, коли в цих процесах, разом з потужними, здатними до самоорганізації принципами, пріоритетне місце займає і свідоме. Особливого значення у сфері правової психології набувають правові почуття, які органічно синтезують не лише емоції, а й ідеї, знання. До правових відносяться почуття права як такого, законності, юридичних прав і обов'язків відповідальності, справедливості, свободи, незалежності і тощо [235, с. 19].

Характерною у цьому контексті є думка відомого юриста XIX століття Р. Ієрінга: "Правосвідомість, правове переконання суть абстракції науки, які народу невідомі: сила права, як і сила любові, ґрунтується на почутті...". Правове почуття Р. Ієрінг називає "психологічним першоджерелом існуючого" [89, с. 32].

Саме через правові емоції право реалізує свої головні якості – гуманізм, справедливість, формальну рівність суб'єктів і таке інше. Ці характеристики права виражають людські почуття і оцінки, від їх адекватності щодо законодавства, від психологічного налаштування людей багато в чому залежить ефективність чинних актів усієї правозастосовної практики.

Відтак правове почуття складне соціально-психологічне явище, що супроводжує людство упродовж усієї історії його розвитку. Воно може бути розглянуте у вигляді двох взаємодоповнюючих компонентів: інтуїтивного (природно-правового), в основі якого лежить установка на правову совість і офіційного (позитивно-правового), такого, що має орієнтацію на закон. Під правовими почуттями ми розуміємо емоційні стосунки людини до правової дійсності, до правових явищ, до права як певної системи норм, встановлених або санкціонованих державою [212].

Жодне переживання, афект або потяг, жоден психічний акт взагалі не є правовим "сам по собі". Усі ці явища набувають "правового забарвлення" і стають правовими лише будучи включеними в певну систему спілкування, в певний (а саме правовий) контекст соціального життя. Окремому діючому індивідові, що пізнає, завжди протистоїть вже готова система категорій і понять суспільної свідомості, існуюча незалежно від кожного окремого індивіда (яка і робить його переживання, його почуття правовими). Саме ця обставина часто зображується в теоріях як якась "первинність" правових почуттів по відношенню до діючого права.

До правових почуттів звертається і школа "вільного права", один з представників якої Г. Зінцгеймер підкреслює, що в законі неминучі пропуски, до того ж закон - не єдине джерело права. Протиставляючи "мертвій букві закону" практику, вони закликали шукати право в житті, громадських відносинах, в правосвідомості, в почутті справедливості, в емоціях, в психології суспільства. Особливу увагу і значення правознавці цього напрямку надавали діяльності суддів, їх вільному переконанню, "вільному знаходженню права". Застосування права (винесення ухвал) підпорядковане не лише правилам тієї ж логіки, але і почуттям,

емоціям, інтуїції. Варто відзначити, що школа "вільного права" не створила єдиної концепції права, але підготувала особливий ґрунт для становлення психологічної, соціологічної і інших теорій права [91, с. 509-510].

Цікавим в цьому контексті видається дослідження Канторовича й Ерліха які часто посилалися на середньовічного юриста Бартоліуса, що у свою чергу інтуїтивно ("по справедливості") вирішував правові казуси, а потім доручав учням підібрати для цих рішень обґрунтування з джерел римського права. На прикладах різних (обмежувальних, розширювальних, буквальных) тлумачень й аналогій Канторович прагнув довести, що джерелом правових конструкцій є "...не закон і не логіка, а вільне право або воля домогтися бажаних результатів, чи бажання уникнути результатів небажаних..." [98, с. 263].

Відтак слід зазначити, що розвиток структурних компонентів правосвідомості зумовлений багатьма факторами. Правова психологія є характеристикою психологічної сторони правосвідомості, тобто тієї галузі суспільної та індивідуальної свідомості, в якій відображається явище правового життя.

Слід зазначити, що це питання на сьогодні залишається дискусійним як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, адже єдиного підходу до його вирішення не існує. Це дає підстави говорити про те, що правосвідомість є поєднанням певних форм та рівнів, які включають низку елементів. Розвиток структурних компонентів правосвідомості зумовлений багатьма чинниками політико-правового, суспільно-економічного та морально-релігійного характеру. У свою чергу, правова психологія демонструє загальносуспільне ставлення до права [96, с. 99].

Розглядаючи правову психологію як структурний елемент правосвідомості, що безпосередньо впливає на ефективність реалізації функцій права у системі існуючих правовідносин, потрібно перш за все відокремити її від суміжних понять, які використовуються у психологічних науках. Наприклад, за визначенням В. Бочелюка, «...правова психологія – розділ юридичної психології, де вивчаються психологічні аспекти правотворчості й правореалізації,

психологічні закономірності й механізми правової соціалізації особистості, розвиток правосвідомості і її дефекти...». У свою чергу, юридична психологія – «галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин» [34, с. 18]. Тобто в психологічних науках термін «правова психологія» використовується для визначення галузі науки, предметом якої, поряд з іншими, є закономірності розвитку правосвідомості та відповідно і правової психології в першому значенні як структурного елементу правосвідомості. Такий підхід, на наш погляд, може призвести лише до надмірного нагромадження дефініцій.

Досить вдало, натомість, дали визначення правової психології С. Комаров і О. Малько, які вважають, що правова психологія є вираженням психічного ставлення людини до права і правових інститутів і включає такі елементи, як: суспільний інтерес; мотиви діяльності певних соціальних груп, що впливають з їх місця у структурі суспільства; психологічний уклад, тобто звички, традиції, переконання; уявлення про право вироблені під впливом їх психічного складу; почуття, емоції, настрої пов'язані з правом; способи формування настроїв, почуттів, емоцій тощо [247, с. 295].

Б. Ломов відзначає, що багато явищ, що вивчаються юридичною наукою, не можуть бути зрозумілі без розкриття ролі в них психологічних факторів, без знання механізмів індивідуальної та групової поведінки людей, без аналізу психологічних властивостей і особливостей особистості [134, с. 315].

Важливою складовою правової психології, яка безпосередньо впливає на вплив цієї функції на усю різноманітність правовідносин є на наш погляд соціалізація. Частиною науковців соціалізація трактувалась як входження в соціальне середовище шляхом пристосування до нього [181, с. 124]. Головною метою соціалізації, на думку І. Кона, є засвоєння індивідом соціального досвіду, певної системи соціальних ролей і культури. Пізніше І. Кон і В. Ольшанський стали розглядати соціалізацію як “процес, під час якого людська істота з певними особистісними задатками набуває якостей, потр ібних їй для життєдіяльності” [115, с. 101].

Категорія “соціалізація” у соціально-психологічному контексті охоплює процес і результати взаємодії індивіда із сукупністю соціальних впливів. Н. Андреевкова із цих позицій у структуру соціалізації включає соціальне пізнання, оволодіння певними навичками практичної діяльності, інтернаціоналізацію певних форм, позицій і ролей, вироблення ціннісних орієнтацій і установок, а також залучення людини до активної творчої діяльності [17, с. 44].

У науковій юридичній літературі зміст категорії “соціалізація” розглядається звужено як “формування нової системи норм, поглядів особистості” [213, с. 33]. Таке розуміння категорії “соціалізація” розкриває її зміст із точки зору досягнутого результату в межах діючого правового поля, існуючого менталітету, суспільної правосвідомості, правової та політичної культури суспільства.. У такому випадку ігнорується структура самого процесу та механізми його реалізації. Це є цілком закономірно, оскільки зазначенні питання не є об’єктом філософсько-правового та юридичного дослідження. Звідси і розбіжності філософсько-правових, юридичних та соціально-психологічних досліджень у розумінні процесу виправлення і ресоціалізації засуджених.

У напрямі подолання цих розбіжностей були спрямовані дослідження Р. Ващенко, Г. Радова, В. Сулицького, О. Сєверова, В. Синьова та інших. Р. Ващенко і В. Сулицький під ресоціалізацією пропонують розуміти процес виправлення засудженого, формування у нього правослужняної поведінки, стимулювання на таку життєву позицію, що відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин, подальшої адаптації до самостійного життя на волі [41, с. 30]. Таким чином, можна помітити, що поняття виправлення засудженого, на думку зазначених учених, почало формулюватися диференційовано у контексті системи “мінімуму і оптимуму” в очікування на зміни в особі засудженого і його поведінці. На цьому фоні сформувався такий погляд на процес виправлення, який обов'язково включає механізм закріплення та сприяння утвердженню позитивних змін в особистості засудженого, які визначаються термінами “ресоціалізація” і (або) “соціальна адаптація”.

В. Синьов та О. Сєверов дійшли до висновку, що наукова розробка цієї проблеми та визначення оптимальних шляхів її вирішення у практиці установ виконання покарань потребує перш за все теоретичного осмислення низки питань, серед яких виділяються такі: параметри оцінки готовності засуджених до сприйняття виховних впливів, класифікація засуджених за рівнями її сформованості, визначення факторів, які впливають на готовність до сприйняття виховного впливу, та умови формування зазначеної готовності [220, с. 68]. При цьому в системі індивідуальної готовності до сприйняття засобів виховного впливу на перше місце автори зазначеної ідеї ставлять особистісну установку засуджених на каяття.

Зазначені ідеї вплинули на правотворчу діяльність законодавця при розробці та прийнятті Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України.. При цьому під виправленням засудженого розуміється “процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки” (ч. 1 ст. 6 КВК України); під ресоціалізацією – “свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві” (ч. 2 ст. 6 КВК України). Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ч. 2 ст. 6 КВК України). Виходячи з цього, у чинному КВК України (ч. 1 ст. 123) вперше на рівні закону закріплено поняття соціально-виховної роботи з засудженими як цілеспрямованої діяльності персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально - виховна робота у законі розглядається як засіб духовного впливу на засудженого, спроба поліпшити його особистість за час відбування покарання шляхом цілеспрямованого виправного впливу, поновлення або прищеплювання засудженим навичок правильної орієнтації в системі духовно-моральних

цінностей, психологічної та іншої підготовки до ведення морального, соціально корисного способу життя після звільнення з місць позбавлення волі.

В. Сиріх визначає правову психологію як сукупність правових оцінок, почуттів, емоцій, волі, які знаходять свій прояв в окремих громадян, соціальних групах і суспільстві в цілому у процесі їхньої предметно-практичної діяльності щодо тлумачення норм права та їхньої реалізації в конкретних правовідносинах [242, с. 134]. В. Чефранов, торкаючись цієї проблеми, зазначає, що окремий індивід не лише відчуває вплив соціального середовища, а й сам робить на нього вплив. «У цьому сенсі, - пише він, кожна окрема особистість певною мірою впливає на формування громадських правових ідей і почуттів» [288, с. 30].

На думку А. Лискова, правова психологія включає в себе різносторонні явища. Це й пов'язані із правом звички, традиції, стійкість думок, ілюзії й забобони, які є найбільш консервативним елементом правової психології, які мають тенденцію до відставання від змінених умов життя, дійсних інтересів людей і практики правового регулювання. Це і правові почуття, емоції, надбудови, що виникають безпосередньо слідом за зміною в житті, - найбільш рухливий елемент правової психології, нарешті, це несистематизовані погляди, уявлення, ідеї тощо. Однак усі елементи правової психології мають спільне - вони пов'язані зі сприйняттям та оцінкою правових явищ і постають із потреб та інтересів різних соціальних груп, класів, суспільства [142, с. 17]. Отже, правова психологія є сукупністю емоцій, почуттів і настанов щодо права, окремих правових явищ і процесів. Особливість правової психології визначається ще й тим, що вона формується під впливом інтуїції, психологічного афекту, збудження тощо [256, с. 149].

Важливими змішаними раціонально-емоційними формами правової психології є правові оцінки і ставлення, правові переконання, правові уявлення. Правова оцінка – це завжди порівняння, в результаті якого суб'єкт обирає те, що відповідає його потребам та інтересам, цінностям його свідомості. Вона формується в результаті співвіднесення знань із наявним досвідом, потребами, інтересами, цілями діяльності. Ставлення до правових явищ

формується на основі знань що них і виражається в оціночних судженнях [293, с. 81-85]. Адже ці почуття є аналогом до морально-психологічної оцінки правової дійсності.

Крім правових почуттів і правових оцінок слід вказати про правові уявлення - це поняття, думки, установки, стереотипи, які дозволяють індивіду й соціальній групі оцінювати правову ситуацію і пристосовувати свою поведінку до існуючих правових норм. Вони виконують функцію зберігання, відтворення й поширення тієї частини соціального досвіду, яка покликана забезпечити стабільність і динаміку правової системи [289, с. 84-85].

Джерелами правових уявлень є правова інформація, пов'язана із чинним правом. правове минуле й майбутнє, осмисленні власного правового досвіду. При цьому вельми велика роль власного життєвого досвіду, загальної культури, специфіки професії й оточення. Також слід обов'язково вказати на правові переконання, які охоплюють знання. суб'єктивну оцінку цих знань і визначають міру впевненості у справедливості власної оцінки соціально-правової дійсності.

Гармонійність особистості з її внутрішньої психологічної сторони, за Л. Божович, припускає високу узгодженість між свідомістю людини та її несвідомими психічними процесами. Така гармонія забезпечується моральною спрямованістю особистості, мотивуючі сили якої підпорядковані єдиному мотиву, домінуючому і на свідомому, і на несвідомому рівні. Якщо цього не відбувається, то виникають гострі внутрішні афективні конфлікти, які спотворюють і навіть руйнують особистість [33, с.125]. В той же час, факт можливості внутрішніх конфліктів на всіх етапах життєдіяльності людини є обов'язковим елементом її функціонування і джерелом розвитку, що дозволяє говорити про гармонію як динамічний стан буття особистості.

За Б. Додоновим, структура особистості набуде гармонійності в результаті максимального розвитку здібностей, які створюють домінуючу спрямованість, що надає сенс життєдіяльності людини. Автор доводить, що така, начебто однобічна спрямованість не перешкоджає, а, навпаки, стимулює розвиток багатьох інших інтересів і здібностей людини [71, с. 291]. Гармонійний розвиток досить часто

розглядають її як збалансований розвиток чотирьох основних сфер людини: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної [129, с.18].

Дуже слушні наголоси у контексті розрізнення наступних понять ставить дослідник М. Жеребко. Якщо розуміти правову психологію як сукупність емоційних процесів, то, дійсно, вона є неодмінним компонентом і повсякденної, і наукової правосвідомості. У випадку тлумачення правової психології як специфічного сполучення раціональних й емоційних компонентів її слід розглядати як відносно самостійний елемент правосвідомості [75, с. 21].

Слід також зазначити, що психологічний вплив права не можна обмежувати лише межами особистісного рівня. Людина протягом свого життя постійно перебуває в тісному соціальному взаємозв'язку з членами сім'ї, трудового колективу, інших соціальних груп, які роблять значний вплив на формування її психологічної установки.

Правова психологія є також наукою, що вивчає відображення у свідомості людей правозначимих сторін дійсності, психологічних аспектів праворозуміння та правотворчості. Право представляє основну форму соціального регулювання, яке забезпечує впорядкованість життєдіяльності суспільства. З історії відомо, що право виникло у зв'язку з розшаруванням суспільства на класи за виниклої необхідності надання вільній людині певних дозволів та впорядкування її соціальної активності.

К. Хорні дійшла висновку, що можна цілком обґрунтовано стверджувати про наявність особливої структури гармонійної особистості на відміну від особистості дисгармонійної [275, с. 219] Так, О. Мотков виділяє три групи загальних критеріїв гармонійності особистості: згода з собою і навколишнім світом; адаптивне корисне, стійке, тривале, творче і економічне функціонування і розвиток індивідуума; психологічне, фізичне, соціальне і духовне здоров'я. В контексті цього автор описує 20 психологічних ознак гармонійної особистості людини [159].

В межах розробки моделі особистості військовослужбовців учені виділяють соціально-професійний потенціал як системну характеристику гармонійного

розвитку соціальних і професійних якостей особистості, їх узгодженості. Це забезпечує соціальну спрямованість професійної діяльності, ступінь соціальної відповідальності військовослужбовця [158, с.8].

Важливою психологічно-правовою категорією, від якої безпосередньо, з нашої точки зору, залежить рівень практичної імплементації психологічної функції права, є правова поведінка. Зміст соціальної значущості правомірної поведінки передбачає: для держави – дотримання особою встановлених і санкціонованих державою правових норм, у яких відображені мета й завдання демократичної, соціальної, правової держави; для суспільства – забезпечення інтересів усіх його членів; для конкретного індивіда – добровільну, свідому поведінку, що виявляється в можливості громадян користуватися всіма передбаченими Конституцією України правами та свободами людини й громадянина.

Стимулювання правомірної поведінки у правовій державі має такі форми: використання права, за якої суб'єкти права самостійно обирають необхідний варіант поведінки. Ця форма вимагає високої соціально-правової активності суб'єкта; виконання норм права, що передбачає реалізацію нормативно-правових актів у практичній діяльності індивідуальних і колективних суб'єктів, утримання від заборонених дій; застосування права. Остання форма полягає в комплексному поєднанні правомірних дій, за якого суб'єкт одночасно виконує обов'язки, користується правами та дотримується правових заборон; дотримання норм права, що передбачає утримування суб'єкта від здійснення вчинків, заборонених нормами права.

Правомірна поведінка корелюється з позитивною (добровільною, ініціативною) юридичною відповідальністю, яка полягає в дисциплінувальному впливі на поведінку людини, чим сприяє формуванню відповідального ставлення до своїх обов'язків. Висвітлено особливості позитивної юридичної відповідальності суб'єктів правомірної поведінки, яка передбачає можливість самостійно здійснювати вільний вибір, виконувати приписи правових норм, свої обов'язки не лише під впливом примусових, каральних санкцій, правових

заборон, а свідомо, добровільно, керуючись почуттям особистої гідності. Юридичні наслідки позитивної юридичної відповідальності є сприятливими для суб'єкта та соціально бажаними. Наслідки протиправної поведінки тісно пов'язані з негативною юридичною відповідальністю. У правовій державі метод юридичної відповідальності має не лише охоронний і каральний характер, а переважно стимулювальний. Стимулювальний вплив позитивної юридичної відповідальності має практичне вираження у правомірній поведінці осіб. Це означає, що позитивна юридична відповідальність не зводиться лише до державного примусу, як і державний примус – до юридичної відповідальності, тому що держава на підставі чинного законодавства може не лише примушувати, а й заохочувати суб'єктів правовідносин. У разі порушення правових приписів юридична відповідальність набуває охоронного значення, що також сприяє вихованню у громадян правомірної поведінки.

Так, наприклад, у правовій державі правомірна поведінка, у першу чергу, працівників правоохоронних органів не має зводитися лише до охорони дисципліни та порядку, а, передусім, полягає в стимулюванні активної, правомірної громадянської позиції. У діяльності працівників правоохоронних органів необхідні професійно-правові навички та вміння. Це означає, що можна володіти всіма необхідними знаннями, адекватно сприймати правові цінності, однак неправильно застосовувати норми права, що може призводити до прийняття помилкових рішень, учинення неправомірних дій. Крім цього, працівники міліції мають дотримуватись основоположного принципу правомірної поведінки, який застерігає, що засіб охорони права не може порушувати власне права, а може лише здійснюватися в його межах. Виховання правомірної поведінки працівників міліції буде сприяти розбудові в Україні громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави за умови переорієнтування їх діяльності із силової на обслуговувальну, установлення партнерських стосунків із населенням [56, с. 30-32].

Підсумовуючи здійснений аналіз феномену правової психології у контексті його вираження через різноманітні правовідносини, підсумуємо, що вона

акумулює в собі правові знання, емоції, почуття, переконання та ставлення практичний (поведінковий) компонент, серцевиною якого є правові установки. Змістом практичного компоненту є вміння тлумачити й застосовувати закон, вміння адекватно, грамотно виражати свої думки, психологічні навички професійного правового спілкування тощо.

На практиці функції права розкриваються через основні напрями впливу на суспільні відносини і за посередництвом правової психології допомагають зрозуміти соціальне призначення права, характер його впливу на поведінку учасників суспільних відносин. Це передусім стосується загально соціальних функцій, до яких відносять інформаційну, орієнтаційну, виховну, культурно-історичну, стабілізаційну, тощо [143, с.47-48].

Правові установки ми розглядаємо як рівень правового почуття, він характеризується тим, що особистість приймає правові встановлення тієї соціальної групи, до якої себе відносить (конформізм із членами своєї групи, із правовими установками соціального ладу, його активна підтримка, ототожнення себе з особами і групами, включеними до нього). Установки - це ті орієнтири, різні думки й переконання, яких ми дотримуємося щодо тих чи інших правових явищ.

Доцільно відзначити, що у результаті здійсненого аналізу очевидною виявилась динамічна соціальна кореляція взаємозв'язку юридичної психології у її функціональних виявах з іншими юридичними дисциплінами, особливо з кримінальним правом і кримінальним процесом.

Основною метою кримінально-процесуальної діяльності правоохоронних органів є розгляд кримінальних справ і встановлення істини у справі. Сам процес пошуку та доведення істини відбувається відповідно до встановлених у психології закономірностей пізнавальних і емоційно-вольових процесів людини як суб'єкта діяльності. Практика судочинства показує, що облік цих закономірностей істотно впливає на успішне встановлення істини у справі та прийняття адекватних судових рішень.

Тісний зв'язок спостерігається між юридичною психологією, криміналістикою та кримінологією. Історія розвитку криміналістики свідчить про велику роль психологічних факторів в організації та скоєнні злочинів, а також їх розслідуванні. Юридична психологія надає істотну допомогу криміналістиці в розробці слідчої тактики і виборі методів розслідування злочинів. Зв'язок з кримінологією як наукою про злочинну поведінку виражається в тому, що вона у розвитку свого категоріального апарату і методів повинна спиратися на психологічну методологію особистості як суб'єкта протиправної поведінки. Юридична психологія привертає увагу кримінологів до тих властивостей особи, які зумовлюють злочинні дії. До таких властивостей потрібно віднести мотивацію і спрямованість (структуру інтересів і потреб), характерологічні властивості (відношення до норм моралі), рівень правосвідомості, психофізіологічні властивості тощо.

Відзначимо і науковий симбіоз юридичної психології з цивільним процесом і цивільним правом. Цивільний процес має свої специфічні особливості при розгляді пізнавально-психологічної діяльності. Так, якщо в кримінальному процесі матеріали попереднього слідства вже містять створену слідчим модель досліджуваного правопорушення, то в цивільному концептуальна модель встановлюваних фактів будується самим суддею у процесі підготовки справи. Зв'язок юридичної психології з цивільним правом проявляється у вирішенні ряду правових проблем. Наприклад, проблема компенсації моральної шкоди, пов'язана із заподіянням особі моральних страждань, повинна бути всебічно досліджена і вирішуватися з урахуванням індивідуальних особливостей людини, якій завдано шкоди.

Таким чином, у сучасній ситуації правова психологія розглядає право як основний засіб реалізації соціальної справедливості і доцільності. Вчинки людей розглядаються в моральному аспекті, тому справедливість є умовою нормального розвитку суспільства – це соціально належне, у той час як несправедливими і аморальними є беззаконня і свавілля [46, с. 70]. Особливо підкреслимо, що загальнообов'язкову силу здатна придбати тільки та правова норма, яка може

виконувати функцію норми соціальної, іншими словами, відповідати соціальним запитам суспільства і самої особистості, відповідати соціально-психологічному механізму загальнолюдської поведінки. Саме тому соціально-важливими аспектами реалізації та імплементації у суспільний простір психологічної функції права є власне престиж права, а також солідарність особистості з прийнятими законами, і як наслідок, правова соціалізація особистості.

2.2. Форми впливу правової ідеології на реалізацію та здійснення функцій права

Істотне збільшення числа соціальних взаємозв'язків, зростання їх динамізму, підвищення соціальної активності і мобільності пред'являють усе більш високі вимоги до впорядкування громадянських відносин. Велике значення мають як належний вибір методів і способів правового регулювання, так і відповідне визначення міри урегульованості соціальних процесів, співвідношення правових та інших соціальних регуляторів, регулювання і саморегулювання. Усе це визначає актуальність дослідження шляхів імплементації правової ідеології в контексті поліфункціональності права та його сучасних змін.

Сьогодні стає очевидним, що проблеми адаптації правової системи до нових світових викликів безпосередньо пов'язані з еволюцією функціональних механізмів управління соціально-правовими процесами, якісно новими, оптимальнішими і адекватнішими до нових сучасних реалій правового регулювання громадських стосунків в демократичній політичній системі. Одним із найбільш дієвих інструментів цього механізму, на наш погляд, є правова ідеологія, яка надає адекватні і дієві політико-правові засоби реагування на виклики, ризики і небезпеки, пов'язані із глобалізацією. Практика сучасного правового і суспільно-політичного розвитку вимагає формування такого соціально-правового простору, який можна було б об'єднати з європейським

глобальним правовим простором на основі загальних правових цінностей і стандартів.

З'ясовуючи юридичну природу ідеологічної функції, за посередництвом якої відбувається вплив правової ідеології передусім на інститути громадянського суспільства, слід зазначити, що ця функція права впливає з основних начал призначення ролі та цінності права як універсального суспільного регулятора. Ідея права зосереджує всю істинність права як такого і являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його ідеальність, тобто право таке, яким воно повинно існувати в ідеалі [8, с. 76]. Ця функція виявляється також у формуванні, накопиченні та систематизації історично сформованих знань про право, у його теоретичному осмисленні, науковому обґрунтуванні та дослідженні.

Сутність правової ідеології полягає у тому, що вона являє собою систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, які формуються у суспільстві [260, с. 14].

У контексті висвітлення проблематики, заявленої у цьому підрозділі дисертації, зазначимо, що досліджуючи правову ідеологію як основу формування громадянського суспільства варто розтлумачити головне призначення самої ідеології, яке полягає у здійсненні регулятивно-управлінського, стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму, його окремих сфер, поведінки людини. Це означає, що правова ідеологія спроможна втілюватися у принципи функціонування держави, норми чинного законодавства, бути легітимним засобом процесу формування правосвідомості людини, її соціалізації, утвердження її особистісних, професійних і громадянських ознак [165, с. 28].

Аналіз наукових джерел свідчить, що термін «правова ідеологія» порівняно з поняттями «ідеологія» «політична ідеологія», «державна ідеологія», «національна ідеологія» в науковому обігу з'явилося значно пізніше, наприкінці ХХ століття, насамперед у соціально-філософських дослідженнях. Водночас слушним є твердження Т. Андрусяка, який зазначає: «... можна з певністю стверджувати про необхідність визнання пріоритетності правової ідеології

стосовно інших видів ідеології, її ключового значення в сучасному державно-правовому розвитку суспільства» [19, с. 3-4].

У контексті зазначеного доцільними є міркування Л. Удовики, яка наголошує: «... в умовах глобалізації оптимальною є така правова ідеологія, яка ґрунтується на ціннісних орієнтирах, якими є домінування принципу верховенства права, гарантії і захист прав людини, ефективне законодавство та інші, які у взаємодії та взаємозумовленості сприятимуть формуванню цілісної, динамічної, національної правової системи, досягненню структурно-функціональної єдності її елементів; правовими засобами забезпечать модернізацію правової системи й держави; захист національних інтересів; гарантуватимуть оптимальне функціонування правової держави і громадянського суспільства; сформують адекватні й дієві правові засоби убезпечення від викликів, ризиків і небезпек, зумовлених глобалізацією; сприятимуть зміцненню міжнародного авторитету, позиціонуватимуть Україну як цивілізовану європейську державу в глобальному правовому просторі» [265, с. 29].

Аналізуючи структуру правосвідомості, ряд вітчизняних науковців підкреслюють, що правова ідеологія властива не «кожній» правосвідомості, не є обов'язковим структурним елементом будь-якої правосвідомості. Правову ідеологію логічніше розглядати як форму вияву чи форму відображення правосвідомості, яка більше властива юристам, науковцям [205, с. 31]. Поряд із цим слід зазначити, що правова ідеологія властива не лише науковцям та практикуючим юристам, вона формується також і в межах суспільства, відображає його інтереси та потреби, має певну спрямованість. Враховуючи класичний підхід до структури правосвідомості, звернемо увагу на її місце та роль у структурі правового впливу.

Термін «вплив» означає певну систему дій із використанням різноманітного інструментарію по відношенню до чогось. У цьому контексті С.О. Комаров зазначає, що поняття вплив більш широке за змістом, ніж регулювання, оскільки вплив включає як регулювання за допомогою правової норми, так і інші правові засоби та форми впливу на поведінку людей. Тим самим він відносить правові

засоби та форми не тільки до поняття правового регулювання, а вважає, що вони притаманні і правовому впливу [114, с. 412]. Серед зазначених правових засобів, форм прояву важливе місце відводиться мотиваційному, інформаційно-психологічному та ідеологічному інструментарію.

Правовий вплив формується та знаходить свій вияв у соціальному середовищі, є продуктом людської діяльності. Вихідною основою пізнання певного явища чи категорії, а в даному випадку категорії «правовий вплив», є неусвідомлене, інтуїтивне знання про неї. Процес його пізнання відбувається як процес усвідомлення, кристалізації його сутності. Сутність правового впливу - це його основа, визначальна характеристика, обумовлена внутрішніми процесами його розвитку, що формується на рівні мислення. Важливим аспектом у формуванні розуміння даної категорії мають також традиції як певної держави, так і науково-теоретичні традиції, які встановлюють межі правового усвідомлення цього предмета. Вивчаючи сутність правового впливу, суб'єкт дослідження знаходиться в межах цих традицій і використовує вже існуючі знання про цей предмет. Пізнати сутність правового впливу як певне ціле можливо лише на підставі вивчення інших явищ правової дійсності. (Наприклад: дія права, правове регулювання, правосвідомість, правова ідеологія, правова психологія тощо).

Визначаючи поняття правового впливу, дослідники ґрунтуються на одній або декількох його ознаках. Сутнісні ознаки правового впливу можуть бути систематизовані та представлені таким чином: правовий вплив здійснюється за допомогою правових засобів та інших правових явищ, які мають різне правове оформлення та юридичне забезпечення, формують мотиви поведінки суб'єктів, впливаючи на її активність, спрямовані на впорядкування суспільних відносин; правовий вплив не завжди зумовлює свідоме нормування суспільних відносин та пов'язаний зі встановленням суб'єктивних прав та обов'язків суб'єктів (М.Г. Матузов, О.В. Малько [149, с. 480]); правовий вплив має певний механізм, який визначає місце та роль різних правових засобів та інших явищ правової дійсності в суспільному житті.

Відтак, слід зазначити, що правовий вплив - це складова дії права, яка обумовлює вплив правових та інших явищ правової дійсності на суспільний порядок, поведінку суб'єктів, на систему сформованих у них правових цінностей. Важливе місце в структурі засобів правового впливу належить правовій ідеології [45, с. 69].

Правова ідеологія також трактується як система ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях й уявленнях. Джерелом виникнення правових ідей є політико-правова, соціально-економічна дійсність, практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї та пов'язані з ними соціально-політичні вимоги розвиваються й трансформуються, концентруючи в собі результати юридичної практики. Провідна функція правової ідеології полягає в здійсненні впливу на формування й еволюцію правової, політичної та моральної свідомості, світогляду та загальної культури індивідів, на зміцнення в суспільстві правових знань, піднесення престижу та авторитету держави, права та законодавства. У практично-прикладному аспекті правова ідеологія сприяє формуванню уявлень, пропозицій, принципів і рекомендацій щодо вдосконалення правових відносин, норм й інститутів [300, с. 659]. Також під поняттям правової ідеології слід розуміти теоретико-філософське, а також буденно-побутове осмислення права як цілісного інструменту регулювання найважливіших сфер суспільних відносин.

Правова ідеологія формується в результаті науково-теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення та розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого та сучасності, вивчення основних закономірностей становлення, розвитку й функціонування держави та права. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, в тому числі філософське, осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, яке має свою власну цінність. Прикладом правової ідеології є вчення природно-правової, позитивістської, класової та інших теорій права. Частину цієї ідеології становлять сучасні наукові погляди на право.

Відповідно правова ідеологія нами розглядається як суспільне явище, юридична категорія, структурний елемент правосвідомості, як складова ідеологічної функції держави, як теоретична основа державної правової політики. І в цьому сенсі не можна не погодитися з А. Сиротіним, який стверджує, що правова ідеологія сприяє виробленню правової політики держави, визначенню перспектив розвитку національної системи права, пріоритетних напрямів сфери правового регулювання, планування правотворчої діяльності органів держави шляхом обґрунтування прийняття, зміни чи відміни конкретних правових актів, вироблення правової позиції суб'єктів права, формування поваги до права тощо [221, с. 15].

Дослідник В. Попков сутність правової ідеології вбачає «...в систематизованому науковому вираженні правових поглядів, вимог, ідей суспільства, соціальної групи» [194, с. 175], хоча доцільніше було би стверджувати, на наш погляд, про інтереси соціальних спільнот. Зрозуміло, однак, що ідея й інтерес є невіддільними один від іншого, і там, де ідея віддаляється від інтересу, а тим паче втрачає з ним зв'язок, позбавляється і будь-якої соціальної – групової, корпоративної чи колективної, суспільної привабливості.

В. Хропанюк основний зміст правової ідеології як «системи поглядів і уявлень» убачає в теоретичній формі відображення суспільного життя [277, с. 204], що дає змогу не лише наголосити на єдності правової теорії та фактів правової дійсності, а й важливості забезпечення єдності науки і практики, теоретичної й емпіричної свідомості суспільства, ідеї та інтересу, правової норми та соціального порядку.

Побудова правової держави і становлення громадянського суспільства у багатьох країнах світової спільноти, у тому числі і в Україні, актуалізує в юридичній науці вивчення питань, пов'язаних з правовою ідеологією як елементом правової системи суспільства. У таких умовах, говорячи про правову ідеологію, ми, передусім, повинні розглядати її в структурному зв'язку з іншими елементами правової системи і в ширшому сенсі - в її взаємозв'язку з іншими соціальними підсистемами. У світлі концепції правової держави, зважаючи на ту

обставину, що сучасні держави намагаються позиціонувати себе як правові, а також те, що певна правова ідеологія є обов'язковою складовою правової системи, хоч її роль в різних правових системах не однакова, можна зробити висновок про те, що саме правова ідеологія є найбільш значимою в ідеологічній сфері сучасного суспільства. В зв'язку з цим не викликає здивування той факт, що держава, яка характеризується як правова, поступово відступає із сфер моральної, політичної і релігійної ідеологічної регуляції, покладаючи ці функції на інститути громадянського суспільства.

Громадянське суспільство не може успішно функціонувати і розвиватися без відповідної його цілям, соціально-економічним і соціально-політичним умовам та культурним традиціям ідеології. У протилежному випадку її роль виконуватиметься випадковими, запозиченими духовними утвореннями, які відображають чужий досвід. Ідеологія є одним із обручів, який зміцнює і надійно скріплює громадянське суспільство, забезпечує політичну та соціальну стабільність [133, с. 88]. Так, правова ідеологія сприяє становленню та розвитку правової держави та громадянського суспільства. Вона здатна посилити правову систему, складовою якої є вона разом із законодавством і юридичною практикою. Правова ідеологія формує індивідуальну, суспільну правосвідомість, сприяє утвердженню правопорядку за допомогою впливу на економіку, політику, культуру, фактично на різні сфери життя.

Одним із провідних шляхів імплементації правової ідеології у суспільну свідомість, нам бачиться реалізація цією функцією її виховного потенціалу. Виступаючи найважливішим засобом виховного впливу на свідомість людей, їх поведінку, право, тим самим, стабілізує різноманітні соціальні процеси, є потужним чинником консолідації громадян, сприяє підтримці цілісності і порядку в суспільстві. На величезну роль виховної дії права у визначенні подальшої долі будь-якої держави звертав свою увагу ще Арістотель, стверджуючи, що усі, хто роздумував про мистецтво управління людьми, переконані, що долі імперій залежать від виховання молоді.

Слід зазначити, що виховний вплив є однією з найважливіших форм реалізації функцій права. Ефективна реалізація ідеологічної функції права на сучасному етапі повинна бути підкріплена належним виконанням інформаційної функції, що полягає в сприйнятті індивідом державної волі, тобто оволодінні певним обсягом правових знань. Тому, виховна форма реалізації функцій права є реалізацією ідеологічного компонента права, що втілює правові установки на рівні правосвідомості особи. Ця форма характеризується внутрішньою роботою свідомості індивіда, ґрунтованою на оцінці інформації, співвідношенні її з власним досвідом, соціальною дійсністю, а також перетворенні знань в особисті переконання і вироблення мотивів власної поведінки. Іншими словами, цьому етапу властиве формування ціннісного сприйняття права, шанобливого ставлення до правових приписів, вираженого в усвідомленні їх непорушності і необхідності дотримання [116, с. 96].

Велика заслуга в дослідженні питань виховання належить відомому юристові і педагогові К. Ушинському, який писав: "... ми чітко усвідомлюємо, що виховання, у вузькому значенні цього слова, як умисна виховна діяльність - школа, вихователь і наставники... - зовсім не єдині вихователі людини, і що такими ж сильними, а може і набагато найсильнішими вихователями її є вихователі не умисні: природа, сім'я, суспільство, народ, його релігія і його мова, словом, природа і історія у найзагальнішому сенсі цих великих понять" [267, с. 18].

Подібну позицію виражають цілий ряд вітчизняних учених, які підкреслюють аксіологічний вимір імплементації правової ідеології, зокрема А. Луцький зазначає, що роль правової ідеології, в тому, щоб насаджувати в суспільній свідомості цінності, орієнтири та складові правової культури громадян. У результаті чого правова ідеологія постає не лише як складна сукупність (система) різноманітних правових ідей, цінностей і приписів, але й як інструмент впливу на суспільну правову свідомість, здатний забезпечити сприйняття громадянами та подальшу реалізацію зазначених ідей і цінностей. Роль правової ідеології полягає в тому, щоб формувати образ пересічного українця як

автономної особистості, свідомого індивіда, який був би здатний домовитися на розумних засадах з усіма іншими із приводу власних інтересів, і щодо того, що найкращим чином відповідало б загальним інтересам [138, с.28].

Оскільки ідеологія зорієнтована на колективну свідомість, то існує ймовірність невідповідності між ідеологією та індивідуальним світоглядом, що є як перешкодою на шляху до повної ідеологізації, так і передумовою зміни ідеології та появи її нових видів [230, с. 12].

Експерти відзначають, що саме цим зумовлений розвиток переважної більшості процесів, що відбуваються зараз в національній правовій системі України і безпосередньо пов'язані з адаптацією національного законодавства до міжнародного і європейського, із затвердженням європейських цінностей демократії, правової держави, світових стандартів у сфері захисту прав людини, судочинства, правозастосування [264, с. 109].

Правова ідеологія фактично відображає стан громадянського суспільства та правової системи держави. Якщо ж говорити про стан громадянського суспільства, то, незважаючи на те, що Україна вже більше, як чверть століття є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною державою, етап формування та розвитку громадянського суспільства ще триває і є доволі затяжним. Події останніх років, які довелось пережити Україні, залишили свій негативний відбиток на становищі громадянського суспільства, оскільки через зневіру до влади та політичних сил знизилася активність громадян у громадському житті, і тим самим у формуванні демократичного суспільства. Оскільки громадянське суспільство є важливим структурним елементом правової держави, то неможливо не погодитись з думкою Ю. С. Шемшученка, котрий зазначає, що громадянське суспільство “є базисом держави, ініціює у ній необхідні зміни” [190, с. 79–80].

За сучасних умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, державна підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у

суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями стала нагальною [26, с. 17].

Для України проблема співвідношення громадянського суспільства і влади має виключно практичний характер, зумовлений тим, що становлення громадянського суспільства відбувається у доволі напруженому протиборстві з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньо суперечливу соціально-політичну, ідеологічну й правову конфігурацію. У такій ситуації сподівання деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей [24, с. 49]. Вважаємо, що для забезпечення політичної стабільності в Україні, держава повинна зуміти вибудувати свою державну ідеологію, якою вона керуватиметься у своїй діяльності і яка забезпечить інтеграцію суспільства і держави та цілісність усієї соціальної системи. Безумовно, для побудови такого типу ідеології необхідною умовою повинна виступати згода як самого суспільства, так і держави щодо напрямів діяльності та перспектив майбутнього розвитку. Для цього потрібно звести до мінімуму конфлікт інтересів між громадськістю та органами державної влади, причому останні повинні виражати інтереси нижньої ланки населення та виконувати взяті на себе зобов'язання або ж нести відповідальність за їх невиконання. Сьогодні в Україні проблемною є відсутність дієвих правових механізмів, що перешкоджає становленню будь-яких громадянських інститутів, які б захищали інтереси населення. Тому у фундамент правової ідеології повинна бути закладена ідея правового порядку.

Серед важливих завдань формування правової демократичної держави і громадянського суспільства в Україні є збереження громадянської злагоди та організація належного виконання та застосування законів. Вирішальна роль у виконанні законів належить самим громадянам, які прагнуть бути громадянами правової демократичної держави [24, с. 49]. Сьогодні в Україні є усі підстави для формування сильного громадянського суспільства. Як зазначають сучасні

науковці [130, с. 114], сила громадянського суспільства полягає у його економічній автономії щодо держави та владних інституцій. Громадянське суспільство є суб'єктом, дієвою особою політичного процесу, оскільки вимагає встановлення нового типу відносин – не клієнтальних, а партнерських. Необхідним також для його розвитку є налагодження ефективних взаємовідносин громадськості з державою. Потрібно забезпечити додаткові можливості для задоволення суспільних інтересів з використанням громадської ініціативи. Вважаємо, що держава повинна надати громадянам можливість контролювати діяльність органів державної влади, що у подальшому забезпечило б відкритішу і прозорішу роботу політиків та держави загалом. Роль правової ідеології у процесі становлення громадянського суспільства полягає у забезпеченні останнього ідеями, цінностями, концепціями, принципами, що у сукупності здатне сформувати високий рівень правової культури та правової свідомості суспільства. Крім того, правова ідеологія сприяє розвитку юридичної практики у державі, діяльності трьох гілок влади та правоохоронних органів. Правова ідеологія відображає рівень сформованості громадянського суспільства, формує почуття поваги до права, правових заборон та уміння виконувати обов'язки.

Для реалізації прийнятих норм права створюється спеціальний механізм, а також визначаються державно-правові інститути щодо запровадження норм права в практичну діяльність. Але навіть у тих випадках, коли з якихось причин державні інститути не можуть творити «право», воно не втрачає свою цінність і продовжує діяти. У цьому випадку дію права забезпечує його ідея, дух С. С. Сливка зауважив, що, існує істотна різниця між духом права та «літерою» закону. Так, літера закону відображає обов'язковий припис поведінки особи, незважаючи на її внутрішню реакцію, а дух закону спрямований на відображення ідей законодавця. Тобто, дух закону є значно складнішим від літери закону, хоча вони одне одного доповнюють. У цілому дух закону виражає історично зумовлену мету літери закону. Всупереч духові права часто виступають відомчі нормативні акти, що спрямовані на суб'єктивне тлумачення закону. У даному випадку дотримуються «літери» закону, а «дух» права змінюють або взагалі ігнорують

[233, с. 53-54]. С.С. Сливка вважає, що дух людини міститься в її думках, словах, які скеровують її на певні вчинки. У будь-яких випадках спочатку проявляє себе дух, а потім – дія. Також у кожній дії можна більш-менш визначити дух, який часто втілюється у мотивах, меті тощо [232, с. 47]. Отже, людський дух є одним з головних чинників формування суспільної думки та діяльності, а зокрема – ідеології.

Ідейні аспекти функцій права впливають із завдань права, що стоять перед ним у конкретний історичний проміжок часу. Залежність функцій права від його завдань проявляється у тому, що, по-перше, завдання часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій, по-друге, визначають їх зміст і, по-третє, суттєво впливають на форми та методи їх реалізації, визначають конкретні напрями, форми реалізації правового впливу та його напрями. Тому небезпідставно вважається, що функції й функціонування права є пов'язаними проявами його дії. У зв'язку з цим необхідно розрізняти основні та похідні завдання функцій права. Перші, так би мовити, головні завдання, відбиваються, на нашу думку, загалом у напрямках політики держави (внутрішньої, соціальної, кримінальної), стилі управлінської діяльності (авторитарному чи демократичному, правовому або навпаки позаправовому). Другі або похідні завдання відбиваються у правових режимах певного напрямку діяльності (обвинувальному у досудовому слідстві чи каральному у внутрішній політиці держави, розвиненій системі захисту прав і свобод людини, активній охороні суверенітету держави, вертикально підпорядкованій бюджетній політиці, певних засобах підтримки національної валюти, засобах забезпечення митних режимів, пільговому захисті вітчизняного товаровиробника тощо) спираються саме на конституційні завдання та принципи державної внутрішньої політики.

Прагматичні аспекти функцій права, в свою чергу, базуються на засобах, способах, ресурсах державної діяльності. Зазначені процеси, режими, а також об'єкти, з приводу й навколо яких формуються функції права, надають певну можливість уявити властивості цих функцій, їх роль й межі впливу на законодавчу систему, на внутрішню політику, практику правозастосування.

Роль ідеології в правовій системі сучасного суспільства унікальна. Вона не лише впливає на різні елементи правової системи, але і сама часто перебуває в основі ухвалення тих чи інших юридично значимих рішень, фактично функціонально підміняючи собою систему формально певних норм права, відображаючись у формі правової доктрини або у формі неписаних загальних принципів права, будучи його джерелом навіть у формальному, юридичному значенні слова [30, с.15].

Цей дослідник також виділяє наступні функції, що характеризують вплив правової ідеології на правосвідомість суб'єктів правових відносин.

Онтологічна функція правової ідеології полягає в тому, що вона є тим інформаційним середовищем, в якому існує індивід. Гносеологічна функція правової ідеології припускає, що за допомогою правової ідеології пізнається правова дійсність. Правова ідеологія таким чином виступає одним із видів знання. Інформаційна функція виражається в тому, що правова ідеологія є змістовно правдивим і оформленим інформаційним потоком, який несе специфічну, ціннісно забарвлену інформацію. Герменевтична функція правової ідеології полягає в тому, що вона містить "ключ" до "правильного" розуміння юридичних текстів. Саме через правову ідеологію інтерпретується зміст конкретних правових установок.

Комунікативна функція правової ідеології полягає в тому, що форма ідеології виступає основою соціальної комунікації та обміну правовою (юридично значимою) інформацією. Прогностична функція полягає в тому, що правова ідеологія дозволяє передбачати можливість розвитку правової дійсності на основі об'єктивного знання. Аксіологічна функція пов'язана з тим, що ідеї, які входять в систему правової ідеології, виражають певну систему цінностей. Їх впровадження в суспільну свідомість є одним з найважливіших її завдань. Проективна функція правової ідеології припускає моделювання правової реальності та обґрунтовує уявлення про можливе втілення в майбутньому певних правових ідеалів [30, с.15].

Функції права впливають з його сутнісної якості. Безперечно, що сутнісні ознаки права (нормативність, впорядкованість, відтворення й стабілізуючий вплив

на суспільні відносини, а також державна забезпеченість) мають надзвичайно важливе значення для розуміння природи функцій права. Російські теоретики права з цього приводу дотримуються такої думки: право практично нездійснене без державного апарату і процесуальної форми його діяльності, спрямованої на застосування правових норм, вирішення спорів, примус до виконання й дотримання права, покарання правопорушників. Інституціоналізація права полягає в єдності нормативної основи правопорядку і спеціального апарату, що є спроможним забезпечити здійснення (включаючи охорону, захист, відновлення) правових норм через правовідносини [109, с. 4-9].

У своїй сукупній визначеності функції права спрямовують дію права на підтримку людини, демократизацію держави й розбудову громадянського суспільства, забезпечення як загальносоціальних, так і приватних інтересів. В той же час функції права закріплюються у певних державних пріоритетах, які з'являються у перехідний період і потребують не тільки впорядкування, а й усунення конфліктів, колізій, локалізації соціальних суперечностей тощо.

Правова ідеологія формується як процес виявлення теоретичного усвідомлення, координації та узгодження різних суспільних інтересів через досягнення соціального компромісу. У цьому випадку правова ідеологія міститиме великий моральний потенціал, під яким розуміють пріоритет прав і свобод особистості, розподіл влади, політичний плюралізм, високу роль суду як політичного антиподу командно-бюрократичного управління. Усе це властиве ідеологічно та економічно здоровому суспільству з розвиненою загальною і правовою культурою. Правова ідеологія обґрунтовує й оцінює існуючі та виникаючі правові відносини, законність і правопорядок. Правопорядок складається з того, що кожен з нас визнається живим духовним центром, особистістю, котра має вільну правосвідомість і покликана зберігати, виховувати та зміцнювати цю правосвідомість і цю свободу. В основу будь-якого права та правопорядку і будь-якої прийнятної державної форми покладено духовне начало: людина покликана до самостійного вибору тих предметів, які вона визнає. Правова ідеологія є безпосереднім відображенням життєвих стосунків членів

суспільства, що становлять нації, народності і різні групи та верстви населення [197, с. 153].

Правова ідеологія аналізується як результат відображення правової дійсності через сукупність правових ідей, поглядів, переконань тощо та як складова правосвідомості. Так, у науковій літературі правова ідеологія розглядається як уявлення, погляди, поняття, переконання, теорії, концепції про правову дійсність [175, с. 288]. Ряд вітчизняних учених підкреслюють, що правова ідеологія - це сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Дану думку підтримують зарубіжні вчені, підкреслюючи, що правова ідеологія є складовою правосвідомості, являє собою сукупність поглядів, цілеспрямованих концепцій, політико-правових прагнень та уявлень, які в концентрованому вигляді відображають та оцінюють правову дійсність, визначаючи її стан та бажані перспективи розвитку [199, с. 485]. Заслуговеє на увагу розуміння правової ідеології як особливого типу інтелектуально-духовного, концептуального в своїй сутності осягнення правової дійсності, виходячи з національних інтересів, як відправних і визначальних щодо функціонування права як у державі, так і в суспільстві, в його основних сферах із людиною включно [243, с. 12].

Такий підхід до розуміння правової ідеології характеризує правову ідеологію як складову правосвідомості, показує її взаємозв'язок із правовою дійсністю шляхом виокремлення певної сукупності концептуально обґрунтованих ідей, поглядів, напрямів вдосконалення правового регулювання. Менталітет держави, її ціннісна спрямованість, правова дійсність, особливості правового регулювання впливають на процес формування, збагачення, виникнення нових концептуально обґрунтованих поглядів та ідей.

На процес формування правової ідеології впливає цілий ряд факторів. На нашу думку, їх можна поділити на внутрішні та зовнішні, які знаходять прояв у різних сферах життєдіяльності суспільства. Серед внутрішніх факторів заслуговують на увагу: соціальні, що пов'язані з розвитком суспільства та формуванням державності; процеси конституціоналізації, розвиток правової

системи, її складових та необхідність формування в свідомості суб'єктів ідеологічного підґрунтя їх діяльності, мотивації їх поведінки; процеси, які відбуваються в державі по вдосконаленню політичної системи та її інституцій тощо. Серед зовнішніх факторів заслуговують на увагу глобалізаційні, інтеграційні процеси, які мають місце в світі.

Відтак на завершення цього структурного елемента дослідження зазначимо, що пропоновані складові національної правової ідеології більш повно й точно відображають той факт, що в умовах глобалізації істотно посилюється взаємодія та взаємозалежність відмінних національних правових систем, особливості взаємодії з міжнародною й міждержавними правовими системами. Водночас варто наголосити, що світові та вітчизняні реалії політико-правового розвитку вносять істотні корективи в змістову складову національної правової ідеології, висувачи на перший план необхідність збереження, відновлення національної цілісності й суверенітету України. Саме тому сутнісна складова національної правової ідеології іманентно пов'язана не лише з внутрішніми чинниками, а й зовнішніми чинниками політико-правового розвитку, і при цьому має відносно динамічний характер.

Першочерговим підтвердженням актуалізації проблем правової ідеології в сучасних умовах слугує й те, що активізувалися дослідження проблем правової ідеології в галузевих юридичних науках. Аналізуючи й систематизуючи наукові доробки учених, які досліджують правову ідеологію, варто зазначити, що осмислення правової ідеології в Україні відбувається в різних напрямках і аспектах.

Сучасні трансформаційні процеси безпосередньо впливають на зміну ролі і значення функцій правової ідеології, актуалізуючи необхідність оцінки нових правових явищ і процесів, наприклад, правових стандартів у сфері прав людини, функціонування судової влади, правової інтеграції тощо; вимагаючи розуміння нових ціннісних орієнтирів і норм в правовій політиці держави, в правовій поведінці усіх суб'єктів правовідносин; зумовлюючи необхідність швидко і адекватно реагувати на нові громадянські і політичні виклики, прогнозувати

перспективи розвитку національної правової системи у глобальному правовому просторі.

За допомогою правової ідеології передусім регулятивна та охоронна функції права спрямовують напрям його реалізації на підтримку людини, демократизацію держави й розбудову громадянського суспільства, забезпечення як спільних, так і приватних інтересів.

Сьогодні, у час, коли громадянське суспільство перебуває тільки на шляху свого становлення, правова ідеологія повинна виступати наріжним каменем для побудови сильного, розвиненого громадянського суспільства.

Відтак, підсумовуючи викладене, слід зазначити, що встановлюючи юридичні межі політичної, економічної, культурної, особистісної свободи, формулюючи обов'язок громадян, держава тим самим юридично відкриває (чи закриває) можливість участі осіб в тих або інших соціальних відносинах, а отже, в юридичному плані визнає або заперечує за суб'єктами права здатність володіння відповідними правами і обов'язками, і цей процес у сучасних умовах володіє внутрішньою динамікою та характеризується полісуб'єктністю.

Таким чином, правова ідеологія, як складова частина правової свідомості, перебуває під впливом сучасних трансформаційних процесів, що призводить до цілого ряду наслідків, зокрема: на тлі поширення і затвердження загальноєвропейських правових принципів і стандартів в Україні відбуваються значні внутрішні трансформації правової ідеології, змінюється її зміст і соціальне призначення, зростає її роль в реалізації завдань державної правової політики; посилюється вплив ідеології на процеси соціального розвитку, нормативно-правового регулювання інтересів соціальних груп і населення держави в цілому [48, с. 47]. Роль правової ідеології щодо індивідуальної правосвідомості може бути визначена як світоглядна. Вона полягає в тому, що правова ідеологія формує базові установки правового світогляду в суспільстві та механізму здійснення функцій права.

2.3. Вплив рівня правової культури суспільства на ефективність реалізації функцій права

Права і свободи особи виникають не на порожньому місці, вони формуються в умовах досягнутої соціумом культури. В цьому відношенні культура в цілому і правова культура зокрема стають чинниками, що забезпечують реалізацію правового статусу людини. Правова культура відображає різні сторони правової системи, будучи фактично своєрідним синтезом існуючих досягнень людського співтовариства. Зрілість правової культури, без сумніву, відображає рівень гарантованості прав і свобод, обов'язків і відповідальності особи.

У сучасних умовах, коли відбувається глибока трансформація суспільного буття, зміна соціальних цінностей, норм діяльності та поведінки людей, особливого значення набуває ефективне нормативно-правове упорядкування процесів суспільного розвитку. Успішне вирішення цього завдання зумовлює підвищення ролі та значення правової культури людини і суспільства, посилення впливу її цінностей на процес унормування трансформації суспільних відносин.

Правова культура як суспільний феномен, процес її формування, функціонування та розвитку є неодмінною умовою динамізації трансформаційних процесів, формування в Україні правової держави і громадянського суспільства. Цілісність правової культури є важливим чинником здійснення суспільно-правової реформи в країні, утвердження принципів верховенства права в усіх сферах суспільного життя, свободи, багатоманітних способів і форм реалізації правового статусу особистості, її прав. Зрілий рівень правової культури людини і суспільства, в якому функціонують ефективні механізми відтворення її цінностей, є умовою формування в Україні демократичних засад життєдіяльності, багатовимірних способів і форм освоєння і творення особистістю суспільно-правового буття. Правова культура є основою відтворення в суспільстві правового досвіду, розвитку інтелектуального, духовного потенціалу народу, утвердження

цілісної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, передусім сучасного юридичного світогляду, конструктивних правових ідеалів.

Дослідження місця і ролі правової культури як феномена суспільного буття передбачає аналіз її функціонально-ролевого значення, зокрема регулятивного потенціалу, детермінаційного характеру. Функціонально-ролевий потенціал правової культури, її дієвість, активно-творча роль реалізується як за допомогою правового впливу на суспільне життя, (який включає юридичні та неюридичні (соціальні, ідеологічні, психологічні тощо) засоби, так і через механізм правового регулювання (який є системою юридичних засобів, спрямованих на упорядкування суспільних відносин). Зазначені складові регулятивного потенціалу правової культури реалізуються на основі творчо-активної ролі правосвідомості.

Вплив рівня правової культури на реалізацію функцій права реалізується на основі комплексу соціальних норм і в першу чергу юридичних, які, на відміну від інших соціальних норм (наприклад, моральних) відрізняються загальнообов'язковістю, формальною визначеністю, системністю. Саме норма права визначає межі можливої і належної поведінки людей, міру їх внутрішньої і зовнішньої свободи, поєднує у собі надання і одночасно обмеження такої свободи. Правова культура як нормативно-ціннісний регулятор суспільного буття реалізується перш за все за допомогою такого важливого різновиду юридичних норм, як регулятивна норма, яка визначає суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів суспільно-правових відносин. Юридичні норми як складові правової культури виникають як результат свідомо-вольової діяльності людини і здійснюють нормативне регулювання суспільної діяльності суб'єктів, упорядкування поведінки людей. Забезпечення регулятивних засад потенціалу правової культури, які містяться у юридичних нормах, відбувається шляхом їх усвідомленості, проникнення у свідомість суб'єкта суспільно-правового життя. Юридична норма як регулятор суспільних відносин сама по собі не в змозі обумовити відповідну вольову правомірну активність. Позитивний результат -

правомірна поведінка, суспільно-правова активність тощо досягається шляхом проникнення норми у свідомість людини; опосередкування в ній [231, с.33].

Регулятивний потенціал впливу правової культури на упорядкування суспільних відносин реалізується через дві основні складові: перша - це регулятивний потенціал власне права як основи утворювань правової культури та пов'язаних із ним правових явищ: правової діяльності, правовідносин, режиму законності та правопорядку тощо; друга - це творчо-активний вплив правової свідомості.

Дієвість та ефективність регулятивного потенціалу правової культури значною мірою обумовлена застосуванням в процесі регулятивної діяльності не тільки юридичних, а й інших різновидів соціальних норм і насамперед моральних. Це обумовлено тим, що право органічно взаємопов'язане з мораллю, є засобом реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства і без моралі неможливе. Право – це зведена до закону мораль (головним в якій є уявлення про добре та зло). Як слушно зазначає В.А. Туманов, “право у всіх його проявах... повинно бути пронизано мораллю. Внутрішня моральність права – одна із важливих умов його ефективності” [263, с. 56]. Вчені справедливо звертають увагу на те, що суворі і жорсткі риси права значною мірою коріняться саме в моралі, в її безкомпромісних, нерідко максималістських вимогах, безоглядних імперативах. Це свідчить, що “право за своєю органікою являє собою явище глибоко морального порядку і його функціонування виявляється неможливим без прямого включення в тканину права моральних критеріїв і оцінок” [15, с.268].

Вплив основних складових правової культури права і правової свідомості на суспільне життя має спільну логіку. Водночас регулятивний вплив права, зокрема позитивного права і правосвідомості, відрізняється один від одного. Кожний із складових елементів правової культури - право і правосвідомість мають свій інструментарій, механізми, засоби, форми нормативно-регулятивного впливу на суспільне буття, процес його упорядкування.

Особливості регулятивного впливу права на суспільне буття полягає в тому, що воно є об'єктивованим інституційним утворенням, яке структурно включає

систему загальнообов'язкових формально-визначених норм, нормативних узагальнень, закріплених в джерелах права. За допомогою нормативно-уніфікованих засобів і механізмів позитивне право покликане упорядковувати суспільне буття хоч, як слушно зазначає С.С. Алексєєв, не зводиться до одних лише властивостей і особливостей як силового інструмента - інституційного нормативного утворення [13, с. 264].

В контексті зазначеного важливим є питання досягнення оптимальної міри нормативності різних складових правової культури. Вчені, на нашу думку, слушно зазначають, що якщо нормативна недостатність правової культури може викликати дезорієнтації суспільних відносин, ріст злочинності тощо, то нормативна надмірність обмежує свободу й ініціативу особистості [240, с. 7].

Водночас, незважаючи на відмінності в особливостях нормативного, регулятивного потенціалу основних складових правової культури - права і правосвідомості, - зазначені компоненти тісно взаємодіють. Право впливає на правосвідомість, остання на право, проникаючи, як зазначає С. Алексєєв, в саму його плоть, зміст, структуру. "В сучасних умовах, коли не вся правосвідомість даного суспільства, то певні форми державної правосвідомості (правові ідеології) у вигляді основоположних ідей не тільки є основою тієї чи іншої юридичної системи, але і глибоко проникають у зміст права, в саму його плоть, організм да так, що стають глибинним центральним ланцюгом всієї правової матерії". Таке вагоме місце правосвідомості в системі правової культури, її значний регулятивний потенціал в упорядкуванні процесів суспільного розвитку актуалізують необхідність більш детального аналізу цього феномена [15, с.265].

Високий рівень зрілості правової культури не може бути нав'язаний суспільству, а формується тільки в результаті усвідомленого прийняття системи загальнолюдських, суспільно-правових цінностей. Зазначене свідчить, що особливо важливе місце у системі духовних цінностей, правових утворень взагалі, що становлять правову культуру людини і суспільства, належить такому складному духовному феномену, як правова свідомість.

Правова свідомість є важливою складовою правової культури, необхідним елементом функціонування і розвитку права, джерелом правопорядку, багатогранних правових явищ. Правосвідомість є пріоритетною компонентою духовних цінностей взагалі, однією із форм суспільної свідомості. У цьому контексті вона є не тільки специфічним засобом пізнання дійсності, зокрема правової реальності, її відображення у свідомості людей, а також способом ставлення людини до права, правової дійсності. Суспільна свідомість стає правовою на основі формування в ній ідей юридичної нормативності, яка виступає чинником упорядкування процесів суспільного буття, зокрема правових відносин, і протистоїть хаосу, свавіллю. Нормативно-приписний характер правової свідомості є засобом приведення поведінки індивіда у відповідність з нормами права, волею, що виражена в ньому. І.А. Ільїн зазначає, що “людина не може обходитись без правової свідомості... Правова свідомість є ніби легені, якими кожен із нас вдихає і видихає атмосферу взаємного спілкування” [90, с. 253]. А інтегральним виразом правової свідомості є співвіднесеність людської суб’єктивності зі змістом права. Зазначене обумовлює значний регулятивний потенціал правової свідомості як елемента правової культури, її вплив на регламентацію суспільних відносин [145, с. 255].

Резерви регулятивного потенціалу правової культури значною мірою детерміновані взаємодоповнюваністю права і моралі (філософське обґрунтування такого підходу було здійснене І. Кантом) [237, с. 402]. Така взаємодоповнюваність передбачає вплив права на мораль, а моралі на право, коли моральні ідеали та цінності підносять право, бо є не тільки регуляторами (поряд з правом) суспільних відносин, а й сукупністю цінностей та ідеалів. Моральна оцінка права як складової правової культури реалізується через категорію “правовий обов’язок”. Саме в сфері права і обов’язку проявляється відомий кантівський “категоричний імператив”, відповідно до якого в кожній людині міститься певне вище і безумовне моральне правило (“внутрішнє законодавство”), якому вона має добровільно слідувати: “стався до інших так, як ти хотів би, щоб

ставились до тебе”. За І. Кантом, повага до права для людей є не просто обов’язок, а обов’язок безумовний.

Загальновідомо, що показником рівня культури законодавця є дотримання єдності легальних дефініцій. Неприпустимо, щоб одне і те ж явище по-різному визначалося в різних законах. Аналіз теоретичних та емпіричних джерел, властивостей і елементів юридичного змісту і форм нормативних правових актів дозволив нам виділити наступні параметри їх якості.

Ці параметри на наш погляд слушно класифікуються дослідниками В. Карташовим та М. Баумовою за ступенем наявності у них рівня правової культури наступним чином: адекватне відображення реальної дійсності, існуючих економічних, політичних, соціальних та інших умов життєдіяльності суспільства і перспектив їх розвитку; загальнообов’язковість, стабільність, чіткість, несуперечливість тощо; достовірність правової інформації; здатність регулювати громадські відносини; точність, лаконічність і доступність викладу; пріоритетність принципів законності і справедливості, свободи і відповідальності, юридичної рівності і гуманізму, громадської і особистої безпеки; відповідність природно-правовим і моральним началам, міжнародним стандартам, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права; сприяння соціально-правовій активності, підвищенню правосвідомості і правової культури суб’єктів і мінімізації проявів юридичної антикультури в суспільстві; вираження волі та інтересів переважної більшості осіб (фізичних, посадових, юридичних і тому подібне), яким вони адресуються; відкритість та загальновідомість; наявність прямої і безпосередньої юридичної дії (коли йде мова про конституційні або звичайні закони та інші нормативні правові акти); тривалість за часом дії щодо відповідного кола адресатів і певного правового простору [100, с.103].

Найважливішим завданням регулятивної функції правової культури на сучасному етапі є також підвищення моральних засад в якості регулятора поведінки суб’єктів права. Сучасне українське суспільство, зважаючи на пострадянське минуле, як і раніше живе в умовах переважно зовнішньої детерміації поведінки людей, їх колективів і організацій. Традиція наказового,

адміністративного управління виступає як історично звичне обмеження свободи людини, суверенність особи сприймається як щось другорядне. Наслідком подібної історичної "звички" є відсутність у багатьох членів вітчизняного суспільства навиків ухвалення усвідомлених рішень, можливості обґрунтування свого вибору. При послабленні зовнішнього контролю такі індивіди стають некерованими, оскільки у них відсутня внутрішня культура поведінки, почуття відповідальності, немає внутрішніх "гальм", здатних стримувати їх від невиправданих спонтанних дій. Попередня епоха тоталітаризму і авторитаризму породила тип особи з переважно зовнішньою детермінацією. Тому регулятивна функція правової культури полягає у вихованні не просто законослухняного, а соціально активного індивіда, що поважає правові приписи, усвідомлює їх необхідність [100, с. 106].

В процесі реалізації регулятивної функції правової культури відбувається синтез, специфічне "злиття" таких її елементів, як право, правосвідомість і юридична практика. У взаємодії з правом на психологічному рівні правосвідомість, об'єктивуючись в юридичній діяльності, конкретизується в механізмі саморегуляції суб'єктами своєї поведінки. Цей процес здійснюється через правові установки, ціннісно-правові орієнтації і тому подібне, що синтезують в собі усі інші джерела правової активності. Результатом цієї регуляції виступає поведінкова реакція у вигляді правомірної або протиправної діяльності [97, с. 57].

У правовій культурі особи необхідно виділяти: почуття поваги до правового закону, прав і обов'язків інших осіб; правову інформованість, знання і розуміння фундаментальних юридичних ідей і принципів права; звичку дотримуватися правових приписів; цивільну активність, спрямовану проти будь-яких проявів юридичної антикультури [32, с. 20].

Значення функції охорони прав і свобод громадян як напряду реалізації правової культури полягає у створенні такої системи відносин, при якій права і свободи особи реалізуються якнайповніше й ефективно. Цього можна досягти на думку ряду дослідників шляхом вирішення наступних завдань: створення

досконалого законодавства, що адекватно відображає можливості держави і суспільства щодо захисту прав і свобод особи; вдосконалення практики реалізації цього законодавства, його застосування, дотримання і тощо; підвищення рівня правосвідомості громадян, при досягненні якого кожен індивід активно реалізує свої права і захищає їх у разі порушення [100, с. 113].

Правова культура державного і недержавного апарату формується, передусім, в процесі здійснення його представниками своїх посадових обов'язків і повинна включати: високий рівень знання права, юридичного мислення, професійної підготовки і активної діяльності, а також широкий світогляд у сфері економічного, політичного, соціального та іншого сприйняття реальності, й оптимальні для виконання своїх повноважень етичні властивості, тобто сумлінність, чесність, порядність, справедливість, об'єктивність, відповідальність за результати своєї праці, тощо [25, с. 73].

Центральне місце у реалізації цієї функції займає питання про відношення особи і держави. На думку Н. Матузова, "...стара концепція взаємин держави і особи сьогодні не годиться. Її основна вада була, передусім, в тому, що пріоритет вона віддавала державі, а не особі; остання у супереч промовистим заявам, виступала не метою, а засобом. Навіть саме поняття особи тривалий час було не найбільш ходовим у науковому і суспільно-політичному лексиконі." [150, с. 475].

Найбільш важливою у сучасній концепції взаємин особи і держави є принципова зміна становища людини у системі державних, політичних, правових і інших відносин у контексті посилення антропоцентричної позиції особи [290, с. 34-51]. Незалежно від конкретно історичних форм держави і ступеня розвитку у ній демократії, індивід має самоцінності, які виражаються через індивідуальне усвідомленням свого призначення, втіленого поза колективними формами організації людських співтовариств [214, с. 179]. Усі функції держави, права і правової культури, виходячи з наведеного, мають бути спрямовані на гідне і вільне існування людини в системі громадських відносин.

Погоджуємося із думкою Б. Ебзеева, який стверджує, що "...юриспруденція опиниться у виграші, якщо вона відмовиться від дуже зручного монізму, що

неминуче веде до однобічності. Всяке перебільшення колективного начала призводить до тоталітарних форм організації суспільства, пригнічення інакомислення, ігнорування прав та інтересів меншості, основних прав і свобод людини і громадянина. У свою чергу, гіперболізація ролі індивідуального начала в організації громадського життя ініціює анархічне свавілля, що може призвести до руйнування державності і прийнятих в суспільстві норм людського співжиття." [296, с. 115].

Дійсно, в демократичному суспільстві повинні бути присутніми два зустрічні рухи: ініціатива самого індивіда у здійсненні своїх прав і свобод і регулятивна сила, стримуюча вільну активність суб'єкта в певних межах. Вказані рухи повинні знаходитися в деякій рівновазі, які у глобальному соціальному сенсі можна охарактеризувати як взаємодіючі тенденції свободи і порядку.

Правова культура включає різноманітні цінності, оцінки, норми, оцінні критерії і соціальні інститути. Правові цінності мають регулююче значення. Аксіологічного характеру набувають детерміновані правом людські вчинки, правова поведінка людей. Правотворчість і реалізація права (правозастосування, виконання, використання, дотримання) є сферами людської діяльності, базованої на певній системі цінностей. "Світ цінностей" в праві складається з оцінок, цінностей, ціннісних критеріїв і ієрархій", що відповідають їм [167, с. 41]. У зв'язку з цим найважливіше завдання аксіологічної функції правової культури полягає в інтеграції усіх цих явищ, поза цінностями культура існувати не може. Цінність не просто є атрибутом культури - це те, що закладено в її основі.

Крім того, у зв'язку з цим пропонують розглядати як самостійну інтеграційну функцію права, яка спрямована на об'єднання різних індивідуальних суб'єктів і соціальних утворень [236, с. 7]. Інтеграційна функція права забезпечує існування і збереження в суспільстві правопорядку, збереження соціальної цілісності, необхідного рівня об'єднання соціуму в умовах глобалізації.

Іншою нетрадиційною функцією права розглядається демографічна функція права, що пов'язана з необхідністю юридично впливати на волю і свідомість

людей з метою забезпечення оптимального зростання населення за мінімальний період часу [37, с. 18].

Демографічна функція права покликана встановити такий режим відтворення і міграційної рухливості людей, який би повністю відповідав завданням розвитку соціуму. Приміром, існує необхідність визначити резерви робочої сили, виходячи зі зміни народжуваності найближчими роками. Специфіка демографічної функції права обумовлена особливістю тих завдань, які вирішуються з її допомогою: управління демографічними процесами, регулювання режиму відтворення і чисельності населення, його соціального і національного складу.

Серед нетрадиційних функцій права виділяють експресивну функцію, що у вузькому сенсі має на увазі законодавче проголошення чогось, наприклад, Конституція України проголошує Україну суверенною, демократичною, соціальною і правовою державою [118, с. 2-3].

Вказана функція має найважливіше значення для здійснення норм права, зміни правової культури суспільства [216, с. 36-37]. Без чіткого правового закріплення найважливіших стратегічних цілей, принципів, механізмів і кінцевих показників тенденції розвитку суспільства і держави неможливе забезпечення ефективності реалізації Конституції і інших законодавчих актів.

Для того, щоб вивести юриспруденцію на рівень науки XXI століття, пише С. Алексєєв, необхідно, по-перше, узяти на озброєння правознавства досягнення людського духу вищі цінності філософського осягнення світу, духовної культури, моралі, високі гуманітарні ідеї, інші напрацювання філософії, соціології, усього комплексу гуманітарних наук; по-друге, з урахуванням нових матеріалів спробувати вийти через аналіз самої правової матерії на новий рівень науки. І тоді виявиться, що "секрети" права на такому рівні - це і є вищі людські цінності, які якраз і відповідають глибоким потребам співтовариства людей в нинішню епоху існування і розвитку людського роду [14, с. 24-25].

Особливість цінностей, і передусім правових, полягає в тому, що вони, виступаючи нормами й ідеалами в системі реально діючих громадських відносин,

на відміну від інших наукових категорій, мають не лише пізнавальне, але й регулятивно-цільове призначення [282, с. 20].

Саме в цьому контексті нам видається дуже важливим дослідження механізму реалізації інформаційної функції права зумовлює теретико-правовий аналіз його сутності та елементів. Як вважає Є. М. Корж, механізм реалізації інформаційної функції права – це система правової інформації, суб'єктів, об'єктів і юридичних засобів правового інформування та підтримання інформаційної цілісності правової системи, що пов'язані між собою різноманітними взаємодіями і взаємовпливами для досягнення мети правового регулювання. До елементів механізму реалізації інформаційної функції права відносяться: система правової інформації; суб'єкти, які здійснюють функції права; об'єкти впливу інформаційної функції права; юридичні засоби правового інформування та підтримання інформаційної цілісності правової системи [119, с. 12]. Погоджуючись із зазначеним твердженням, дослідимо складові механізму реалізації інформаційної функції права. Термін «правова інформація» визначено у статті 18 Закону України «Про інформацію» як сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо [284, с. 21].

Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань. Відповідно до Конституції України, одним з основних конституційних прав громадян є їхнє право на інформацію, яке розглядається як комплексне суб'єктивне право, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів [143, с. 49].

У науковій літературі виділяють три форми правового впливу: інформаційно-психологічна, виховна та соціальна. Інформаційно-психологічний

аспект (мотиваційна, імпульсивна) характеризується впливом прескриптивної (управлінської) правової інформації на мотиви поведінки суб'єктів з використанням таких основних засобів, як правові стимули та обмеження. Виховний аспект (педагогічний, ціннісно-орієнтаційний, загальноідеологічний) ґрунтується на загальноідеологічному впливові правової дійсності на внутрішній світ суб'єкта, на формуванні в свідомості ціннісних орієнтацій, правовому вихованні особи. Соціальний аспект характеризується взаємозв'язком правових та соціальних факторів (економічних, політичних, моральних тощо), які у своїй сукупності складають соціальне середовище дії права [68, с. 175–176].

Зазначені форми правового впливу забезпечують реалізацію інформаційної функції права і впливають на формування правової свідомості та правової культури особи в умовах становлення інформаційного суспільства. Інформаційно-психологічна форма реалізації функції права полягає в тому, щоб повідомити адресатам правову інформацію. Правова інформованість як форма реалізації функцій права має величезне значення, однак на сьогоднішній день її рівень значно відстає від потреб суспільного розвитку і потребує істотного підвищення. Особливе значення ця обставина має в періоди, коли відбувається інтенсивне оновлення законодавства. Тому громадяни об'єктивно потребують отримання правової інформації про чинне законодавство, про зміни, доповнення, виключення, що вносяться до нього, про нові закони і т.д. Сучасне суспільство не може існувати, не маючи багатосторонньої, точної інформації про дійсність. Способи інформування про чинне законодавство є різні: правове інформування засобами масової інформації, через Інтернет, через вплив юридичної практики, юридичні консультації, правове виховання. Одне з головних – правове інформування засобами масової інформації, перевагами якого є оперативність подання інформації, максимальна кількість охопленого населення, щоденність впливу і доступність правової інформації.

Права суб'єктів в галузі інформації закріплені в законах та інших нормативних актах і складають юридичну основу реалізації інформаційної функції права, оскільки право завжди містить у собі і несе у свідомість людей

певну інформацію, а при відсутності або обмеженому доступі до неї інформаційний вплив права на суспільні відносини не відбувається і норми права не реалізуються. Не випадково останнім часом відбувається активний розвиток інформаційного законодавства. Це додатковий фактор, що визначає важливість і необхідність осмислення з позицій загальної теорії права, що відбувається в інформаційних процесах, інформаційно-правових явищ, які безпосередньо визначають вплив і реалізацію інформаційної функції права. Проблематика інформаційної складової в правовому середовищі пов'язана з реалізацією права на доступ до інформації, яка є визначальною у сучасному інформаційному просторі.

Як відомо, розвиток інформаційного суспільства в Україні заснований на Законі України «Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.», що є прагненням нашої держави побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя [198, с. 102]. У контексті інформаційної політики це означає: визнання презумпції відкритості інформації для громадян і захист їхніх інформаційних прав, а також орієнтацію головних компонентів інформаційного простору на забезпечення вільного обігу інформації, втілення в життя конституційного права на вільний пошук, одержання, виробництво і поширення інформації. На нашу думку, варто внести одним із напрямів реалізації державної інформаційної політики забезпечення ефективного правового інформування громадян з метою формування інформаційно-правової культури суспільства.

І. М. Сопілко зазначає, поняття «інформаційно-правова культура суспільства» характеризує ціннісний зріз інформаційно-правової реальності, рівень її поступового розвитку, охоплюючи досягнення інформаційної цивілізації є умовою забезпечення інформаційної свободи та інформаційної безпеки особи [238, с. 59].

Зокрема, київські науковці М. В. Костицький і Б. Ф. Чміль розкривають сучасні філософсько-правові погляди на проблему дослідження правової культури. Дослідники аналізують філософсько-правові аспекти, які становлять теоретико-методологічну основу правової культури, показують право як феномен культури, акцентують увагу на його гуманістичній природі. Правова культура розглядається ними, як феномен, що "...поєднує соціальні ідеали і практику, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя вимог законності". Акцентують увагу на тому, що правова культура тісно пов'язана із загальною культурою народу, ґрунтується на її основних засадах і відображає рівень її розвитку. Тому "...завдання розвитку правової культури, – стверджують автори, – і є завданням запровадження в законодавство, у практику застосування закону всього того, що характеризує право як величезну соціальну цінність, явище загальнолюдської культури" [270, с. 281].

Правову культуру як "невід'ємну частину загальної культури, що становить систему правових цінностей..." (форм, норм, приписів та інститутів), розуміння і настанов, які відображають у правовій формі стан свободи і соціальних цінностей людства, суспільства, особи розглядає і О. Скакун. Науковець зосереджує увагу на динаміці правових культур, їх взаємозбагаченні. Показником такого прогресу є інститут прав людини, закріплений у міжнародних актах, а універсалізм прав людини – надбання правової культури людства [225, с. 685].

Як різновид загальної культури розглядає правову культуру Л. В. Авраменко. На її думку, правова культура складається з духовних і матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності і не мають власної предметності. Творець, носій і реалізатор правової культури – особа. Правова культура – це спосіб діяльності і, в цьому розумінні, вона постає як спосіб мислення, норми і стандарти поведінки, включає лише те, що є прогресивним, соціально корисним і цінним [6, с. 162].

У контексті сказаного, Д. Керімов зазначає, що правова культура тисячами ниток пов'язана із загальною культурою. Вона безпосередньо визначає характер законодавства, зумовлює його адекватність історичному і національному духу

народу, потребам і інтересам людей. Тобто правова культура створює умови для прогресу загальної культури [102, с. 358–359].

Як своєрідний феномен, правова культура є формою відтворення національних правових інститутів – державності, правової системи, правопорядку тощо, є засобом збагачення цих інститутів, зокрема і за рахунок запозичення правових цінностей інших націй. Відповідно основні функції правової культури передбачають збереження духовних цінностей у галузі права, їх засвоєння майбутніми поколіннями, постійне підвищення рівня правової свідомості населення. Правова культура визначає принципи правової поведінки особи та систему правових цінностей, ідеалів, правових норм, які забезпечують єдність і взаємодію правових інститутів та організацій у суспільстві.

Одним із важливих елементів високого рівня правової культури суспільства є ефективність роботи правозастосовних, зокрема правоохоронних, органів – суду, прокуратури, органів внутрішніх справ тощо.

Не менш важливим є і стан розвитку юридичної науки, ступінь залучення вчених-юристів до розроблення проектів нормативно-правових актів і удосконалення їхнього змісту, програм боротьби зі злочинністю. Це обумовить здатність юридичної науки істотно впливати на сприйняття передового правового досвіду, який включає здобутки як національної правової системи, так і правових систем інших країн. Особливого значення при цьому набуває засвоєння історичного досвіду правового регулювання (правові пам'ятки, правові традиції, звичаї, доктрини).

Правова культура виконує в суспільстві і певні функції, а саме: пізнавальну, спрямовану на оволодіння особою правовими знаннями, формування власних переконань з метою правильного їх застосування у практичній діяльності та набуття навичок правового мислення; регулятивну, яка забезпечує відповідність поведінки особи правовим приписам на підставі отриманих правових знань і відповідних правових переконань особи чи колективу; ціннісно-нормативну, спрямовану на визначення стану законності і правопорядку у державі з погляду реалізації суб'єктами правових відносин чинного законодавства;

комунікативну, яка дає змогу особі на підставі набутих знань зорієнтуватися у правовому просторі з метою забезпечення безконфліктного співіснування з іншими суб'єктами; прогностичну, яка дає змогу прогнозувати розвиток чинного законодавства, правових інститутів у державі; виховну, яка забезпечує свідоме та поважне ставлення особи до вимог чинного законодавства [193, с.127].

Соціологічний підхід наділяє правову культуру інтегративною функцією, оскільки вона забезпечує «включеність» суб'єктів у єдину систему соціальної організації та зумовлює координацію дій індивідів і груп, мотивованих міркуваннями значимості правових приписів. Інтегративна функція правової культури визначає результативність регулятивної та правоохоронної діяльності. Правова культура в такому випадку впорядковує та систематизує практику відносин, що отримують суспільне визнання [7, с. 16].

Існують й інші підходи щодо визначення та розуміння правової культури, але універсального, сутнісного визначення, яке б отримало загальне визнання, дотепер не вироблено. Можливо, як зазначив В. М. Боєр, такого поняття і не може бути, бо важко надати кінцевої форми тому, що безперервно розвивається [262, с. 62-63].

Отже, проблеми правової культури потребують подальшого осмислення значення їх ролі у функціонуванні правової системи сучасного суспільства. Своєю чергою, ефективне функціонування правової системи держави багато в чому залежить від професійного рівня правової культури курсантів навчальних закладів МВС України – майбутніх правоохоронців, які завдяки специфіці своєї діяльності здатні захистити інтереси і конкретної особи, і держави.

При всій важливості регулятивної функції правової свідомості, регулятивного потенціалу правової культури взагалі, глибокий функціональний вплив її на суспільно-правовий розвиток можливий тоді, коли використовується потенціал усіх функцій правової свідомості. Саме це забезпечує реалізацію функціональної єдності правової свідомості як складової правової культури. Ця єдність передбачає виділення в системі функцій правової культури інтегруючого чинника (функції), яка б пронизувала собою всі інші. На нашу думку, таку роль

може виконувати людиномірна, людинотворча функція правової культури, яка має інтегрувати всі інші на подолання відчуження людини від права, і відроджувати, відтворювати, розкривати гуманістичну природу та виміри суспільно-правового буття, руху соціуму до правового суспільства та правової держави. Реалізація людинотворчого потенціалу (функції) правової культури передбачає формування засобами державної, зокрема правової політики, умов для утвердження свободи людини, принципу верховенства її прав, самостійності у виборі змісту та форм самореалізації свого правового статусу у сфері суспільно-правового буття.

Відтак проведений у підрозділі аналіз впливу правової культури на ефективність реалізації функцій права, дозволяє аргументовано ствердити, що курс на формування правової держави в умовах посттоталітарної епохи нами мислиться як реальний рух до нового рівня правової культури. Адже формування відкритого, вільного, демократичного громадянського суспільства, що опирається на право, закон, інформованість і активність громадян вимагає якісної зміни правової культури усього суспільства і окремої особи [49, с.47]. Тому найважливішим напрямом правової культури повинно, на наш погляд, стати затвердження принципів панування права, пріоритету свобод і законних інтересів людини, втілення яких в правовій культурі держави, людини і суспільства, якраз і передбачає реальний ефективний механізм реалізації функцій права.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Таким чином, процес взаємодії правосвідомості та механізмів реалізації функцій права характеризується наступним:

1. У контексті поліфункціональності правової системи правовій психології, ідеології та культурі належить визначальна роль у процесі формування адекватної правової поведінки, що є результатом сприйняття правової реальності. Шляхом вивчення впливу правової наведених факторів на імплементацію правових норм, як доведено у підрозділі, визначається ступінь соціальної значущості та ефективності норм права.

Це у свою чергу дозволяє позитивно впливати на різні сфери суспільних відносин, роблячи правову психологію, ідеологію та культуру невід'ємними елементами правосвідомості та формами відображення і засвоєння правової дійсності. Важливе значення цих складових у процесі розкриття функціонального потенціалу правосвідомості полягає передусім у тому, що через них у нормативно-правову практику імплементується поняття суспільного інтересу, вивчення правової складової якого допомагає з'ясувати як мотиви діяльності окремих суб'єктів права, так і цілих соціальних груп, тощо.

Функція правової психології у системі правосвідомості безпосередньо корелюється із змістом такої категорії як соціалізація, що дозволяє прогнозувати можливі позитивні правові результати в межах діючого правового поля, оскільки саме послуговуючись психологічно-правовими установками окремі індивіди та соціальні групи дають морально-етичну оцінку діям держаної влади, спрямованим на досягнення необхідних правових перетворень. Слід також зазначити, що у процесі вивчення структури правосвідомості дуже важлива роль належить змішаним раціонально-емоційним формам правової психології, якими є правові оцінки, відношення, уявлення і переконання. Такий синтез власне і робить правову психологію відносно самостійним елементом правосвідомості.

2. Правова ідеологія, що тісно переплетена із правовою психологією, з нашої точки зору, є ключовим елементом правової системи у першу чергу через

те, що за її посередництвом відбувається еволюція функціональних механізмів управління політичними, правовими та економічними процесами, яке потребує якісно нових, оптимальних та гнучких ідеологічних установок, що довели б свою ефективність правового регулювання суспільних відносин у демократичній, політичній системі. Виходячи із динамічного характеру правової ідеології на наш погляд, головне її призначення полягає у здійсненні регулятивного та стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму та його окремих сфер, що уможлиблюється виключно завдяки плюралістичному характеру цієї ідеології.

Адже в умовах глобалізації оптимальною видається така правова ідеологія, у якій залишаються незмінними не політично-правові детермінанти, як це було наприклад у радянський період, а натомість ціннісні орієнтири, які для правової системи означають домінування принципу верховенства права, гарантії, захист прав людини і громадянина, а також поступове напрацювання ефективної законодавчої бази. Усі перелічені вище фактори у взаємодії та взаємозумовленості здатні забезпечити формування цілісної, динамічної, національної правової системи. Досягненню структурно-функціональної єдності її елементів сприяє також модернізація правової системи, здійснена на такій ідеологічній основі, а це у свою чергу підвищує міжнародно-правовий авторитет нашої держави, позиціонує Україну як цивілізовану частину європейського глобального правового простору.

Центральним для розуміння правової ідеології у нашому дослідженні є поняття правового впливу, покликаного поряд із функціями, що притаманні правовій психології, формувати мотиви поведінки суб'єктів правових відносин з метою їх упорядкування та встановлення системи прав та обов'язків зазначених суб'єктів. У цьому процесі важлива роль відводиться правовому механізму, який має виразне конституційне підґрунтя, що детермінує місце та роль різних правових засобів, а саме, ідей, теорій, норм, поглядів, заснованих на належно верифікованих наукових і політичних знаннях.

Важливість правової ідеології також полягає у тому, що вона включає водночас філософсько-теоретичне та буденно-побутове осмислення права як

цілісного інструменту регулювання найважливіших сфер суспільних відносин, формуючись у результаті науково-теоретичного й ментального відображення правової дійсності на основі узагальнення та розвитку найбільш значущих державно-правових теорій минулого і сучасності.

3. Шляхом імплементації у правову дійсність та нормативно-правову практику таких понять, як правова психологія та ідеологія, можна з нашої точки зору визначити дієвість та ефективність регулятивного потенціалу правової культури, важливість дослідження якого полягає у тому, що він значною мірою зумовлений застосуванням у процесі регулятивної діяльності не тільки юридичних, а насамперед моральних різновидів соціальних норм.

Для еволюції правосвідомості це має вирішальне значення, адже як доведено у розділі, високий рівень правової культури жодним чином не може бути нав'язаний суспільству, а формується лише як результат усвідомленого прийняття системи загальнолюдських та суспільно-правових цінностей, що набуваються суспільством та окремими соціальними групами внаслідок успішної імплементації позитивних психологічних та ідеологічних установок, що власне й формують такий складний і багатогранний духовний феномен як правова свідомість.

Підвищення рівня правової культури, відтак, нерозривно пов'язане із виконанням правовою системою цілого ряду різноманітних функцій, ефективна реалізація яких набуває особливої ваги при формуванні демократичної та людиноорієнтованої державної системи. Адже належна реалізація саме такого потенціалу правової культури передбачає органічну імплементацію за посередництвом державного апарату передусім принципу верховенства прав людини і громадянина.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ НА ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ПРАВА В УКРАЇНІ

3.1. Загальна характеристика рівня правосвідомості загальних і спеціальних суб'єктів правовідносин в Україні

На сучасному етапі розвитку суспільних відносин беззаперечним є той факт, що право виступає одним з домінуючих їхніх регуляторів, забезпечуючи повноцінне існування усіх інститутів держави (президентства, Верховної Ради, виконавчих органів) в межах встановленої системи дозволів і заборон, визначаючи певними межами, які нормативно санкціоновані та закріплені, вплив таких інститутів на саме суспільство. Прагнення до розвитку громадянського суспільства чи намагання реалізації принципів (розмежування повноважень державних і громадських інститутів, верховенства права, народного суверенітету, політичної свободи тощо) його теоретично-правової сформованої моделі у конкретній державі вимагає, щоб громадяни усвідомлювали цінність права, його практичну значущість, а також необхідність розвитку та вдосконалення системи права загалом. У цьому аспекті правосвідомість виявляє себе основою права, віддзеркаленням його реалізації в суспільстві та індикатором знання і значущості норм права для громадян. Саме тому від формування її поняття залежить не тільки правильність подальших наукових розробок, але й стан правового розвитку суспільства.

Проблема правосвідомості є однією з ключових проблем юридичної науки. І це не випадково, оскільки правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначимі цілі в системі суспільних відносин. Незважаючи на той факт, що вивченням цього соціально-правового феномену займалося не одне покоління дослідників, ми повинні констатувати відсутність єдиного, загальноприйнятого трактування правосвідомості [176, с. 33–39]. Це пов'язано з тим, що вичерпне наукове визначення цієї категорії не може бути коротким і однозначним. Проте розкриття

суті, чітка конкретизація поняття «правосвідомість» за його суб'єктами-носіями є предметом аналізу цього підрозділу дослідження.

Структура правосвідомості є складною структурою, зумовленою соціокультурними, конкретно-історичними, соціально-політичними, соціально-економічними, релігійними чинниками. У сучасних умовах ускладнення соціально-правової реальності і посилення міждисциплінарних зв'язків в правознавстві застосування комплексних підходів здатне "пролити світло" на дискусійні питання, до яких, наприклад, відноситься проблема структури, рівнів і видів правосвідомості. З метою системного розгляду структури правосвідомості потрібно чіткіше відмежувати поняття структурних елементів, рівнів і видів правосвідомості. Крім того, в самій структурі правосвідомості доцільно виділити горизонтальний та вертикальний рівні, що знаходять вираження в реальній соціально-правовій дійсності.

Опираючись на дослідження, зроблене у першому розділі, констатуємо, що правосвідомість як соціальне явище проявляє себе у безпосередньому функціонуванні, поза яким воно не існує. Завдяки функціям правосвідомість своєчасно забезпечується новими правовими цінностями, які визначають ефективну організацію і перспективний розвиток правової системи. Становлення правової системи України відбувається з моменту проголошення її незалежності на базі правосвідомості, яка характеризується як динамічністю, так і стабільністю, новаціями і традиціями. Як правило, інноваційна правосвідомість закладає необхідність реформування базових правових інститутів, а традиційна натомість орієнтована на відтворення існуючих соціальних форм, політико-правових інститутів, а її послідовники часто чинять опір новим ідеям і принципам. Нерідко формуються правові симбіози, які включають елементи старих і нових психологічних переживань і ідеологічних обставин. Вимагаючи нових правових ціннісних орієнтацій (установок), суб'єкти права вимушені або використати традиційні стандарти правосвідомості, або миритися з ними [228, с. 127].

Традиційна правосвідомість містить в собі немало позитивного, яке "працює" на самозбереження, має певні захисні механізми (повага до закону,

дотримання ієрархії нормативно-правових актів і т. п.). Завдяки цим захисним механізмам був збережений певний тип вітчизняної правової свідомості, утримана від руйнування та "урізана" правова система, яка функціонувала в Україні в період її входження до СРСР, і створена на її основі самостійна правова система окремої держави. Адже юридичні норми, закони, юридична наука - ця правосвідомість, що об'єктивувалася, акумулювавши досвід усіх попередніх поколінь як учасників правовідносин. Без цього досвіду, інтелектуальних минулих досягнень неможливо набути новий.

Майже колапс пережила суспільна свідомість на початковому етапі переходу до ринкових стосунків. Виховане у рамках вульгарних уявлень матеріалістичної концепції про безумовний пріоритет економіки над моральністю і правом, воно в цілому відмовилося від цієї концепції. Виникла потреба в схемах поведінки і мислення, поняттях і прийнятних правилах для усіх членів суспільства в умовах розвитку в ринковому напрямі. Виявилось, що вплив моральних постулатів і ґрунтованих на них правових підходів може бути досить ефективним, але далеко не безмежним. Не може стати головним критерієм прогресу і висока норма прибутку. Правосвідомість суспільства почала шукати в законодавчій базі компромісні шляхи створення надійних перешкод для використання аморальних засобів отримання економічної вигоди. Правовими засобами здійснювалося культивування цінностей (гуманізм, демократія, моральність, право, свобода, справедливість, власність), які зумовили вибір нової правової ідеології, де пріоритетне місце зайняли права і свободи людини [223, с. 17].

При цьому пошуки відповідей на "виклики" існуючої правової реальності неминуче реалізовувалися через призму конкретної культури і менталітету. Зрозуміло, правосвідомість суспільства в період побудови незалежної правової системи України не можна назвати розвиненою, швидше вона була не цілком сформованою, "незрілою", суперечливою і радикальною у значної частини населення. Пояснюється це недосконалістю таких компонентів правової системи, як правові норми, що об'єктивувалися в нормативно-правових актах;

правореалізаційна діяльність суб'єктів права та ін., що завжди знаходить відображення в ідеях і почуттях людей. І зрештою шкідливим і навіть згубним для суспільної правосвідомості був стан суспільства, при якому окремі функціонери, мали можливість (на жаль, і досі мають) діяти поза правовим полем.

Поняття правосвідомості охоплює три основні рівні: юридичний, соціокультурний, філософський. На першому рівні – знання права і свідоме його засвоєння. Це мінімум правосвідомості, без якого немає правового та громадянського суспільства. Другий рівень сягає за юридичні межі розуміння правосвідомості, розглядає його в широкому соціокультурному та історичному контекстах. Тут право сприймається як феномен культури, а культура визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм. Третій рівень свідчить про метафізичний вимір права. Тут йдеться про “чисте в праві” (відкриття Канта) як буття розуму, що відкриває перспективу його наукового та філософського осмислення (виявлення смислу та призначення права) [185, с. 500].

Суспільна правосвідомість відтворює принципи і схеми правового спілкування, які дотримуються і стверджуються в соціальному житті незалежно від будь-чийх суб'єктивних бажань. Така правосвідомість не є арифметичною сумою всіх наявних у даному суспільстві індивідуальних і групових правосвідомостей. Суспільна правосвідомість виступає стосовно групової та індивідуальної правосвідомості як зовнішня форма їх вираження. Окремі індивіди та групи мають враховувати вимоги і заборони, що встановлені суспільною правосвідомістю. Суспільна правосвідомість у багатьох випадках передре груповій і завжди індивідуальній. Правосвідомість кожної людини формується в процесі соціалізації під впливом поглядів, що поширюються у суспільстві в певних соціальних групах.

Групові норми впливають на всі види поведінки членів групи. Учасник групи використовує групові норми для одержання необхідної інформації, досягнення особистих цілей, що відповідають прийнятим у групі стандартам. Водночас свідомість індивіда, який став членом групи, зазнає певних змін. Індивід залежить від соціуму, від системи. При цьому він потребує визнання

системою своїх заслуг і досягнень. Прагнення до самоствердження стає одним із головних імпульсів як конформізму, так і маргінальної поведінки. Адже досягти успіху в будь-якій сфері є можливим, лише прийнявши «правила гри» групи, соціальної спільноти. Індивід змушений дотримуватися соціальних стереотипів групи. Група визначає моральний образ своїх членів або комплекс моральних рис, які вони повинні проявляти у своїй поведінці. Індивід підпорядковує свої погляди поглядам групи, в результаті цього формується специфічна групова свідомість, на якій позначається практична діяльність суб'єктів соціальної групи в сфері правового регулювання, їх поведінка в процесі реалізації правових норм. Отже, соціальна структура робить індивіда залежним від неї, певною мірою обмежує його свободу. Водночас змін зазнає індивідуальна правосвідомість [257, с. 41–46].

Дослідник А. Луцький стверджує, що правосвідомість має специфічні для неї форми існування: 1) інституціональну – документально закріплену; 2) неінституціональну – правове мислення, воля й почуття, що представлені в «неопредмеченому» вигляді, але можуть бути зафіксовані письмово (наукові публікації, художня література, особисті документи). Відповідно, неінституціональна форма представлена: а) теоретичною правосвідомістю, б) побутовою правосвідомістю, яка включає уявлення, почуття й волевиявлення громадян, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про існуючі закони та їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів. Ця сфера утворює суспільну думку стосовно чинного права, підтримуючи його або вимагаючи його змін [140, с. 52].

На нашу думку, інституціональна (професійно-юридична, теоретична, філософсько-правова) правосвідомість є екстраполяцією позитивного права, неінституціональна (практична) – природного права, що дозволяє говорити про «позитивну правосвідомість» та «природну правосвідомість». В першому випадку наводяться тлумачення закону, виданого державою, стосовно даної окремої ситуації або з питання про конституційність окремого закону; в другому – як ставитися до чинного права в цілому та окремих його складових.

Та обставина, що правосвідомість має багатовимірну структуру і опосередковує інші форми суспільної свідомості, надаючи різним видам суспільних відносин формально-закріплений, загальнообов'язковий, нормативний, впорядкований характер, зумовлює її значення як особливої форми, а точніше, "метаформи" суспільної свідомості. Будучи соціокультурним феноменом, історично взаємозв'язаним з релігійною, моральною, політичною, філософською, художньо-естетичною і іншими формами суспільної свідомості, правосвідомість володіє не лише і не стільки природою рефлексії, скільки соціальною активністю, впливаючи на мотиваційно-вольову, а потім і поведінкову сторону життя її носіїв – окремих індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. Безпосередня участь правосвідомості в системі соціально-правового регулювання і відтворенні духовного життя суспільства дозволяє виділити ряд таких найважливіших для суспільства функцій, як пізнавальна, оцінна, регулятивна, виховна, комунікативно-інформаційна і соціально-перетворююча [63, с. 72].

Поділ правосвідомості на теоретичну і практичну, на нашу думку, є обґрунтованим: правова наука і правова ідеологія представляють її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія утворюють емпіричний рівень правосвідомості. При цьому термін «повсякденна правосвідомість» слід використовувати для характеристики ступеня проникнення в сутність певних правових явищ, для характеристики свідомості, яка сковзає по поверхні явищ, не охоплює їх суті. Термін «правова психологія» слід застосовувати не для характеристики глибини проникнення в сутність явищ, а для визначення особливостей духовного складу, притаманних соціальній спільності правових почуттів, вольових установок. Тут правова психологія є проявом правової ідеології на емпіричному рівні [195, с. 96–98].

Повсякденна правосвідомість – практична, вона слугує орієнтуванню людини (соціальної групи) в нормативноправовому полі та вибору відповідного чинному законодавству варіанту поведінки. Жодного іншого призначення (правотворчість, правоохорона, правозастосування) побутова правосвідомість мати не повинна. Заперечення щодо фактів участі громадян в різного роду загонах

самооборони, народних дружинах тощо знімаються тим, що такі добровільні формування повинні діяти під керівництвом правоохоронних органів та підпорядковуватися їм, самостійних правових функцій вони не мають. Добровільна участь в охороні громадського порядку є відображенням високого рівня розвиненості індивідуальної практичної правосвідомості.

Теоретико-практична (професійно-правова) правосвідомість правників, як різновид правової свідомості, є одним з найвпливовіших суб'єктивних чинників її функціонування й розвитку. Вона виступає важливою гарантією прав та свобод людини і громадянина. Її ґрунтовне дослідження сприятиме удосконаленню професійної підготовки юристів й подальшому їх професійному становленню.

Професійна правосвідомість властива людям, які мають спеціальну юридичну освіту й займаються практичною юридичною діяльністю. Даний вид правосвідомості складає сукупність понять, уявлень, ідей, переконань, стереотипів, які утворюються саме в середовищі професіоналів-юристів. Її особливістю є доскональне знання правових норм, що регулюють певні види юридичної діяльності, а також відповідних юридичних процедур. Цей різновид правосвідомості відіграє найбільш важливу роль у реалізації юридичних норм, саме від її демократичної та гуманістичної адекватності залежить стиль і дух правової практики [246, с. 565]. Професійна правосвідомість має особливості формування, що полягають у наявності певних стадій розвитку, своєрідності джерел правового інформування, вирішальному впливі чинного права. У своєму прояві вона детермінована нормами права, є формалізованою і ґрунтується на системі принципів. У галузевій, переважно кримінально-правовій науковій літературі, відзначаються такі принципи, властиві професійній правосвідомості, як компетентність, орієнтованість на реалізацію правових норм, зв'язок з ідеями справедливості та законності та ін [58, с. 7].

Аналіз структури правової свідомості дозволяє стверджувати, що максимально повно особливості професійної правосвідомості можна розглядати, виходячи з її функціональних характеристик. Функції правосвідомості виступають конкретними напрямками та шляхами виконання нею своєї соціальної

ролі, а властиві їй засоби впливу на суспільні відносини завдають цілеспрямований вплив на структуру правосвідомості.

Характеризуючи функції професійної правосвідомості, необхідно зауважити, що наразі в правовій науці також відсутня єдина думка про їх видове різноманіття. Так, О. Лукашева виділяє гносеологічну, прогностичну функції та функцію правового моделювання [136, с. 105]. В. Щегорцов більш детально класифікує функції правосвідомості на когнітивну, ідеологічну, нормативно-прогностичну, а також функції правового моделювання та правового регулювання [293, с.31-34]. На думку К. Бельського до основних функцій правосвідомості належать відображально-пізнавальна, інформаційна, оцінювальна, регулятивна, виховна та прогностична [28, с. 112]. Розходження в кількості та якісних характеристиках функцій правосвідомості зумовлюються, насамперед, різністю критеріїв, що застосовуються у даних моделях класифікації. Так, у випадку, коли виділяються такі функції, як гносеологічна, прогностична або функція правового моделювання, мова, по суті, йде про зовнішній бік функціонального аспекту правосвідомості. Внутрішні ж функції правосвідомості пов'язані з її соціально-психологічною структурою [200, с. 776].

Поведінковий елемент правосвідомості синтезує в собі раціональні та емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів. Правова поведінка проявляється у формі дій (вчинків), які впливають на стосунки суб'єктів, або у формі бездіяльності, яка, навпаки, ніяких змін у стані суспільних відносин не спричиняє. Перш ніж правова поведінка зовні виразиться у вигляді правового вчинку, повинна виникнути правова настанова, мотив правової поведінки у правосвідомості суб'єкта.

Виникнення правової установки припускає: поінформованість про норму права; розуміння її змісту; оцінку, тобто ступінь схвалення, норми права; ставлення до прав інших осіб; емоційне переживання з приводу функціонування норми права; готовність до дії [226, с.464–465].

Всі ці три компоненти, які складають структуру правової свідомості, взаємозалежать та впливають один на одного. Вони не можуть існувати окремо; всі вони чітко не структуровані та виявляються як ціле.

Завдяки існуванню цих елементів правової свідомості у людей формуються правової знання, поведінка. За допомогою компонентів правосвідомості особа оцінює норми права та зіставляє їх зі своїми власними цінностями.

Застосовуючи компаративний підхід перейдемо до характеристики загального рівня правосвідомості. Аналіз різних підходів до пояснення структури, видів (форм) правосвідомості показує, що в класичному підході до структури правосвідомості виділяються два структурні елементи - правова ідеологія і правова психологія як частини системи, функціонально взаємозв'язані між собою, яким притаманна правосвідомість. Навпаки, сучасний погляд на феномен правосвідомості відрізняється тим, що поняття структури правосвідомості вбирає в себе його рівні, види і форми, що нерідко розглядаються як синоніми. Проте, як виявляється, з методологічної точки зору, рівні правосвідомості не можуть бути тотожними її видам і формам. Щоб уникнути плутанини, до рівнів правосвідомості необхідно відносити початковий (елементарний), середній і вищий, які можуть бути віднесені до будь-яких видів правосвідомості. Аргументацією правильності нашої точки зору буде той факт, що "зрілість" правосвідомості залежить від її інтелектуальності, яка зовсім не є спадковим придбанням або замкнутою в собі цінністю. Мається на увазі "...той самий склад розуму і характеру, який виробляється самою людиною в процесі практичної діяльності усього суспільства..." [101, с. 193].

Слід зазначити, що всі люди (фізичні особи) з моменту народження є суб'єктами права як у розумінні їх абстрактної правосуб'єктності по відношенню до всього чинного законодавства, так і в розумінні їх конкретної правосуб'єктності — як реальних носіїв офіційно визнаних (природжених і невідчужуваних) прав і свобод людини [168, с.510]. Людина є основний первинний суб'єкт права, яка займає особливу роль у системі суб'єктів права. Всі інші суб'єкти являють собою або спільноти, союзи людей, або певним чином

майново відособлені суб'єкти, і це вже є похідним від людини утворенням. Названі спільноти осіб чи майнові об'єднання можуть бути визнані, чи не визнані законодавцем як суб'єкти права. Індивід як суб'єкт права — це вихідна база і неодмінна попередня умова для можливості появи не індивідуальних (групових і т. п.) суб'єктів права. Для права свобода індивіда та інших суб'єктів соціального життя у правовій формі складає визначальну можливість їх функціонування в умовах соціальної цілісності та стійкої нормативно-правової сфери.

Такі підходи «відіграють важливу роль у формуванні нормативної основи будь-якої галузі права» [304, с. 5-10]. Зазначимо, що необхідність подальшого розмежування зазначених понять зумовлюють не тільки теоретичну, а й практичну відмінність між суб'єктами права та суб'єктами правовідносин не тільки у сфері певної галузі права, а й правової науки взагалі.

Слід вважати, що суб'єкт правовідносин — це індивідуально визначений суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення. Поняття «суб'єкт права» є загальним і первинним, а поняття «суб'єкт правовідносин» — конкретним і вторинним. Можна зазначити, що трансформація суб'єкта права в учасника правовідносин пов'язана з процесом перетворення можливого в дійсне, перетворенням наявності об'єктивного права в реальну поведінку.

Видається цілком слушною теза, що фізична особа як суб'єкт правовідносин наділена такою юридичною властивістю, як правосуб'єктність. Але правосуб'єктність — це складна юридична властивість, а питання її структури й досі не знайшло свого однозначного вирішення в загальнотеоретичній юридичній науці [219, с. 104]. Беззаперечно, склад правосуб'єктності містить принаймні два елементи: правоздатність і дієздатність. Стосовно фізичних осіб — суб'єктів правовідносин, на думку Л. Морозової, доречним буде виокремлення третього елемента правосуб'єктності — деліктоздатності, як передбаченої законом здатності особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення [156, с. 273].

Отже: фізична особа – суб'єкт правовідносин – це суб'єкт права, що наділений правосуб'єктністю та має правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

Певні особливості виникають у з'ясуванні сутності такої категорії як фізична особа – «суб'єкт права». Безумовно, важко погодитися з ототожненням понять «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин». Так, на думку Р. Халфіної: суб'єкт права – поняття широкіше, в якійсь мірі відмінне від поняття «суб'єкт правовідносин». На підтвердження цієї думки в літературі наводяться такі аргументи. По-перше, конкретний громадянин як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником усіх правовідносин; по-друге, новонароджені, малолітні діти, душевнохворі особи, будучи суб'єктами права, не є суб'єктами більшості правовідносин; по-третє, правовідносини – не єдина форма реалізації права [274, с. 184]. Таким чином, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» не є тотожними.

Тлумачення правоздатності через дуалізм прав і обов'язків є усталеним і дотепер заперечень не викликало. Не випадково саме в такому вигляді воно закріплене в ст. 25 ЦК України, згідно з якою правоздатність – це належне кожній фізичній особі і невід'ємне від неї право, яке полягає в здатності мати будь-які права та обов'язки, що допускаються законом [280, Ст. 356]. Така дуалістична сутність правоздатності потребує відповіді на актуальне питання: які саме обов'язки мають фізичні особи – суб'єкти права? Самостійне існування людини починається з моменту її народження.

Безумовно, що рівність правоздатності у фізичних осіб – суб'єктів права не означає, що кількість прав і обов'язків, що належать одному суб'єкту, дорівнює правам та обов'язкам, що належать іншому. Прийнято вважати, що рівність правоздатності означає рівну можливість у придбанні прав та обов'язків. Але й така теза викликає сумнів, враховуючи, наприклад, стан новонародженої дитини у порівнянні зі станом психічнохворої особи, яка визнана судом недієздатною внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу відповідно до ст. 39 ЦК України [280, Ст. 356]. Отже, правоздатність – це лише загальна, абстрактна можливість мати права чи обов'язки. Натомість конкретні права й обов'язки

виникають з підстав, передбачених законом – юридичних фактів. Тому за рівної правоздатності всіх людей конкретні права фізичної особи різняться залежно від її віку, майнового стану, стану здоров'я тощо.

В цілому основними показниками, що характеризують рівень зрілості правосвідомості, виступають такі характеристики, як знання права і забезпеченість правовою інформацією усіх суб'єктів-носіїв правосвідомості, емоційно-оцінне ставлення до права; міра соціально-правової активності населення; міра засвоєння правових принципів. Оскільки процес формування правосвідомості носить творчий характер, свідомість не просто копіює або "дзеркально" відображає стан об'єктивної реальності, але і змінює, перетворює її. Іншими словами, правовий суб'єкт заломлює реальність через власну систему цінностей, уявлень про дозволене і заборонене в соціальній групі або суспільстві. Окрім конкретних знань суб'єкт права усвідомлює саму необхідність соціального порядку, який досягається завдяки функціонуванню права в суспільстві [64, с. 14].

Повертаючись до питання про структуру правосвідомості, відзначимо, що до її рівнів також доцільно віднести практичний і теоретичний, за допомогою яких право і правові явища пізнаються за посередництвом різних засобів і по-різному оцінюються суб'єктами правосвідомості. Характеризуючи ці види правосвідомості зазначимо, що вони безпосередньо пов'язуються дослідниками з тією галуззю права, до якої безпосередньо належать (конституційне, цивільно-правове, пенітенціарне та ін.).

Наприклад, під конституційною правосвідомістю розуміється комплекс політичних і правових елементів, властивих різним соціальним суб'єктам, через призму уявлень, почуттів, оцінки індивідом, соціальною групою або суспільством в цілому конституції, її ролі в житті суспільства. Визначаючи конституційну правосвідомість як особливий вид правосвідомості, що відображає "уявлення і почуття окремої особи, соціальної групи, суспільства в цілому про конституцію, її роль в правовому регулюванні, права людини, спосіб справедливого і демократичного правління", І. Кравець називає наступну її особливість. Конституційна правосвідомість формується на стику правової і політичної

свідомості, "суміжні компоненти - ідеї про владу, правовідносини, роль держави в регулюванні громадських, у тому числі економічних відносин і ідеї про право, правове регулювання в цілому" [122, с. 328].

Правосуб'єктність охоплює собою правоздатність і дієздатність. Загальновідомо, що правоздатність – це здатність учасника правовідносин мати суб'єктивні права й нести юридичні обов'язки. Зокрема, так пишуть про правоздатність автори підручника «Теорія держави і права» за редакцією В. Корельського та В.Перевалова: «Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки» [249, с.93]. В. Хропанюк у свою чергу зазначає: «Правоздатність – це закріплена в законодавстві здатність суб'єкта мати юридичні права й нести юридичні обов'язки» [278, с. 54]. Автори підручника «Теорія держави і права» за редакцією Н.І. Матузова та А.В. Малько уточнюють: «Під правоздатністю розуміють визнану державою загальну (абстрактну) можливість мати передбачені законом права й обов'язки, здатність бути їх носіями» [248, с. 84].

Правоздатність виступає як абстрактне поняття, яке формально характеризує суб'єкт права. Це не фактичне володіння передбаченими Конституцією України й законами України суб'єктивними правами та юридичними обов'язками (чи повноваженнями, якщо це не фізична, а юридична особа) з боку суб'єктів конституційно-правових відносин, а можливість чи здатність їх мати. Однак при цьому варто наголосити, що правоздатність у відношенні до суб'єктивного права первинна, відіграє роль передумови; якщо це стосується фізичних осіб, то вона невідділима від особи, не можна людину позбавити правоздатності, відібрати її в неї або ж обмежити; вона не залежить від віку, статі, національності, професії, місця проживання, майнового стану й інших обставин.

Правоздатність – не природна, а суспільно-правова якість суб'єктів конституційно-правових відносин. Держава наділяє суб'єктів конституційного права загальною властивістю, а саме юридичною здатністю бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (повноваженнями, компетенцією), хоча

при цьому вони можуть їх реалізовувати на свій розсуд – у різний час, за різних обставин. Сама правоздатність учасників конституційно-правових відносин має абсолютний, універсальний характер і постає з Конституції України, законів інших правових актів України, міжнародних угод, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що виступають джерелами конституційного права України. Згідно з досить влучним виразом Е. Флейшиця правоздатність є банкетною [272, с. 23]. Її не можна розглядати як сумарне вираження прав та обов'язків, носіями яких може бути особа, тому що таке сумарне вираження дається самим законом [248, с. 87]. О. Рождественська із цього приводу зазначає: «Правоздатність як абстрактне поняття, що характеризує суб'єкт права, формальна. Вона «додається» до особи незалежно від її особистих (індивідуальних) особливостей, не може й не повинна обумовлюватися безліччю зовнішніх факторів, що безпосередньо не визначають момент виникнення суб'єкта права» [211, с. 49].

Дещо інша правова природа правоздатності юридичних осіб – суб'єктів конституційно-правових відносин. Ця особливість полягає в тому, що їх права та свободи охоплюються поняттями «компетенція», чи «повноваження», сама правоздатність визначається метою й завданнями діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, інших організацій, установ, закладів тощо, визначених Конституцією України й законами України; вона виникає з моменту створення відповідних інституцій і припиняється разом із їх ліквідацією (у той час як для фізичних осіб правоздатність у конституційно-правовій сфері настає від моменту її виникнення та припиняється після її смерті).

Щодо дієздатності суб'єктів конституційно-правових відносин варто відзначити, що вона нібито являє собою перехід від можливості до реальності. Науковці зазначають, що дієздатність – це передбачена нормами права здатність і юридична можливість особи своїми діями отримувати права й обов'язки, здійснювати й виконувати їх; обумовлена правопорядком готовність (реальна здатність, можливість) особи з погляду свободи, свідомості, організаційних, майнових, інших передумов, умов до здійснення функцій суб'єкта права; це не

тільки можливість суб'єкта мати права й обов'язки, а й здатність здійснювати їх своїми особистими діями, відповідати за наслідки, бути учасником правовідносин; обумовлена нормами об'єктивного права здатність суб'єкта самостійно своїми усвідомленими діями здійснювати юридичні права й обов'язки. Під дієздатністю в конституційному праві розуміють обумовлену конституційно-правовою нормою здатність суб'єкта конституційно-правового відношення своїми діями набувати та здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки [123, с. 74].

Таким чином, дієздатність суб'єктів конституційно-правових відносин передбачає наявність у них реальної готовності та фактичної можливості своїми діями набувати та здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона часто залежить від певних, передбачених законодавством факторів (віку, професійної підготовки, місця проживання тощо). Проте, як бачимо, ці фактори характерні для фізичних осіб. Що ж стосується юридичних осіб, то багато науковців у свій час виступали проти того, щоб їх наділяти дієздатністю. Так, наприклад, відомий дореволюційний російський учений Г. Шершеневич писав, що в юридичних осіб взагалі відсутня дієздатність [292, с.215].

Відтак правосуб'єктність юридичних осіб визначається такими специфічними факторами, як вік, прийняття присяги (Президент України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, члени Вищої Ради юстиції, депутати Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та ін.), акредитація тощо. Наприклад, суб'єктом конституційно-правових відносин Президент України може стати тоді, коли особа обрана главою держави, відповідає встановленим вимогам: досягла тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою, дотримується вимог несумісності посад і склала присягу народу на урочистому засіданні Верховної Ради України. Уповноважений Верховної Ради України може виступити як суб'єкта конституційно-правових відносин за умови, що обрана парламентом України особа на цю посаду досягла сорока років, володіє державною мовою, має високі

моральні якості, досвід правозахисної діяльності, протягом останніх п'яти років проживала в Україні, дотримується вимог несумісності посад, склала присягу на пленарному засіданні Верховної Ради України.

На завершення підрозділу відзначимо, що найбільш прийнятним з нашої точки зору є визначення професійної правосвідомості як різновиду групової свідомості, що являє собою цілісний, практично спрямований, нормативно детермінований спосіб сприйняття правової дійсності та зворотного впливу на неї. Предметом професійної правосвідомості виступають правові явища, а також суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Суб'єктами професійної правосвідомості є особи, які мають спеціальну юридичну освіту і професійно займаються юридичною практикою.

Таким чином, професійну правосвідомість можна визначити як зумовлену специфікою соціальної ролі та юридичної діяльності систему правових ідей, поглядів, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають образ життя та мотиви поведінки у службовій сфері представників юридичної професії. Професійна правосвідомість може бути класифікованою виходячи з її змісту та особливостей, а також диференційованою відповідно до об'єму і якості знань, правових установок і ціннісних орієнтацій, професійних умінь та навичок.

Для професійної правосвідомості є характерним відбиття потреби правового розвитку суспільства у юридичних термінах і категоріях, здатність оцінювати ті або інші факти суспільного життя, поведінки людей з точки зору чинного законодавства. Особливість професійної правосвідомості полягає також у інтенсивності прояву правових настанов та ціннісних орієнтацій - професійна правосвідомість відрізняється від інших більш стійким позитивним ставленням до права та практики його реалізації, що передбачає звичку слідувати закону, високий ступінь згоди з правом, розуміння його важливості та необхідності реалізації. Специфіка знань суб'єктів професійної правосвідомості залежить від професійної діяльності, галузевої приналежності принципів і норм, що регулюють цю діяльність, і характеризується різною глибиною й ступенем формалізації (готовності до застосування).

Отже, існує необхідність досліджувати правову свідомість, тому що вона виступає ознакою демократичної держави та виступає фактором поваги до права. Саме від рівня правової свідомості громадянина залежить рівень розвитку суспільства в цілому. Населення, яке знає, усвідомлює та правильно застосовує закон, є невід'ємною запорукою існування розвиненої держави. На мою думку, доки кожна людина для себе чітко не визначить, який вона прагне мати рівень правової свідомості та правової культури, ніяких змін в нашому суспільстві не відбудеться. Також безумовно важливо, щоб держави робила все можливе, створювала всі необхідні умови для підвищення рівня правової свідомості та правової культури, проте якщо особа сама не захоче його підвищувати, ніякого позитивного результату не буде і ніщо не зможе вплинути на неї.

Також відзначимо, що особливостями трансформації загального рівня правосвідомості є поступове вирішення тих проблем, що постали перед українським суспільством в результаті радянської епохи та тоталітарного минулого. Основними рисами такої трансформації виступають, по-перше, поява певної національної єдності на тлі боротьби за демократичні цінності та людську свободу, по-друге, поява великого бажання дотримання прав людини, та, безпосередньо, боротьба за ці права, по-третє, поступове подолання правового нігілізму, що неминуче приводить до підвищення правової обізнаності, а звідси і правосвідомості.

Виходячи із здійсненого аналізу та синтезу наукових підходів щодо характеристики загальних і спеціальних суб'єктів правовідносин в Україні слід зазначити, що сьогодні досить гострою є потреба загальнотеоретичної розробки поняття «суб'єкт права», визначення його змісту, специфічних ознак і рис, його співвідношення із суміжними правовими явищами, тобто дослідження його як категорії теорії права, що має фундаментальне методологічне значення не лише для окремих галузей права, але і для юридичної науки в цілому.

3.2. Юридичне закріплення та реалізація функцій українського права

Складний динамічний характер правової реальності обумовлює необхідність визначення її функціонального призначення. Дослідження категорії «функції» у сфері права не надає можливості констатувати наявність єдиного погляду на цю проблему. Це обумовлено, на нашу думку, характерністю та запозиченням категорії «функції» з інших наук, складністю правових явищ як багатоаспектних та поліструктурних, а також відсутністю єдності у поглядах на правову реальність та її основні складові.

Функція права впливає з її сутності і визначається призначенням права в суспільстві. Функції – це фактично відображення сутності права в суспільних відносинах. Водночас, повністю солідаризуємось із дослідником П. Рабіновичем у тому, що будучи проявом іманентних властивостей сутності, функції не зводяться до них і не є простою їх проєкцією. Не можна механічно пов'язувати функції і сутність права, адже настільки явище завжди містить момент незалежності від сутності, так і функція права має певну ступінь незалежності від його сутності. Відтак, функція права, як визначає дослідник, це такий напрям його впливу на суспільні відносини, потреба в здійсненні якого породжує необхідність існування права як соціального явища. У цьому сенсі можна сказати, що функція характеризує напрям необхідного впливу права, без якого суспільство на конкретному етапі розвитку обійтися не може (регулювання, охорона, закріплення певного виду суспільних відносин) [202, с. 94].

Функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань, що стоять перед правом на даному етапі його розвитку. Функція права виявляє, як було вже зазначено, напрям його активного впливу, покликаною впорядкувати певний вид суспільних відносин. Тому однією із іманентних ознак функції права є її динамізм. Водночас, про перманентний характер функції права можна говорити в тому сенсі, що вона постійно властива

праву. Але це не означає, що незмінним залишається механізм і форми її здійснення, які змінюються і розвиваються відповідно до потреб практики.

Функціональність права є його інтегральною і універсальною характеристикою, вираженням його природи і характерна для будь-якої правової системи на усіх історичних етапах її розвитку. Функція права виявляються водночас у суспільному бутті й у свідомості індивіда.

Науковці наголошують, що правосвідомість виявляється на всіх стадіях механізму правового регулювання, впливає на функціонування практично кожного елемента правової системи [124, с. 353]. Одним із найбільш поширених є розуміння функцій правосвідомості як напрямів впливу цього явища на суспільні відносини [250, с. 618], [252, с. 555]. Таке розуміння, по суті, відповідає традиційним уявленням про функції права [79, с. 110] і загалом правильно характеризує функціонування правосвідомості. Однак варто уточнити, що основне призначення права полягає саме у регулюванні суспільних відносин, натомість правосвідомість суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна сила спрямована на внутрішній світ людини, її переконання та оцінки. Інакше кажучи, правосвідомість регулює поведінку людей: правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки. Таким чином, вплив правосвідомості на суспільні відносини є опосередкованим: прямо впливаючи на поведінку людей, правосвідомість впливає і на суспільні відносини, що виникають між ними. У зв'язку з цим вважаємо, що визначення функцій правосвідомості потребує уточнення щодо об'єкта впливу даного феномена. У цьому контексті слушним уявляється зауваження О. Ф. Скакун, яка вважає правосвідомість суб'єктивною формою реалізації функцій права [227, с. 91].

Відомо, що структуру правової свідомості становлять три складові: правові знання, правові оцінки і правові установки. Більшість учених виділяють два елементи її структури: правову ідеологію й правову психологію. Як уявляється, в сучасному суспільстві правова ідеологія відіграє провідну роль, що зумовлено

передовсім «юридизацією» суспільного життя, підвищенням значення правових регулятивних та охоронних інститутів, перетворенням правових цінностей на інтегративну, цементуючу основу суспільної свідомості. Функція правової ідеології у найбільш загальному вигляді – це утворення її інтелектуально-вольової сфери, накопичення знань про право, правову дійсність загалом, що, своєю чергою, становлять основу для формування відповідного ставлення до права, вироблення правових установок, націленості на ті чи інші варіанти поведінки. Інакше кажучи, саме правова ідеологія як елемент правосвідомості виконує пізнавальну функцію [227, с. 91].

Отже, пізнавальна (або інформативно-пізнавальна) функція правосвідомості полягає у тому, що людина на основі набутих юридичних знань та юридичного досвіду формує уявлення про чинне право, зокрема, про свої суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Зазначимо, що ефективність вказаної функції правосвідомості залежить від рівня правової інформованості людини та залучення її до системи правових відносин. Джерелами правової інформації є документальні юридичні акти, оприлюднені в установленому законом порядку, повідомлення преси, радіо і телебачення, публічні виступи державних і громадських діячів тощо, а джерелом правового досвіду – практичні дії людини у сфері права.

Правова психологія – найпоширеніша форма сприйняття права, яка тією чи іншою мірою властива усім людям, колективам людей, соціальним групам; до змісту її передовсім належать правові емоції, почуття, настрої. Сучасна наука долає уявлення про правову психологію як другорядну і менш важливу, порівняно з правовою ідеологією, складову правосвідомості. На думку О. Ф. Скакун, було б неправильно принижувати значення емоцій і почуттів (правову психологію) порівняно з інтелектом (правовою ідеологією). Емоції і почуття – необхідний ґрунт, на якому виявляються (складаються, реалізуються) правові погляди, ідеї, теорії [227, с. 95].

Специфіка правових емоцій та почуттів зумовлена їх зв'язком із правом, правовими явищами, водночас їм можуть бути притаманні всі ознаки, які характеризують емоційні явища в фізіологічному розумінні. Правові емоції та

почуття беруть участь у формуванні раціональних і емоційних компонентів масової та групової правової свідомості – ставлення до правових приписів та оцінки правових явищ [93, с. 62].

Отже, сутність оцінної функції правової свідомості виявляється у тому, що на основі правових знань, досвіду правової діяльності та емоційного ставлення до різних проявів правової дійсності (чинного законодавства, своєї поведінки і поведінки інших суб'єктів, діяльності органів державної влади тощо) формуються ціннісні орієнтації людини. Пройшовши через свідомість особи, правові явища викликають певне до себе ставлення; при цьому оцінюються як правові знання, так і правова дійсність з погляду цих знань. Відбувається процес не прямого відтворення у діях особи одержаних знань, а виникає їх переосмислений варіант, що співвідноситься з поглядами на правове, обов'язкове. Своєю чергою, ціннісні орієнтації стають підґрунтям для формування правової установки, тобто готовності до певної правової поведінки – при цьому не тільки правомірної, але й протиправної.

Окрім правової психології та правової ідеології, у структурі правової свідомості виділяється третій елемент – правозначуща настанова [227, с. 96]. Зауважимо, що більш відповідним уявляється термін «правова установка», під якою розуміється готовність, схильність суб'єкта до правомірної чи протиправної правової поведінки, що формується під впливом соціальних і психофізіологічних факторів [250, с. 618; 252, с. 619]. На думку Н. В. Щербакової, «сутність установки в правовій сфері визначається загалом як схильність особистості до сприйняття змісту норми права, його оцінки, готовність до здійснення дії, вчинку, що має юридичне значення, або ж як імовірність того чи іншого варіанта поведінки (діяльності) у сфері правового регулювання» [295, с. 8].

Регулятивна функція полягає, передусім, в тому, що на основі правового пізнання відбувається вироблення заходів і способів соціального регулювання. Правосвідомість орієнтує поведінку індивідів або соціальних груп, вносить порядок, планомірність, створює орієнтири для соціальної поведінки. Від рівня розвитку правосвідомості залежить, наскільки правомірними і осмисленими

будуть дії індивідів. Окрім правозастосовної сфери правосвідомість чинить потужну регулятивний вплив на увесь процес правотворчості і законотворчості [227, с. 93].

Виховна функція правосвідомості обумовлена тим, що, чинячи соціально-психологічну і ідеологічну дію на поведінку людини, правосвідомість грає роль важливої сполучної ланки в системі соціального контролю, елементами якого виступають цінності, норми і санкції. По суті, правосвідомість, орієнтована на ідеали добра, справедливості, свободи, мотивує індивіда на вибір соціально схвалюваних, правових зразків поведінки, на служіння суспільству і його відтворенню [227, с. 94].

Пізнавальна функція правосвідомості полягає в накопиченні знань про право як з офіційних і наукових джерел, так і на основі власного життєвого досвіду. Суб'єктами, що здійснюють таку функцію, є і законодавці, і окремі громадяни. Правосвідомість виступає інструментом рефлексії, відображення, усвідомлення, досягнення соціальним суб'єктом сенсу, призначення, законів розвитку тих або інших явищ правової дійсності, внаслідок чого у свідомості суб'єкта складаються уявлення, знання, поняття про неї різної глибини і рівня абстрагування. Причому ці знання, уявлення і поняття можуть бути як істинними, так і неправдивими.

Оскільки в процесі пізнання правової реальності виникає певне відношення, формується оцінка правових явищ, пізнавальна функція правосвідомості виявляється тісно пов'язаною з оцінною. Оцінна функція правосвідомості, згідно позиції сучасних правознавців (наприклад, А.В. Малько, Н.И. Матузов та ін.) полягає в тому, що за допомогою правосвідомості дається оцінка життєвим обставинам як юридично значимим, оскільки особа оцінює отримані знання, а потім переносить їх на можливу ситуацію в майбутньому. Оцінці піддаються не лише норми діючого права, але і правові ідеї, теорії, діяльність соціальних інститутів на предмет їх відповідності реальним потребам індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому, а також на предмет їх відповідності морально-етичним, релігійним цінностям, національно-культурним традиціям і звичаям. По

суті правосвідомість виступає засобом визначення міри ефективності правових явищ як елементів системи соціального регулювання. Звідси впливає регулятивна функція, яка, на підставі вищесказаного, не може існувати без пізнавальної і аксіологічної функції, виступаючи її логічним продовженням і конкретизацією [250, с. 542].

Комунікативно-інформаційна функція правосвідомості отримує свою реалізацію внаслідок того, що правосвідомість виступає духовною основою для соціальної взаємодії, обміну інформацією між соціальними суб'єктами. На думку З. Буклової, якщо комунікативність зводиться до забезпечення можливості спілкування між суб'єктами шляхом "...використання інформаційно-телекомунікаційних технологій, передачі правової інформації, її однакового тлумачення...", то інформаційність полягає в іншому. Мається на увазі, забезпечення взаємодії громадян на основі правової інформації як в практичній діяльності, наприклад, в процесі зоління і виховання, так і в теоретичній, за допомогою осмислення навколишнього світу [36, с. 3].

Саме тому проблема функцій права тісно пов'язана у тому числі й із проблемою його соціального, культурного, духовного призначення, з проблемою обслуговування правом соціальних процесів. На думку Г. Чернобеля, фундаментальний функціональний сенс права як нормативного регулятора полягає в його призначенні бути мірилом справедливого розподілу соціальних благ [287, с. 83].

Серйозний вклад у розвиток теорії функцій права внесли представники західної науки, яких для зручності аналізу заявлених ученими позицій, можна об'єднати в дві групи, що являють собою два самостійні напрями в дослідженні функцій права : європейську й американську, що відрізняються одна від іншої тим, що в першій переважають традиції романо-германської юридичної школи (вона не заперечує нормативні моменти в праві, намагається з'ясувати його функції стосовно різних аспектів суспільства, прагне пов'язати природу і функції права); друга ж у свою чергу трактує право як функцію "соціальної системи, соціального контролю", використовуючи при цьому у своїх дослідженнях

функціональний метод, згідно з яким право є складовою частиною "соціальної системи", що знаходиться у функціональній залежності з іншими її частинами (Р. Мертон, Р. Паунд, Т. Парсонс).

Істотний внесок у розвиток теорії функцій права внесли представники європейської школи і передусім німецькі юристи. У 1970 р. була видана книга В. Майхофера, Г. Шельского, Е. Фихнера "Функції права в сучасному суспільстві", авторами якої була зроблена спроба розкриття ролі права в житті сучасного суспільства, охарактеризовані його різні функції [208, с.19].

Німецькими юристами ставилося питання про призначення права як засобу масової комунікації. Спеціально були виділені функції права стосовно міжнародного співтовариства: роль права в усуненні економічної, соціальної і культурної нерівності; можливість створення універсального "права народів" як чинника утворення світової політичної співдружності [16, с. 22].

Безумовно, що однією з найважливіших властивостей права є його здатність виступати в ролі регулятора суспільних відносин. Саме в цьому полягає соціальне призначення права. Правове регулювання відбувається в результаті впливу норм права на свідомість людей, а через неї – на їх поведінку. Її одноманітність і повторюваність, відповідність вимогам права становить зміст правового регулювання. Вплив права на суспільні відносини може відбуватися за кількома напрямками.

Функції права як основні напрями правової дії на громадське життя неодмінно мають бути реалізовані. Відсутність реалізації функцій права означатиме, що право не діє, не робить впливу, тобто не має ніякої соціальної цінності. При цьому не можна не вказати на те, що хоча категорія "реалізація права" у вітчизняній юридичній науці проаналізована дуже детально, основні аспекти реалізації функцій права практично не дослідилися. Як справедливо відмічає А. Абрамов, на сьогодні, попри те, що термін "реалізація функцій права" досить широко вживається в юридичній літературі, це поняття в науці розроблене недостатньо [2, с. 179].

Дослідник Р. Зварич зазначає, що в сучасній літературі із загальної теорії права традиційно пропонують дві групи критеріїв класифікації функцій права – зовнішні (такі, що знаходяться за межами права) і внутрішні (такі, що знаходяться в його межах). За зовнішнім критерієм виділяють так звані соціальні функції права (політичну, економічну, ідеологічну, культурно-виховну, інформаційну та ін.), за внутрішнім критерієм – основні власне юридичні функції (регулятивну, охоронну і захисну). В залежності від значення, сутнісних властивостей правового впливу функції права поділяють на основні (регулятивну, охоронну) і неосновні (обмежувальну, компенсаційну, відновлювальну, інформаційну, екологічну та інші) [85, с.35].

У вказаній сфері існує не мало дискусійних питань. Найконцептуальніше з них полягає в наступному: чи співпадає зміст категорій "реалізація права" і "реалізація функцій права"? Тут ми вважаємо за можливе підтримати найбільш поширену позицію, згідно якої поняття "реалізація права" і "реалізація функцій права", "безперечно, мають немало спільного, проте вони не ідентичні в усіх відношеннях" [2, с. 180].

Через функції як основні напрями його впливу на соціальне і духовне життя проявляється суть права. Функціональна характеристика права дозволяє визначити, яким чином право імплементується у суспільне життя, які зміни викликає. При цьому слід підкреслити, що право є потужним засобом не лише регламентації соціальних процесів, але і впливу на духовну сферу, на сферу цінностей, ідеології, свідомості людей. Функціональна характеристика права, що відображає його в динаміці, є базовою для досягнення розуміння соціального призначення права.

На слухну думку Т. Радько, поняття "функція права" повинне одночасно охоплювати як призначення права, так і напрями його впливу на суспільні відносини, а також ефективність і легітимність державних інституцій. Тому, аналізуючи доцільність застосування тієї чи іншої функції права, необхідно постійно мати на увазі зв'язок призначення права з основними напрямками його впливу на суспільство і навпаки - залежність останніх від призначення права.

Функція права у розумінні дослідника полягає у єдності двох моментів : призначення права в суспільстві і основних напрямів його впливу на суспільство й державні інституції [207, с. 25].

Далі, згідно позиції Т. Радько, як соціальне призначення права, так і основні напрями його впливу на суспільні відносини, узяті окремо, не вичерпують собою поняття функції права. Якщо під функцією права розуміти тільки його соціальне призначення, то подібне поняття носитиме занадто загальний характер. По-перше, сам термін "соціальне призначення" вживається в декількох сенсах. По-друге, ми, по суті, ототожнюємо його з цілями і завданнями, які покликане вирішувати право, оскільки призначення характеризує право з точки зору того, що повинне воно робити відповідно до цілей держави, усього суспільства, вираженням волі яких воно є. У той же час, при визначенні функції права тільки як основного напрямку впливу на суспільні відносини не береться до уваги рушійна сила цього впливу. При такому розумінні є велика небезпека загубитися в масі подробиць і деталей, упустити головне, сутнісне. У цьому плані з позицією Т. Радько можна погодитися і підкреслити, що функції як основні напрями впливу права без виконання його соціального призначення з'являються як випадкові, такі, що не мають сенсу і обґрунтування [207, с. 26].

Основне призначення ж самих функцій права полягає в опосередкуванні зв'язків між правом і об'єктами його дії - суспільними відносинами, свідомістю людей, іншими чинниками соціальної дійсності [3, с. 80]. Зважаючи на викладене вище стверджуємо, що в послідовності об'єктів впливу функцій права, на перше місце має бути поставлена особа, її світогляд, потреби й інтереси, можливості для самореалізації, соціально корисної діяльності, а потім вже власне забезпечення ефективної діяльності державних інституцій та суспільні відносини.

Функції права можна розглядати і як концентрований прояв його специфічних властивостей. При цьому, на наш погляд, необхідно мати на увазі не лише їх множинність, але і їх роль, місце у формуванні самостійного основного напрямку впливу на особу і суспільні відносини.

У сучасній юриспруденції розроблені концепції функцій, що базуються на розмежуванні права і закону, на категоріях «легізм», «юснатуралізм», «правовий лібертарізм» [169, с. 39], на інтегральній класифікації права, започаткуванні категорії «правова реальність» [27, с. 57]. Слід погодитися з філософом С. І. Максимовим у тому, що в будь-якому підході є як сильні, так і слабкі сторони, як можливості, так і межі в загальному розумінні права [144, с. 76]. Так, він досить чітко, на нашу думку, розкриває складність і рухливість розуміння реальності права. По-перше, це правовий позитивізм, який акцентується на зовнішньому боці правової реальності, сукупності правових норм, забезпечених примусовою силою держави. По-друге, це правовий об'єктивізм, що базується на соціальній обумовленості права, його вкоріненості у соціальне життя. По-третє, це правовий суб'єктивізм, в якому дістає вияв ідеалістично-моральна інтерпретація права, що розкриває активну роль суб'єкта права. По-четверте, це правова інтерсуб'єктність, яка базується на змістовому значенні права, його незмінних силі та авторитеті в процесі взаємодії суб'єктів права, їх комунікації та узгодженні власної позиції з позицією іншої сторони або сторін.

Спробу розкрити зміст функції права зробив свого часу відомий радянський вчений-юрист В. Г. Смирнов, який стверджував, що «поняття «функція права» синтезує завдання і способи регулювання суспільних відносин, що визначаються єдністю мети і методів їх регулювання. Завдання і методи не можуть бути зрозумілими без з'ясування структури і змісту предмета, на який впливає право, а поняття функції права фактично відображає в сукупності предмет, завдання і метод регулювання [234, с.13].

Таким чином, йдеться про поняття, в якому у певній єдності відображено соціальне призначення правового регулювання (з нього випливають завдання) і метод регулювання (він визначається предметом і завданнями регулювання).

Функції права отримують втілення в основних напрямках діяльності Української держави, зокрема в державних та регіональних програмах. Прагматичний аспект функцій права впливає із завдань базових нормативно-правових актів у конкретний історичний період, обслуговування і захисту

соціально-прийнятних інтересів. Залежність функцій права від цих завдань та інтересів дістає вияв у тому, що вони є тісно пов'язані між собою, адже часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, а також суттєво впливають на історично обумовлені форми їх реалізації, на функціонування певних державних інституцій. Отже, функції й функціонування права є пов'язаними проявами його дії [253, с. 211]. У цьому зв'язку необхідно розрізнити основні (сутнісні) та похідні (атрибутивні) завдання функцій права. Перші, так би мовити, основні, завдання відбиваються, на нашу думку, в принципах та напрямках політики держави (внутрішньої, соціальної, правової), напрямках та стилі управлінської діяльності (авторитарному, демократичному, технократичному). Інші, або похідні, завдання втілюються у правових режимах, певному напрямі діяльності (обвинувальному — в досудовому слідстві чи каральному — у внутрішній політиці держави, соціальному захисті прав і свобод людини, вертикально підпорядкованій бюджетній політиці, у певних засобах підтримки національної валюти, забезпечення митних режимів, захисті вітчизняного товаровиробника тощо) і спираються саме на конституційні принципи державної внутрішньої політики.

Вплив права на соціальні відносини є об'єктивним процесом, який у контексті функції права локалізує взаємодію суб'єктів права; вона концентрується у ментальній готовності етносу (соціальної групи, колективу, корпоративної спільноти тощо) до певного правового порядку. Існує припущення, що в системі функцій права, поряд з юридичними і соціальними функціями, слід вирізнити онтологічні функції, тобто роль права у бутті, його вплив на буття, який здійснюється опосередковано через діяльність людей [222, с. 12].

Певне уявлення про ідеологічний аспект функціонального впливу права можна отримати, аналізуючи текст чинної Конституції України, в якому виокремлюються та перемежуються функції права. Зокрема про організаційно-інтегративну функцію йдеться у статтях 3, 10, 13, 16, 17, 18, 23, 24, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 54, 59, 91, 99, 106, 107, 116, 119, 126, 129, 130, 138, 143; соціально-економічну функцію — у статтях 1, 13, 15, 16, 21, 32, 36, 42, 44, 46, 47, 49, 85, 92,

95, 115, 116, 119, 132, 138, 143; інформаційно-комунікативну—у статтях 17, 31, 32, 34, 50, 92; культурно-виховну — у статтях 52, 92, 12, 11, 35, 36, 49, 53, 54, 66, 85, 92, 116, 119, 132, 137, 138, 143; регулятивно-аксіологічну — у статтях 6, 20, 24, 26, 29, 30, 33, 36, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 54, 57, 67, 72, 75, 77, 76, 82, 85, 88, 91, 92, 95, 103, 106, 117, 127, 128, 137, 140, 252 Конституції України.

З точки зору структури й конструювання функцій (включаючи мету, завдання окремих інститутів та норм права, межі впливу тощо) важливу роль відіграють саме конституційні норми, а також законодавство з економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку, з охорони довкілля, боротьби зі злочинністю, правового виховання громадян, які у сукупності визначають соціальну і правову сутність держави, спрямовують діяльність її керівних та спеціально уповноважених органів. Виходячи із завдань зазначених норм та нормативно-правових актів, функції права мають бути каталізатором розвитку демократичної державності, проявом соціальної сутності і спрямованого поступу української держави.

Функції права отримують втілення в основних напрямках діяльності Української держави, зокрема, в державних програмах, які приймає Верховна Рада України відповідно до ч. 4 ст. 144 Конституції України, а розробляє Кабінет Міністрів України. На рівні місцевого самоврядування право розробляти відповідні програми надано місцевим державним адміністраціям. Національними програмами керується у своїй діяльності і Президент України. За даними Інституту стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України, в нашій державі виконуються близько семисот різноманітних державних та недержавних програм. У своїй більшості ці програми є продуктом інвестиційної та внутрішньої політики Української держави, фактором взаємодії державних інституцій з підприємницькими структурами, інститутами громадянського суспільства [108, с. 73].

Прагматичний аспект функцій права впливає із завдань права у конкретний історичний період, з обслуговування і захисту соціально-сприйнятних інтересів. Залежність функцій права від його завдань та інтересів дістає вияв у

тому, що завдання та інтереси тісно пов'язані між собою; вони часто безпосередньо обумовлюють саме існування функцій, визначають їх зміст, а також суттєво впливають на історично обумовлені форми їх реалізації, на функціонування певних державних інституцій. Отже, функції й функціонування права є пов'язаними проявами його дії [253, с. 319].

У зв'язку з цим необхідно розрізнити основні (сутнісні) та похідні (атрибутивні) завдання функцій права. Перші, так би мовити, основні, завдання відбиваються, на нашу думку, в принципах та напрямках політики держави (внутрішньої, соціальної, правової), напрямках та стилі управлінської діяльності (авторитарному, демократичному, технократичному). Інші, або похідні, завдання втілюються у правових режимах, певному напрямі діяльності (обвинувальному — в досудовому слідстві чи каральному — у внутрішній політиці держави, соціальному захисті прав і свобод людини, вертикально підпорядкованій бюджетній політиці, у певних засобах підтримки національної валюти, забезпечення митних режимів, захисті вітчизняного товаровиробника тощо) і спираються саме на конституційні принципи державної внутрішньої політики.

Прагматичний аспект функцій права, в свою чергу, забезпечується певними засобами, способами, ресурсами державної діяльності. Соціальні об'єкти, цінності, з приводу й навколо яких формуються функції права, визначають певною мірою властивості цих функцій, їх роль і межі впливу на законодавчу систему, на внутрішню політику, практику правозастосування.

Безперечно, що розкриття змісту функції права виходячи з його зовнішнього боку, зокрема методу правового регулювання, є концентрованим виразом позитивістського трактування функції права, з чим погодитися навряд чи можливо. Більш сучасні підходи до трактування функції права, на наш погляд, мають діставати свій вияв у інтер-суб'єктному підході, в якому втілюється роль функції права обумовлювати взаємодію у певному соціумі, інтегрувати соціальні відносини, позиції, інтереси у певній правовій ментальності людини.

При дослідженні поняття реалізації норм права, як зауважує М. Маліков, в якості вихідного беруться наступні обставини: по-перше, поняття реалізації права

використовується в усіх галузях юридичних наук без урахування особливостей реалізації політики, конституційних положень, кримінальної і процесуальної діяльності; по-друге, при трактуванні реалізації права не виділяється механізм соціального управління; по-третє, реалізація права повинна бути визначена в рамках механізму правового регулювання, а не правовідношення [147, с. 18].

Правознавці у зв'язку з цим зазначають у цьому контексті, що під реалізацією права слід передусім розуміти процес практичного здійснення правових вимог у діяльності тих чи інших суб'єктів. Саме через реалізацію норм права досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасна й точна реалізація правових норм – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку» [245, с. 210].

У контексті належного та об'єктивного дослідження функціональної розгалуженості української правової системи також слід зазначити, що функції права, на відміну від права не є самостійними, оскільки це завжди похідні від права феномени. Функції будь-якого предмета (явища) обумовлені єдиним фактом – певним предметом або явищем. Інші факти об'єктивної реальності можуть мати відношення до функцій того чи іншого явища лише настільки, наскільки вони мають відношення до самого цього явища.

Поряд з процесом реалізації функцій права постає питання щодо форм їх реалізації. Т.Я.Радько вважає, що якщо розглядати функції права з позицій того впливу, що здійснюється правом, то стає можливим виокремлення трьох основних форм: інформаційної, орієнтаційної та правового регулювання. Інформаційна форма реалізації функцій права полягає в тому, щоб повідомити адресатам вимоги держави, які стосуються поведінки людей. Наступною, не менш значущою формою реалізації функцій права є орієнтаційна, суть якої полягає у здійсненні орієнтаційного правового впливу та виробленні у громадян позитивних правових установок, які у своїй сукупності утворюють правову орієнтацію [174, с. 208].

Центральне місце в системі форм реалізації функцій права займає правове регулювання, оскільки воно для права вважається безпосереднім юридичним

впливом і здійснюється за допомогою особливої системи правових засобів, які у своїй сукупності утворюють механізм правового регулювання. Як вже було зазначено, реалізація права і реалізація функцій права не є тотожними [206, с.92].

У цьому визначенні автор зводить реалізацію функцій права до одного зі складових компонентів поняття функції – ролі (призначення) права у суспільстві.

Визначення реалізації функцій права, запропоноване Т. Радько, вважаємо таким, що цілком відповідає змісту цього поняття [206, с.93]. По-перше, відображає сутність обумовленої категорії, у зв'язку з чим його слід прийняти за основу при вивченні конкретних форм та механізму реалізації функцій права; по-друге, дозволяє відмежувати її від спорідненої категорії – «реалізації права». Як вже зазначалося, при реалізації права відбувається втілення в життя або здійснення в поведінці людей конкретних правил, моделей поведінки, які містяться в юридичних нормах. Коли ж мова йде про реалізацію функцій права, мається на увазі здійснення правом свого соціального призначення. Поза сумнівом є той факт, що обидва ці процеси – реалізація права і його функцій – здійснюються фактично нерозривно та обумовлюють один одного. Без реалізації права як такого неможливе здійснення ним своєї соціальної ролі, отже, неможлива реалізація його функцій. І навпаки, виконання правом своєї соціальної ролі є необхідною умовою втілення в реальному житті правових приписів – реалізації права.

Сучасний реальний механізм практичної реалізації концепції правової держави в Україні потребує низки кардинальних змін правового регулювання в окремих сферах державного і суспільного життя, зокрема: конституційно-правової реформи; реформи органів місцевого самоврядування; системи освіти та соціального захисту людини; прозорого правового регулювання партнерських взаємовідносин держави і сфери приватного бізнесу; чіткого визначення основних напрямків внутрішнього розвитку та зовнішньої політики держави; консолідація влади, опозиції та громадянського суспільства; зміцнення національної свідомості громадян та сприяння розвитку інноваційних технологій тощо [86, с. 15].

Форма реалізації функцій права, виступаючи характеристикою функцій права в зовні, що виражається в ефективності і результативності правового впливу, повинна відповідати виключно об'єктивним критеріям. Інакше дуже складно буде оцінити ефективність правового впливу загалом і кожної функції права окремо.

Відтак, оскільки правовідносини є однією з форм реалізації права, а без реалізації права неможлива реалізація його функцій (оскільки самі функції визначаються суттю і соціальним призначенням права і є похідними від нього, реалізація функцій права обумовлена реалізацією правових норм), то абсолютно очевидно, що правовідносини є тією сферою (формою), в якій також відбувається реалізація функцій права [2, с. 185].

Тісний взаємозв'язок між категоріями "функції права" і "правовідносини" проявляється і в інших аспектах. Зокрема, право традиційно наділяється двома головними власне-юридичними функціями - регулятивною і охоронною, саме вони найбільшою мірою відображають соціальне призначення права, цілі і завдання, що стоять перед ним.

Проаналізована проблематика характеризується новизною та масштабністю завдань державного будівництва, поєднанням багатьох інститутів, зокрема охорони та захисту як у публічній, так і приватній сферах правового регулювання суміжних галузей права. Це стосується, безумовно, й взаємодії правових підсистем, якими є зокрема, праворегуляційна, правоохоронна та правозахисна підсистеми, окремі інститути, що здатні належним чином функціонувати у випадку досягнення належного рівня правосвідомості більшістю громадян.

У зв'язку з цим значною мірою по-новому в розвитку правового життя постає питання про комплексні правові реалії, зокрема такі важливі інститути, як національна безпека, правовий порядок, законність, відповідальність державних інститутів за організацію соціальних процесів, розвиток демократії та становлення системи забезпечення конституційних прав людини. В реальному житті ці інститути пов'язані між собою завдяки певним правовим властивостям,

якими є стабільність правових відносин, правомірність прийнятих рішень, законність у сенсі загального дотримання чинних нормативно-правових актів [107, с. 5].

Отже, як бачимо, реалізація функцій права являє собою більш складний процес, ніж реалізація норм права. Крім загальних стадій, властивих одночасно як процесам реалізації права так і реалізації функцій права, для останнього характерним є, по-перше, наявність стадії встановлення міри можливої і належної поведінки (початковий етап процесу реалізації функцій права); по-друге, здійснення соціального призначення права, досягнення цілей тієї чи іншої функції як необхідний елемент і остаточний етап процесу. Остання стадія виражає суть реалізації функцій права і є головною ознакою, що відрізняє дану категорію від реалізації права (норм права).

Але поряд із цим, цілком очевидним є те, що при реалізації права в певній частині відбувається реалізація всієї сукупності його функцій – регулятивної, охоронної, виховної і т. п. У реальному житті важко уявити ситуацію, за якою здійснення права вибірково супроводжується здійсненням тільки однієї його функції. Тому в даному аспекті реалізація права, безумовно, більша за обсягом і складніша на відміну від реалізації кожної окремо взятої його функції і саме тому нерозривно пов'язана із рівнем правосвідомості більшості членів суспільства.

Важливість функцій відбивається у сутнісних ознаках права, включаючи мету, завдання, зміст інститутів і норм права, меж впливу тощо, а також роль, яку відіграють саме конституційні норми у формуванні засад, які у сукупності визначають соціальну і правову сутність держави, спрямовують діяльність її керівних та уповноважених органів. Тобто функції права мають бути каталізатором розвитку правової державності, проявом соціальної сутності і спрямованого поступу української держави до демократії, до людини і громадянина. Загалом, сама сутність права, якщо вона аналізується у контексті його функцій, має розглядатися у безпосередньому зв'язку з процесами соціалізації індивідів і самої держави, демократизації політичного життя за активної участі громадян у процесі правотворчості. Суб'єкт функцій існує для

права, а право існує та визначається ним; суб'єкт — це та персона, чією свідомістю, ментальністю та діяльністю створюється, діє право, чії ідеали та намагання реалізуються у праві; він є тим центром, який визначає правопорядок, існуючі правові норми, зв'язки та правовідносини [52, с.11].

Підводячи підсумок дослідженню процесів юридичного закріплення та реалізації функцій українського права у контексті загального рівня правосвідомості необхідно ще раз підкреслити, що право має соціальну цінність тільки тоді, коли воно чинить реальну, а не номінальну дію на стан суспільних відносин, підвищує якість державних органів та інститутів громадянського суспільства. При цьому саме якість реалізації функцій права як динамічної складової правосвідомості, на наш погляд, має ключове значення при визначенні міри ефективності сучасного українського права.

3.3. Вплив правосвідомості суб'єктів на ефективність реалізації функцій українського права

Вплив правосвідомості суб'єктів правовідносин на ефективність реалізації функцій українського права, як засвідчують результати дослідження попередніх підрозділів, напряду залежить від рівня правосвідомості суб'єктів-носіїв права, характеристиці яких ми присвятимо цей структурний елемент роботи.

Ефективність правового регулювання є одним з найбільш значущих та об'єктивних показників у праві. На жаль, останніми роками вчені-юристи нечасто звертаються до питань ефективності права. Тим часом, неефективне правове регулювання, на наш погляд, у принципі позбавлене сенсу: потрібно всіма способами намагатися і на рівні правотворчості, і на рівні право-реалізації сприяти виробленню дієвих механізмів правового впливу. Масштабні катастрофічні події минулого століття довели реальність шкоди, що завдається людині внаслідок тотального контролю з боку влади, спроби держави регулювати не тільки соціальну поведінку, а й внутрішнє, духовне життя людини. Завдану шкоду ілюструє те, що ефективність права може мати і антиправовий характер, і

навіть суперечити головній меті самого права - реалізації принципів справедливості та гуманізму в суспільному житті.

При цьому людина виступає для права не лише засобом, в якому воно отримує можливість власної реалізації, але і метою, на яку спрямований правовий вплив. Відповідно, право впливає на свідомість людей, на їх волю. Як відзначає Л. Явич "... право звернене головним чином до волі людини, оскільки саме ця сторона психічної діяльності індивіда отримує безпосереднє вираження в його свідомій діяльності" [303, с. 47] Тому будь-який правовий механізм починає свою роботу лише з того моменту, коли людина "пожвавлює" його своєю волею.

Вплив права на суспільні відносини має багатосторонній, поліфункціональний характер, і полягає не лише в нормативному, але і в психологічному, ідеологічному впливі права на свідомість, волю і почуття людей. Іншими словами, категорія "правовий вплив" є усім процесом впливу права на соціальне життя.

Як одна із форм суспільної свідомості, правосвідомість виступає специфічним способом духовного пізнання суспільного буття: свідомість є психічним відображенням дійсності, відповідно правосвідомість – правової дійсності. Виходячи з цього, вчені традиційно виокремлюють три основні функції правосвідомості: пізнавальну, оціночну, регулятивну [209, с. 21]. Вони повністю охоплюють те значення, яке має правосвідомість для людини: забезпечує пізнання й сприйняття правової реальності, її оцінку і вибір варіанта поведінки відповідно до отриманих знань і сформованих орієнтацій та установок. Таким чином, можна стверджувати, по-перше, що основні функції правосвідомості орієнтовані на суб'єкта, і, по-друге, між функціями правосвідомості та її структурою існує діалектична взаємодія.

Механізм правового впливу є єдиною, об'ємною системою, яка може розглядатися в декількох аспектах, рівнях і площинах. Ця система, як і взаємозв'язок її елементів, динамічна. Дію цієї системи, що постійно розвивається, виражає категорія функцій права. На думку ряду сучасних учених,

саме за допомогою механізму державно-правового регулювання відбувається реалізація функцій держави і права [157, с.98].

Поширення у правовій науці отримала класифікація правосвідомості за суб'єктами-носіями (індивідуальна, групова, суспільна) і глибиною осягнення правової реальності (буденна, професійна, наукова). Зокрема, під буденною розуміється така правосвідомість, яка властива людям без юридичної освіти і саме тому вона корелюється з правовою реальністю лише епізодично. Як правило, воно формується під впливом ЗМІ, читання художньої і публіцистичної літератури, спілкування з іншими людьми і обміну досвідом про особисту або непрямую участь в правових ситуаціях. Тому до основних характеристик буденної правосвідомості слід відносити такі ознаки, як відсутність системності, хаотичність, поверхневий характер, переважання ірраціональних елементів (забобонів, штампів, чуток та ін.). Іншими словами, буденна правосвідомість являє собою свого роду емоційне пізнання права, оскільки його формування "...пов'язане з повсякденним осмисленням правової дійсності, що припускає первинність емоційно-чуттєвого сприйняття." [218, с. 47].

На відміну від буденної, професійна правосвідомість характерна для людей, що мають спеціальну юридичну освіту і займаються практичною діяльністю. Професійне правосвідомість грає найбільш значиму роль в реалізації юридичних норм, від її демократичної і гуманістичної адекватності залежить розвиток і зміст правової практики. Високий рівень професійної правосвідомості дозволяє законодавцеві створювати норми, адекватні соціальним проблемам аналогічно тому, як високий рівень правосвідомості правозастосувача мотивує застосування саме тих норм, які підходять до ситуації і призводять до здійснення справедливості і формальної рівності в суспільстві.

Наукова (теоретична) правосвідомість є сукупністю ідей, поглядів, уявлень про право, властивих науковцям, теоретикам і практикам. Той факт, що цей вид правосвідомості має системний характер і містить не лише аналіз поточного стану правової реальності, але і уявлення про належне, бажане в праві, обумовлює необхідність враховувати його в процесі законотворчості.

Важливо відзначити, що, незважаючи на достатню стрункність викладеної вище класифікації, вона не є загальновизнаною. Зокрема, виключаючи необхідність розмежовувати професійну і наукову правосвідомість, С.И. Захарцев виділяє два рівні: буденний і професійний. У свою чергу, професійний рівень в його концепції підрозділяється на строго науковий і комплексний [84, с. 110-111]. З думкою цього ученого важко не погодитися вже тому, що будь-який правознавець не може не бути професіоналом, а практикуючий юрист, чи законодавець чи правозастосувач, в тому або іншому ступені опирається на офіційні наукові ідеї, тип праворозуміння, загальноприйнятий науковим співтовариством.

У даному контексті правосвідомість виявляється в якості соціотворчого чинника, що забезпечує інтеграцію членів соціуму.

Правосвідомість як специфічна нормативна форма суспільної свідомості і право як система норм - генетично споріднені поняття, які існують паралельно, займають суміжні місця в правовій системі. Їх нормативність неоднозначна. Якщо норми права є моделями поведінки, що зовні об'єктивувалися, загальними, загальнообов'язковими, формально-визначеними, то нормативність правосвідомості не має організованої цілісності системи. Правосвідомість не наділена властивостями самостійності, автономності, якими володіє право [10, с. 113].

Досліджувана властивість людини знаходить прояви в духовних, інтелектуальних, соціально-психологічних оцінках в тих сферах життя, які пов'язані з правом (усвідомлення обов'язковості правових норм, морально-соціальна виправданість правомірної поведінки та ін.). Моральні норми, релігійні традиції, стереотипи поведінки - по суті, це ті ж неформальні норми, які характеризують соціум і забезпечують дієвість формальних, юридичних, норм. Так, норма про покарання за вбивство досить дієва на Україні внаслідок суспільного несприйняття з такого роду кримінальним злочином. А норми антикорупційного законодавства не такі дієві, передусім, через переконання частини населення країни про те, що хабар є допустимий гріх.

В той же час, на відміну від моральної, політичної, економічної, релігійної і інших форм суспільної свідомості (з їх допомогою правова свідомість оцінює реальність), правосвідомість не позбавлена специфічної нормативності, яка зближує її з правом. Правосвідомість відображає правову реальність, впливає на неї і формує певні уявлення і судження про внутрішньодержавні, міжнародно-правові явища. Правосвідомості більшою мірою, ніж іншим формам суспільної свідомості, властиві визначеність, формалізованість і інші нормативні начала [173, с. 151].

Правосвідомість відображає реальність крізь призму належного, через правові принципи, що сформувалися в суспільстві, нормативні встановлення і робить це в поняттях прав і обов'язків суб'єктів суспільного життя. Особливо активно правосвідомість проявляє себе через пануючі юридичні доктрини і професійне мислення юристів. Така регулятивна (нормативна) здатність правосвідомості характеризує її як одну з форм існування права і неминучий компонент правової системи [239, с. 124].

Право має складний інституціональний юридичний інструментарій, має опору в державному примусі, а правосвідомість виражається в судженнях про відповідність нормам права власної поведінки, правомірності актів, що приймаються органами влади і їх посадовцями, в правовій оцінці соціальних фактів, в осмисленні і підтвердженні ролі права.

Правосвідомість відображає саме право, його функціонування; керується існуючими юридичними поняттями про права і обов'язки членів суспільства і тому подібне, піддає їх аналізу і оцінці; визначає ті відносини суспільного життя, які об'єктивно потребують правової регламентації; оцінює вчинки людей у сфері права, правові явища, що виникають у зв'язку з дією правових норм. Відомо, що за якістю законів можна визначити рівень правосвідомості парламентарів, судових рішень - суддів; адміністративних актів - посадовців адміністративного апарату [136, с. 198].

Первинна правосвідомість (а також моральна, релігійна, політична свідомість), що формується, стимулює зародження права. Внаслідок ефективності

дій авторитетного суб'єкта або з іншої причини такі дії набувають інституціонального потенціалу - стають звичкою, відтворюються багатократними діями послідовників, тобто визнаються значною частиною населення. Дії, які мають найбільш функціональну значущість і повторюються в практичній діяльності, поступово починають сприйматися правосвідомістю як об'єктивне явище і перетворюються на установку поведінки. Віками правосвідомість виробляє уявлення про необхідність прийняття тих або інших норм права, відведення їм того місця і ролі в правовій системі, які випливають з об'єктивних можливостей [268, с. 74].

Особливу роль у справі визнання норм права, що формуються в суспільстві, відіграє правосвідомість суб'єктів, що беруть участь в їх формулюванні при створенні нормативно-правових актів, а також вдосконаленні, зміні, доповненні. Заломлене крізь призму культури суб'єктів нормотворчості і опосередковане усіма формами суспільної свідомості, право стає фактом правосвідомості. Формування, формулювання, закріплення норм права відбувається завдяки правосвідомості учасників правотворчого процесу [217, с. 112].

Хоча право завжди було і є найважливішим джерелом виховання, перетворення і розвитку правосвідомості, його вплив на правосвідомість, напрям цього впливу неоднозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату. Право здатне впроваджувати у свідомість членів суспільства прогресивні правові ідеї, принципи і уявлення, суспільства, що належать окремим представникам, з високим рівнем правової компетентності, після надання їм форми певного законодавчого акту. Можна погодитися з тим, що правосвідомість людини багато в чому визначається доступністю закону і його моральною виправданістю [111, с. 18].

Значна роль правосвідомості відстежується при вирішенні компетентними органами конкретних юридичних справ в процесі застосування правових норм. Базування діяльності судових органів, органів внутрішніх справ, прокурорських і інших органів на принципах законності, справедливості і гуманності не дає

розвинулися правовому нігілізму в суспільстві, сприяє подоланню його живучих елементів, стимулює дотримання громадянами вимог законодавства.

Завдяки правосвідомості оцінюється діюча правова система, функціонуючі або підготовлювані до видання конкретні норми права, діяльність державних органів і громадських організацій, власна поведінка і поведінка оточення, їх відповідність правовим дозволам, зобов'язанням, заборонам. Правосвідомість (суспільна, громадська) чинить дію, що коригує, на свідомість окремих осіб, сприяє наближенню індивідуальної правосвідомості до громадського [60, с. 56].

Отже, життя права, його норм, як і правової системи суспільства, неможливе поза правосвідомістю. Це означає, що право - об'єктивний і суб'єктивний феномен: правовий сенс норми права має об'єктивне значення, а суб'єктивний сенс зосереджений в її ціннісній складовій - в соціально-психологічному сприйнятті норми права. У праві, в компоненти правової системи (правовій культурі, правомірній поведінці, правовідносинах, правопорядку) поміщений духовно-моральний і емоційно-настановний зміст правосвідомості. Якщо громадська свідомість - те середовище, в якому "проявляється" право, являючись швидше умовам його існування, чим компонентом системи, та правосвідомість виступає в двох якостях - передсистеми і компонента правової системи [192, с. 22].

Також слід зазначити, що ігноруючи правосвідомість як компонент правової системи, ми позбавляємо конструкцію правової системи життєвості. Виявляється неврахованим універсальний антропологічний факт - тільки людина з усіх живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою, здатністю створювати і сприймати юридичне [99, с. 61]. Поза суб'єктами права, поза людиною, її свідомістю і діяльністю, немислимий суспільний розвиток, у тому числі й у сфері права.

Саме суб'єкти права внаслідок своєї соціалізації, з метою задоволення (реалізації) потреб та інтересів вступають в правову комунікацію, правові відносини, формують право і правову систему. Саме суб'єкти права (індивідуальні

і колективні) як основні елементи соціальної системи і носії прав і обов'язків виступають першоосновою права і правової системи [224, с. 10].

За межами суб'єктів права, які обумовлені суспільством і одночасно обумовлюють його, норми права позбавлені яких-небудь регулятивних можливостей. Самі по собі норми права не мають самостійної зовнішньої енергії, яка дозволяла б регулювати або управляти ззовні станом свідомості і волі особи, групи, суспільства, приводити їх установки, вчинки, стосунки у відповідність з правовими приписами. Для такої дії права, його норм, потрібний зустрічний "рух" свідомості і волі особи, групи і суспільства.

Саме право, його норми себе не визначають, їх походження не можна кваліфікувати як виключно об'єктивне, оскільки право не існує поза людською, суб'єктивною, ідентифікації частини соціальної реальності. Зрештою, єдність правової системи задається не формальним принципом дійсності і загальнозначущості права, а безперервним характером розвитку особистості, соціальних груп, суспільства. В ході цього розвитку суспільство самоототожнюється, тобто відмежовує себе від інших суспільств шляхом формування різних культурних норм і цінностей, у тому числі і правових. В цьому випадку право з'являється не як "книга правил", а як "інтерпретація соціальної практики". А інтерпретація неможлива без суб'єкта і його правосвідомості. Отже, право як об'єкт пізнання (чи спостереження спланованого і підготовленого сприйняття) не може бути незалежним від суб'єкта пізнання (чи спостереження). Поза діяльністю людини немає права як об'єкту. Саме людина фіксує об'єкт, але ним є не саме право, а властивості і стосунки, які складаються у зв'язку з дією норм права в цій соціальній реальності. При цьому суб'єкт права є частиною об'єкту, що пізнає, - права, його норм [61, с. 49-52].

Наслідком недообліку суб'єктно-соціального компонента правової системи можна пояснити виключення з її структури пов'язаних з правосвідомістю одних правових явищ, наприклад правомірної поведінки, і визнання інших - правовідносин. Так, говорячи про такі компоненти правової системи як суб'єктивні права і обов'язки, які потенційно готові до реалізації або реалізуються

за допомогою правовідносин або поза ними, ми встановлюємо момент, з якого вони втрачають таку якість. Цим моментом названо перетворення правовідносин на реальну поведінку суб'єктів права [286, с. 18].

Суб'єкти права зацікавлені в стабілізації, підтримці рівноваги між громадянським суспільством і державою, створенні необхідної безпеки, тобто такого стану, коли можна передбачити вирішення юридичних ситуацій і розраховувати на гарантування здійснення прав і законних інтересів. Усвідомлення і визнання суб'єктами права правової захищеності, безпеки і впорядкованості громадського життя - вища оцінка якості правопорядку як компонента правової системи. Значить, правопорядок не може бути встановлений без правосвідомості суспільства, соціальної групи, особи, що підтверджує раніше висловлене положення про те, що правосвідомість є присутньою завжди і скрізь, як на стадії формування права, виступаючи як початковим матеріалом, передсистемою правової системи, так і її базовим компонентом [65, с. 96].

Ключовий пункт правосвідомості - усвідомлення людиною цінностей права, його прав і свобод і оцінка діючого права з точки зору його відповідності загальнолюдським цінностям, закріпленим в міжнародних документах про права людини. Це означає, що міжнародна гуманітарна правосвідомість має пріоритет перед національною [307, с. 36].

Про необхідність розвитку права на основі його взаємодії з усталеними в суспільстві духовними цінностями та ідеалами казав ще у 20-і роки ХХ століття Ф. Боас в книзі «Антропологія і сучасне життя». Аналізуючи право традиційних суспільств, Ф. Боас прийшов до висновку, що умовою ефективності права є внутрішнє переконання індивіда в правоті діючого права. А це можливо тільки за умови, якщо право відповідає соціально-психологічним і культурно-історичним засадам суспільства [59, с. 48].

На всіх рівнях ефективності права ключовим моментом слугує мотив правомірної поведінки, тобто безпосередній стимул дії, в якості якого можуть бути емоції, інтереси, потреби, установки, звички тощо. Ефективність права проявляється, перш за все, у формуванні мотиву правомірної поведінки, а потім

вже у самій правомірній поведінці. Право «націлене», в першу чергу, на свідомість, на формування мотиву правомірної поведінки, а потім - на поведінку. Психіка, свідомість опосередковують право на шляху його реалізації, втілення в дійсність [276, с. 51].

Висування прав людини в основу сучасного правового розвитку дозволило істотно просунути в реалізації принципу верховенства права. Проблема букви і духу закону, яка здавалася нерозв'язною, переломившись в призмі антропологічного принципу права, відкрила нові можливості для ефективної дії права [171, с. 193].

Ефективність норм законодавства значною мірою залежить від того, наскільки вони відображають властивості людської природи, у т.ч. ті, що мають своїм джерелом національний менталітет. Найважливішим фактором ефективності норм законодавства є їх антропологічна адекватність, тобто відповідність основних властивостей людини, її головним потребам. Гармонізація, взаємна адаптація норм законодавства і психіки людини, її ідеалів, потреб і очікувань також слугує важливим фактором ефективності норм права [78, с. 267].

Правові конструкції за змістом повинні переважно збігатися зі значенням інших соціальних регуляторів, особливо моралі. Не можна не погодитися з Г.Д. Гріценко, що саме включенням права до системи соціальних регуляторів забезпечується його власна суспільна значущість, цінність та ефективність, з одного боку, як однієї з форм вираження потреб та інтересів індивідів і соціальних структур, а з іншого - як щодо самостійного специфічного засобу їх задоволення [59, с. 94].

Л. Фуллер, автор праць «Анатомія права» і «Мораль права», стверджує: «Щоб право було ефективним, йому повинен бути притаманний певний мінімум відданості правової моралі». Вчений заперечує думку, що право лише відображає вихідний факт узаконеної громадської влади [273, с. 154]. Відступ від принципів внутрішньої моралі права є зневажанням гідності людини. Право є однією з найважливіших духовних цінностей. Отже, як справедливо зауважує Брюггер,

критерієм ефективності права є можливість реалізації особистості, яка самостверджується і розвивається в умовах конкретної культури і часу [35, с. 67].

Зважену оцінку права як системи дає англійський дослідник Т. Оноре, який доводить наступне: «Цінність ефективної правової системи полягає у встановленні рівноваги між погрозами і обіцянками, а також між тими аспектами моралі, які держава нав'язує примусово, і тими, які залишаються на розсуд особи. Вона повинна знайти цей компроміс між різними цінностями, який дозволить мирно і безпечно жити разом людям з різними моральними, політичними та соціальними пріоритетами» [306, с. 108].

Дослідник С. А Жинкін. пропонує декілька визначень поняття ефективності норм права в залежності від аспекту її дослідження.

Духовний аспект - ефективність норм законодавства означає забезпечення ними можливостей для соціально-адекватної самореалізації особистості. Телеологічний аспект - ефективність норм законодавства розуміється і досліджується як співвідношення поставлених законодавцем цілей та результатів, які реально наступили. Утилітарний аспект - ефективність означає настання очікуваних результатів з найменшими втратами організаційних, матеріальних, часових ресурсів. Ціннісний аспект - ефективність розглядається як дієва реалізація в конкретному суспільстві та захист нормою тих чи інших соціальних цінностей. Конфліктний аспект - ефективність норми розуміється як забезпечення нею зниження рівня деструктивної соціальної конфліктності, зменшення числа актів соціального, в тому числі правового, примусу.

Діяльнісний аспект - норма законодавства в даному випадку вважається ефективною, якщо сприяє позитивній соціальній активності або оптимально перешкоджає антисуспільній поведінці. Психологічний аспект – норма законодавства в цьому випадку визнається ефективною, якщо вона прийнята, сприйнята суспільною свідомістю, якщо учасники суспільного життя солідарні з нею. Антропологічний аспект - ефективність норми законодавства означає її відповідність комплексу основоположних якостей особистості, в тому числі в даному суспільстві, етнічній общині [77, с. 17].

Першою і визначальною формою впливу є інтеграція під дією права соціальних утворень та їх взаємодія з метою реалізації через них всієї сукупності прав і свобод особистості.

Другою формою виступає контроль і узгодження соціальної поведінки людей на основі дотримання ними тих ролей, які не лише визначені конкретними обставинами, але й свідомо обрані ними.

Третьою формою є безпосередня регуляція соціальних відносин. При цьому мається на увазі не примус, а соціальне стимулювання нових форм суспільних відносин, упорядкування того, що уже випробуване у суспільній практиці як соціальна цінність.

Четверта форма впливу права — забезпечення ним суспільно необхідних охоронних дій. Причому охорону слід розуміти, з одного боку, як безпосередній правовий захист соціальних інтересів громадян, соціальних груп й всього суспільства, а з другого — як стимулювання таких соціальних дій, наслідком яких було б зміцнення існуючих суспільних відносин і нейтралізація тих соціальних тенденцій, що загрожують їм.

Нарешті п'ятою формою виступає соціальна комунікація. Особливу і все більшу роль у ній відіграє соціальна інформація. Зважаючи на тенденцію перетворення сучасних суспільств на такі, що функціонують за законами інформації, тобто за законом передачі одним об'єктом своїх якостей іншому об'єктові, можна було б говорити за певних умов про самостійну інформаційну форму буття соціальної ефективності права.

Практичним виразом єдності правового і соціального в соціально-правовій дійсності виступає взаємодія природного і позитивного права, завдяки якій вони не лише здійснюють регулятивний вплив на суспільні відносини, але й втілюють у собі певні суспільно необхідні вимоги реалізації цих відносин. Це впливає з того, що, як би не розумілось природне право, воно являє собою вироблену і випробувану людством протягом тисячоліть оптимальну стратегію життя і спілкування людей. У межах цієї стратегії суспільство і пропонує вибір ціннісно значущих варіантів поведінки. З другого боку, право, як реальне суспільне явище,

завжди є певною волеустановленістю, і в цій своїй якості воно виступає як позитивне право, особливістю якого є нормативність, гнучкість стосовно соціальних обставин формування і застосування, примус до виконання. Відмова від користування позитивним правом ставить під сумнів саму регулятивну можливість права як соціального інституту, нехтування ж природним правом веде до свавілля [259, с. 238].

Право повинно виступати тією вимірною величиною, яка реагує на швидкоплинні зміни в суспільстві. В цих умовах особливо великого значення набувають: дієвість норм права; відчуття захищеності кожної людини; гарантованості прав і законних інтересів людини; протистояння сваволі в процесі упорядкування суспільних відносин; безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя; гарантування та забезпечення систем безпеки, що пов'язана із соціальною дійсністю.

Звідси, Н. Оніщенко справедливо зазначає, що право має бути пов'язано з глибинними потребами та інтересами людей щодо упорядкування громадського і приватного життя. Саме право повинно містити в собі гарантії прав і свобод особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичний колорит та стабільність суспільних інтересів [177, с. 22].

Суспільні деформації викликають зміни у суспільстві, правотворчі процеси, на які впливають такі чинники: розвиток економічних відносин в державі; політичні аспекти; зокрема, відносини між органами, які належать до різних гілок державної влади, а також дія механізму стримувань і противаг; громадська думка та ідеологічні основи суспільного життя; процеси правового лобіювання; зобов'язання конкретної держави, як учасниці міжнародного співтовариства, дотримуватись міжнародних стандартів з питань забезпечення прав і свобод людини і громадянина; реалізація стратегічного курсу державного утворення на інтеграцію до міжнародних структур, що включає адаптацію національного законодавства до норм правової системи тієї міжнародної структури, куди відбувається інтеграція.

Усвідомлення вагомості зазначених чинників та їхнього безпосереднього впливу на встановлення правового регулювання системи організації законотворчої діяльності буде сприяти правильному вибору адекватного інструментарію для досягнення поставленої мети [31, с. 14-16].

Враховуючи зазначені вище положення, зауважимо, що об'єктивно викристалізовується проблема ефективності права. Від ефективного впровадження і реалізації настанов права та його конструктивізму залежить також виконання демократичною державою ролі посередника, що влаштовує інтереси всіх. Цей елемент є дуже важливим, оскільки останнім часом ми можемо спостерігати гостру напругу в міжнародних відносинах та активізацію рівня напруження у відносинах між різноманітними соціальними групами. Тому в сучасних складних умовах, на нашу думку, перегляду потребує не лише окремий державно-правовий елемент, а весь державно-правовий механізм, який ставить під загрозу інтереси людства та відношення до кожної людини.

Відтак, правосвідомість, будучи передсистемою правової системи і будучи неодмінним її компонентом, одним з її загальних засобів, функціонуванням, відповідає за якість формування і функціонування правової системи, ефективність її розвитку у напрямі затвердження принципу верховенства права та процесом реалізації функцій права. Суть останнього полягає у ментальній готовності суспільства до певного правового порядку. Метою реалізації функцій права є нормалізація та упорядкування суспільних відносин шляхом досягнення необхідного соціального ефекту, запланованого законодавцем і за умови врахування інтересів більшості суспільних груп, а також досягнення високого рівня гарантій прав і свобод людини.

Таким чином, правосвідомість існує "до" права, певною мірою як би випереджає юридичне право, є його безпосереднім ідейним джерелом, передує йому, надає в громадській думці значення правовим індивідуальним відносинам. Правосвідомість діє паралельно з правом: фіксує потреби його вдосконалення у напрямі відображення об'єктивних громадських процесів; визначає зміни і перспективи розвитку права; робить безпосередній вплив на процес і результати

правотворчості. Правосвідомість існує "після" права в тому сенсі, що служить орієнтиром вибору доцільного, оптимального варіанту поведінки у межах норм права, які застосовуються або реалізуються; є інтелектуальним інструментом ефективного використання законодавства, тлумачення норм права. Правосвідомість виступає ідейно-моральним мірилом професіоналізму діяльності посадовців в системі органів державної влади і місцевого самоврядування; служить способом забезпечення законності і справедливості застосування правових норм (зокрема, при визначенні юридичної відповідальності за правопорушення).

3.4. Напрями удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення ефективності реалізації функцій українського права

В актуальних умовах розбудови правової держави в Україні важливе місце посідає проблема рівня правової свідомості. Розвиток людства в умовах глобалізації, так чи інакше, залежить від соціального явища «право», яке, в свою чергу, пронизує розвиток найбільш важливих сфер та правовідносин в суспільстві. Натомість, правова система України свідчить про нагальність вирішення питання, яке лежить в контексті удосконалення рівня правової культури суспільства.

Вітчизняне сьогодення позначене тенденцією втрати правом свого авторитетного значення, що виявляється, насамперед, у тому, що в суспільстві немає цінності та поваги до нього та його окремих інститутів. Це, в свою чергу, безпосередньо впливає на зниження рівня правової культури та занепад розвитку України як правової держави. Одним з напрямів удосконалення рівня правосвідомості з метою підвищення ефективності реалізації функцій українського права вважаємо сприяння зростанню рівня правової культури суспільства.

Від стану правосвідомості багато в чому залежить ефективність як механізму правового регулювання в цілому, так і його окремих стадій, що

пов'язано з тим, що процеси формування і формулювання правових норм, їх реалізації у фактичних відносинах неможливі поза свідомої вольової поведінки суб'єктів правових відносин. У зв'язку із цим є актуальним звернення до функціональної характеристики правосвідомості в аспекті її взаємодії з механізмом правового регулювання, його окремими елементами. Адже саме у функціях виявляються динамічна сторона правосвідомості, її роль і призначення в правовому регулюванні правових відносин.

Самоорганізація на рівні правової системи в цілому і на рівні її компонентів зокрема, тобто права самоорганізація, виявляє своє джерело в соціальній самоорганізації. Цим же автором вперше обґрунтовано, що права система є комплексом порядків, які самоорганізуються, перебувають у погодженій взаємодії під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правової системи, яка здатна забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів і «алгоритм» саморуху правової системи в цілому [126, с.5–11]. А отже, синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженні, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв'язок виникає не сам по собі. Логічно передбачити певні сполучні ланки, що відіграють роль «провідника», забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок, безумовно, виступає правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів з наступним відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи. Таким чином, визнаючи синергетичність правової системи, як відкритої та нелінійної, і розкривши роль у ній правосвідомості, можна акцентувати увагу на праксеологічному аспекті цього дослідження завдяки виявленню інтегративно-синергетичної ролі правосвідомості [154, с. 142]. З огляду на висвітлену концепцію та використовуючи ефективні механізми впливу на правову свідомість, можна забезпечити позитивні зміни в інших складниках правової реальності, що за законами системності приведе до якісних змін у

системі в цілому. Тому цілком природно, що трансформації ідеологічних уявлень про значення й роль права у конкретній державі будуть відбиватися як у самій сутності правових приписів, так і на рівні юридичної техніки. Поліпшення ж або погіршення стану законодавства відбиватиметься на ефективності реалізації правових норм. Це складається у безперервний і циклічний процес та вимагає тонких механізмів впливу для удосконалення функціонування правової системи. І особливо слід враховувати можливість збоїв у функціонуванні правової системи у разі застосування помилкових, неефективних, науково не обґрунтованих методів впливу.

Синергетичну роль правосвідомості у правовій системі держави легко простежити, заглибившись в онтологічні та функціональні особливості всіх її уявних компонентів. Оскільки правова норма без її відбиття у свідомості особи залишиться лише словами на папері, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. І лише якщо буде сприйнятим особою, цей припис створює внутрішній імператив, який може суттєво варіюватися залежно від позитивного чи негативного його сприйняття, що у кінцевому результаті втілюється у фактичній правовій поведінці особи. З наведеного очевидним стає висновок про фундаментальну роль правосвідомості у правовій системі будь-якої країни. Правосвідомість виступає у вигляді сполучної ланки, що збалансовує роботу елементів правової системи, забезпечує її самокерованість, передає зміни у кожному компоненті правової системи на наступний рівень [155, с. 308].

На нашу думку, формування мотивів до правової поведінки не належить тільки до спонтанних рефлексивних відображень у свідомості впливу чинників та умов правового середовища, з якими контактує особа. Вони також залежать від отриманих нею правових знань, практики реалізації цих знань, тобто, якоюсь мірою, є результатом набутого правового досвіду особи. Оскільки, стикаючись з конфліктною юридичною ситуацією, особа з достатнім рівнем правосвідомості здатна осмислити і вирішити таку ситуацію, опираючись на норми права. Здатність до осмислення конфліктних ситуацій правового характеру та процесу їх вирішення формується здебільшого когнітивним блоком правосвідомості.

О. Скакун цілком слушно до одного з мотивів правомірної поведінки відносить: переконаність у справедливості і корисності приписів правових норм, що є фактичною ознакою правової свідомості, яка виражається у ставленні до чинного права, а також в усвідомленні його цінності (у цьому випадку при відповідності засад природного і позитивного права) [228, с. 457].

Термін “правосвідомість” спонукає нас до її розуміння як процесу, що відбувається на свідомому рівні, тобто осмисленого, емоційного, теоретичного та ін. Процесу, що полягає в розумовій активності сприйняття правового середовища. Саме тому дослідження правосвідомості може наштовхуватися на спротив, якщо виходить за межі свідомого – те, що психологи, філософи розглядають як “несвідоме”.

У перехідних суспільствах, де відбувається зміна системи цінностей, правосвідомість має низку особливостей: амбівалентність – наявність «старої» і «нової» системи цінностей; мотиваційна невизначеність; поведінкова непослідовність, що пов'язано з пошуком найбільш раціональних схем реалізації життєвих планів; відсутність необхідних знань про правову систему країни; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів вирішення конфліктних ситуацій; звернення до традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими; прагнення упорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми; поступове збільшення правової та загальносоціальної активності [95, с. 89].

Ці особливості повною мірою характерні і для пострадянського суспільства, зокрема українського.

Людина, як складова громадянського суспільства, має усвідомити себе як мету й найвищу соціальну цінність [127, с. 15], у світлі чого В. Войтовим правосвідомість розглядається під кутом зору розуміння закону як певної міри дозволеної справедливості, виходячи з філософської максими: людина – міра всіх речей [43, с. 6].

Навряд чи це можна заперечити, оскільки у сучасних демократичних суспільствах це є правовою аксіомою. Втім, на практиці людині складно усвідомити свою значущість у системі, де кожен її контакт з державними органами та посадовими особами можна охарактеризувати хіба що словами „байдужість” та „безсилля”. У світлі цього, С. П. Погребняком цілком справедливо наголошується на важливості ідеї гарантованості, дієвості права, яка означає, що можливості, які надаються правом, мають бути конкретними й справжніми (реальними), практично здійсненими, а не теоретичними та ілюзорними [188, с. 12].

Тому можна в повній мірі погодитись з Н. Коваленко, що провідною ідеєю у формуванні правової свідомості має бути „ідея права”, тобто внутрішня узгодженість з його сутністю, визнання права такою соціальною цінністю, якій відводиться чільне місце в ієрархії соціальних цінностей. Виконання індивідом вимог правових норм має ґрунтуватися на переконанні в їх загальнообов’язковості і справедливості [106, с. 11–21]. У зв’язку з цим пріоритетним завданням для держави повинно стати забезпечення відчуття захищеності кожної особи, поваги до її потреб з боку державних інституцій, що врешті-решт повинно підвищити відчуття самоповаги. А через відчуття власної значущості людина по-новому сприйматиме ідею права. Цей висновок був розгорнуто обґрунтований Н. Філик, за словами якої „державно-правові засади визначають у своїй основі інтереси людини вище за інтереси держави, адже держава повинна шанувати людину як найвищу соціальну цінність. ... Це означає, що є потреба нормативно-правову базу громадянського суспільства наповнити ідеєю прав людини, така ж ідея вищої цінності людини мусить бути в основі державно-управлінської діяльності” [269, с. 11]. Остання теза видається безпрецедентно важливою, адже можна багато розмірковувати про цінності у праві, але для пересічної людини на перший план завжди виходить не концептуальність правових цінностей, а їхня реальність, тобто фактична здійснюваність.

Найбільш типовою є така схема структурного аналізу правосвідомості: з точки зору глибини (рівня) відбиття правових явищ виокремлюють теоретичну, професійну і повсякденну правосвідомість; залежно від способу (форми) відбиття – правову ідеологію і правову психологію; за суб'єктом відбиття – суспільну, групову й індивідуальну правосвідомість; з точки зору предмета відбиття – сфери правової свідомості, які відповідають різним видам суспільних відносин і галузям права [210, с. 180–186].

Правова культура і правова свідомість, на думку окремих вчених, виникають як результат процесу правової соціалізації особи, під яким розуміється входження особи в правове середовище, послідовне набуття нею правових знань, правових цінностей і культурних надбань суспільства, процеси їх втілення у правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності [255, с. 216].

Не зважаючи на нерозривність понять «правова свідомість» і «правова культура», в науковій сфері їх відрізняють одне від одного за формами прояву. Правосвідомість особи проявляється, перш за все, в правовій культурі, хоч і вона в свою чергу впливає на формування правосвідомості. Це означає, що правова культура проявляється в різноманітних формах правомірної діяльності і поведінки. Правосвідомість може проявлятися в правовій діяльності і поведінці, але в такому випадку вона зливається з правовою культурою. Це свідчить про те, що правосвідомість і правова культура функціонують тільки в правомірній діяльності і поведінці. Без діяльності вони можуть існувати тільки умовно [121, с. 94].

Професійно-юридична правосвідомість, безперечно, виконує усі охарактеризовані вище основні функції, однак цим її роль не вичерпується. Відштовхуючись від визначеної О. Жидовцевою функції правосвідомості, що полягає у розвитку правової науки, [76] уявляється можливим розширити її розуміння до визнання за правосвідомістю функції правового прогресу, тобто розвитку не тільки наукової, але й усієї правової сфери, зокрема, правотворчості, правозастосування, правореалізації. Ідея правового прогресу тісно пов'язана з ідеєю суспільного прогресу: якщо останній полягає в досягненні якомога більшої

свободи людини, гармонізації інтересів особи й суспільства, то правовий – у їх забезпеченні правовими засобами. Рушійною силою правового прогресу виступає передовсім правосвідомість професійної юридичної спільноти, представлені юристами-теоретиками (вченими, викладачами) та юристами-практиками. Прогрес у правовій сфері виявляється, серед іншого, в тому, що представники юридичної науки постійно збагачують суспільну правосвідомість новими знаннями й ідеями, а юристи-практики як безпосередні «виконавці» правового прогресу забезпечують процес розвитку свободи та захист особи і суспільства від свавілля і хаосу, реалізуючи у своїй діяльності соціальний та культурний зміст права, його сутність і природу. Більше того, професійно-юридичну правосвідомість загалом можна сприймати як джерело права у широкому розумінні, з урахуванням семантики самого слова «джерело» – те, що дає початок чому-небудь, звідки постає, черпається щось; основа чого-небудь; вихідне начало [67].

Роль правосвідомості в процесі правотворчості і правореалізації О. Скакун убачає в тому, що правосвідомість існує «до» права, певною мірою нібито випереджає юридичне право, є його безпосереднім ідейним джерелом, передує йому; діє «паралельно» з правом: уловлює потреби його вдосконалення в напрямі відображення об'єктивних суспільних процесів; визначає зміни і перспективи розвитку права; безпосередньо впливає на процес і результати правотворчості; існує «після» права у тому сенсі, що слугує орієнтиром вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норм права, які застосовуються або безпосередньо реалізуються [227, с. 91].

Слід зазначити, що саме правосвідомість професійної юридичної спільноти є безпосереднім джерелом правотворчості, їй належить провідна роль у розробці проектів нормативно-правових актів або їх частин, проведенні необхідних процедур на окремих стадіях нормотворчого процесу, систематизації нормативно-правових актів тощо.

Вважаємо, що правовий прогрес покликана забезпечувати передовсім молода генерація правників. Молодь загалом є носієм інтелектуального

потенціалу, визначальним фактором соціально-економічного прогресу, і за своїми об'єктивними соціальними та психологічними характеристиками відіграє у суспільстві своєрідну інноваційну роль. У цьому, серед іншого, полягає призначення цієї соціальної групи в суспільній структурі. Одним із прикладів практичного втілення функції забезпечення правового прогресу є створення та діяльність Координаційної ради молодих юристів при Міністерстві юстиції України, яка покликана узгодити зусилля молодих правників в утвердженні високої ролі професії юриста в Україні, координувати діяльність, пов'язану з підвищенням якості підготовки фахівців у галузі права, залучати молодих фахівців до нормотворчих процесів, здійснювати правоосвітню та правовиховну роботу, формувати активну позицію нового покоління юристів [191].

Варто додати, що професійна правосвідомість юристів-науковців та юристів-практиків, своєю чергою, визначає якісний стан правової свідомості суспільства загалом. Вважаємо доцільним виокремлення просвітницько-виховної функції професійно-юридичної правосвідомості, яка передбачає позитивний вплив на суспільну свідомість, сприяння засвоєнню правових знань, утвердженню правових цінностей і формуванню правових ціннісних орієнтацій.

У зв'язку з цим одним із шляхів підвищення ефективності функціонування професійно-юридичної правосвідомості є удосконалення системи юридичної освіти [5, с. 8–13].

В умовах розбудови в Україні громадянського суспільства і правової держави юридична освіта повинна динамічно впливати на суспільство, формуючи цивілізоване демократичне правове поле і новий тип правосвідомості сучасного юриста, що визначатиме його професійну діяльність і просвітницько-виховну місію. Втім, розвиток лише юридичної освіти не може повною мірою якісно забезпечити процес реалізації функцій правосвідомості, який є доволі складним, зумовленим різноманітними об'єктивними й суб'єктивними чинниками: політичними, економічними та соціальними умовами, за яких приймаються правові норми, якістю нормативно-правових актів, а так само ступенем розвитку системи правової освіти населення, що тлумачиться як один із головних елементів

формування правової культури і правової свідомості населення та складова системи освіти загалом [196, с. 37].

На нашу думку, процес реалізації функцій правосвідомості без правової освіти неможливий, оскільки він базується на раціональних, свідомих засадах. За спостереженнями М. Черкас, зазвичай суб'єкти права орієнтуються в правових нормах, які безпосередньо регулюють відносини, в які вони вступають, залежно від власних соціальних ролей. Для пересічного громадянина також досить часто є характерним керування власними уявленнями про право, а не конкретними знаннями його положень. Ці уявлення «спрацьовують» в основному у випадках, коли бракує достовірних знань про право. Водночас, як тільки відповідний суб'єкт зіштовхується з більш-менш складною юридичною ситуацією, він відчуває нестачу конкретних спеціалізованих юридичних знань практичного характеру. Це виражається в тому, що він не має чітких знань змісту прав та обов'язків – як своїх, так і інших суб'єктів, юридичної процедури, не володіє вмінням складати необхідні юридичні документи [285, с. 11].

Саме тому для реалізації функцій правосвідомості важлива правова освіта безпосередніх суб'єктів правових відносин, що передбачає набуття ними певного обсягу правових знань. За висновком А. І. Абрамова, пізнавальна, оціночна і регулятивна функції правосвідомості здійснюються не паралельно (як це має місце при реалізації функцій більшості соціальних явищ, у тому числі права), а послідовно, коли реалізація кожної попередньої функції є підставою (необхідною умовою) для реалізації наступних [1, с. 24].

Тобто, здійснення регулятивної функції можливе лише тоді, коли у людини є хоча б елементарні знання правової норми, що передбачає реалізацію функції пізнавальної, і сформоване певне ставлення до засвоєних нею правових норм, тобто мало місце здійснення оціночної функції правосвідомості.

Аналізуючи детально весь процес формування правосвідомості в Україні сьогодні, варто зупинитись на основних проблемах, які виникають (або ж потенційно можуть виникнути) на його шляху.

Так, досить поширеним явище нашого суспільного буття є деформація правосвідомості. Безпосередньою причиною виникнення деформацій правової свідомості є стан основних елементів механізму правового регулювання. Посиленню деформаційних явищ у суспільній правосвідомості України сприяють суперечності в різних галузях законодавства й правоохоронній системі в цілому. Таке становище дозволяє маніпулювати законодавством залежно від ситуації: спостерігається поблажливе ставлення до багатьох поширених і небезпечних форм протиправної діяльності правлячої еліти.

Також суттєвою причиною існування деформацій правосвідомості в українському суспільстві є поступове звикання населення, особливо молоді, до злочинності. У міжнародному та національному масштабах набули значного поширення і стали «звичними» для пересічних громадян такі види злочинів, як тероризм, масове захоплення заручників, работоргівля, замовні убивства, багатомільйонні шахрайства, корумпованість у багатьох сферах суспільного життя [95, с. 89].

Сьогодні, як ніколи, необхідно акцентувати увагу на тому, що на рівень правосвідомості громадян (і, відповідно, кількості проявів її деформації) впливає ціла низка різнорідних факторів, зокрема, відсутність єдиної високоефективної системи правового виховання, а також популяризація антиправової поведінки через ЗМІ. Саме тому, окрім більш детального аналізу поширених та непоширених форм деформації правової свідомості, до основних завдань, що ставить сам час перед науковцями, а у перспективі – й керманичами нашої держави, слід додати деталізацію причин виникнення різнорідних деформацій правової свідомості, а також шляхи їх подолання [50, с. 33-34].

Слід окремо зауважити, що у сучасній науковій літературі аналізуються різноманітні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовчого процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і

стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Разом з тим важливе значення для формування правосвідомості і правової культури мають такі напрями реалізація даного процесу, як здійснення правового виховання і правового навчання українських громадян, а також підвищення ефективності їх правової інформованості [104, с. 307].

Важливим у контексті нашого дослідження є аналіз сучасного стану українського суспільства. Ще на початку 2000х рр., як зазначають окремі дослідники, досить поширеною у Західній Європі, Японії, Росії та Україні була тенденція превалювання споживацької психології серед молоді, то, починаючи з кінця 2013 р. в Україні духовні й громадянські цінності виходять на перший план. Зокрема, швидкого поширення набуває волонтерський рух (причому за різними напрямками: і допомога армії, і допомога переселенцям, і допомога тим, хто виїжджає із зони конфлікту, і т. д.), а також повністю змінюється відношення до ідентифікації себе як українця, як свідомого громадянина нашої держави [305, с. 213].

Так, Л. Нагорна, яка аналізувала стан української суспільної думки щодо самовизначення протягом 1990х рр. ХХ ст. – початку 2000х рр. ХХІ ст., вказувала на те, що втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до національних цінностей. Мало не все українське вважається непрестижним, а поняття «патріотизм» практично зникло з політичного дискурсу [163, с. 44].

На сьогоднішній день навпаки ця ситуація є прямо протилежною. Зокрема, аналіз даних соціологічних досліджень дає всі підстави стверджувати, що впродовж 2014 р. у соціальному, політичному, міжнародному становищі країни відбулися певні зміни, які можуть створити передумови для успішного проведення реформ та створення якісно нових засад розвитку країни. Найбільші позитивні зміни відбулися в українському соціумі. Події Майдану, масовий рух добровольців на захист територіальної цілісності країни, значне поширення волонтерства, свідома матеріальна та фінансова підтримка громадянами армії та

інших збройних формувань засвідчили, що в Україні є справжнє, дієве громадянське суспільство, яке спирається на власну основу. Російська агресія стала стимулом консолідації української політичної нації, зростання патріотизму, спричинила стирання ліній поділу українського соціуму, що базувалися на соціокультурних відмінностях. Наочним свідченням цього стало значне та повсюдне зростання рівня підтримки європейського та євроатлантичного вектора розвитку України. Вперше за історію соціологічних досліджень зафіксовано значний позитивний баланс підтримки ідеї вступу України до НАТО – одного з ключових маркерів соціокультурного поділу українського суспільства. Україна остаточно визначилася з геополітичним вектором розвитку, підписавши та ратифікувавши Угоду про асоціацію з ЄС, відмовившись від позаблокового статусу і взявши курс на досягнення критеріїв, необхідних для членства в НАТО. Держава отримала потужну політичну, економічну, фінансову підтримку від міжнародних організацій, об'єднань і провідних країн світу, покращився імідж України у світі. Водночас стан війни, масштабність проблем, що постали перед державою, вкоріненість у діяльності влади корупційних схем і практик, брак у нової владної команди кваліфікованих управлінських кадрів, готових працювати за новими діловими і морально-етичними стандартами, прагнення швидких змін і реформ, не підкріплене ретельним аналізом можливостей і ресурсів, знижували ефективність дій влади, а подекуди призводили до помилкових політичних рішень.

Продовжується процес залучення частини активістів інститутів громадянського суспільства до політичного життя. У перспективі він матиме три основні форми: інкорпорація таких активістів до складу партій або до їх виборчих списків; призначення радниками Президента, членів Кабінету Міністрів, керівників місцевих органів влади; участь у місцевих виборах, обрання до органів місцевого самоврядування. При цьому вплив інститутів громадянського суспільства на владу поступово зростатиме. Йдеться як про участь незалежних експертів у процесі формування державної політики в різних сферах, так і про тиск інститутів громадянського суспільства на владу. Очевидно, зростатиме

конкуренція між різними інститутами громадянського суспільства на рівні пропозицій ідей і проектів конкретних рішень – що загалом можна оцінити як позитивну тенденцію. Можна очікувати також інтенсифікацію цього процесу на регіональному рівні [266].

Слід наголосити, що значним також є вплив на правосвідомість сучасного суспільства досягнень постіндустріальної та інформаційної цивілізацій: кардинально змінилася кількість, якість та засоби передачі інформації, розширився спектр відносин, які не «встигає» регулювати законодавство, і тому вони опосередковані, перш за все, правосвідомістю суб'єктів конкретної правової ситуації, а також традиціями громадянської культури. Саме тому необхідна повсякчасна актуалізація питань інформаційної безпеки, оскільки, як усі ми могли переконатись, одне й те ж явище чи подія можуть бути «подані» за допомогою засобів масової інформації у різних, часто протилежних ракурсах. Це звичайно ж не сприятиме консолідації нації.

Потужно діє на характер суспільної правосвідомості релігія. Якщо буддизм, конфуціанство, брахманізм, даосизм виховували слухняну людину, що підкоряється волі релігійної громади, то католицизм та протестантизм спрямовували віруючих на активну популяризацію певних духовних і життєвих стандартів [95, с. 110–112].

Важливою тенденцією сучасного світу сьогодні виступає зміна ставлення до міжнародного права. Однією з ознак нового відношення до міжнародного права є перехід частини функцій і повноважень від національних держав до міжурядових організацій (яскравим прикладом цього виступає ЄС) [95, с. 190].

Варто зауважити, що існує тісний взаємозв'язок між правом та політикою. Право є одним із численних засобів вираження політичних рішень, закріплення усталених політичних відносин та політичної системи суспільства. Варто зауважити, що правосвідомість безпосередньо стосується політики державної влади, виявляючись через розуміння цієї політики та ставлення до неї з позиції принципу правомірності та справедливості. Вона нерозривно пов'язана з процесом легітимації та демократизації публічної влади, і притаманна всім

членам громадянського суспільства, які є активними учасниками державних політичних процесів. Цей підвид правосвідомості має суттєвий вплив на політичний процес, проте одночасно зазнає його впливу. Як зазначає В. Ковальчук, у даному випадку можна виокремити особливий різновид правосвідомості – громадянську правосвідомість – вид правосвідомості, який являє собою сукупність правових поглядів і почуттів, що безпосередньо стосуються діяльності публічної влади, її оцінки згідно з принципом правомірності та справедливості [110, с. 49].

О. Данильян та О. Петришин виділяють такий вид правосвідомості, як демократична правосвідомість. При цьому науковці зауважують, що базовою константою демократичної правосвідомості постає толерантність.

Серед чинників, які впливають на процес становлення демократичної правосвідомості, можна виокремити, з одного боку, наявність та схвалення тих фундаментальних положень, які закріплюють мету та принципи демократизації суспільства (політико-правові передумови), а з другого – сутнісні умови можливості існування демократичної правосвідомості як явища правової реальності. Не менш важливою передумовою становлення правосвідомості демократичного напрямку є високий загальний рівень суспільної свідомості та культури, оскільки механічне дотримання законодавчих приписів ще не створює сприятливого ґрунту в суспільстві для впровадження демократичних інститутів, принаймні успіх таких нововведень, не укорінених у суспільній свідомості, не буде тривалим. Також одним із необхідних факторів формування демократичної правосвідомості є висока духовність суспільства, вкорінена в історичних, цивілізаційних та ментальних особливостях соціуму [66, с. 299].

Аналізуючи детально весь процес формування правосвідомості в Україні сьогодні, варто зупинитись на основних проблемах, які виникають (або ж потенційно можуть виникнути) на його шляху.

Правова просвіта громадян є системою послуг державних, муніципальних і громадських структур, які в обов'язковому порядку або факультативно забезпечують певний стандарт правових знань, навичок, інформацій,

консультацій тощо, необхідних громадянину для прийняття рішень у питаннях державного, місцевого і приватного життя, захисту прав і свобод [87, с. 139].

Дещо ширшим є поняття правової освіти населення. Г. Мурашин і В. Нагребельний розглядають правову освіту населення як необхідний елемент правової культури, як процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання в громадян поваги до закону, до прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку. Отже, якщо “правова просвіта” - це, головним чином, правове інформування, то “правова освіта” включає і виховання поваги до закону, прав і свобод інших громадян [164, с. 591].

В Україні склалася певна система правової просвіти громадян, яка включає заклади освіти, культури, науки, науково-методичні і методичні установи різних форм власності, органи управління в галузі освіти та координації - у галузі правової просвіти громадян.

В. Годованець, В. Кампо та В. Тертичний зазначають, що необхідним елементом доступу громадян до права в демократичних країнах є правова просвіта, яка в першу чергу має правозахисний зміст, але разом з тим формує і позитивне ставлення громадян до державних інститутів. В Україні протягом тривалого періоду тоталітаризму правова просвіта була інструментом духовного поневолення народу. Тому утвердження демократичних засад правової просвіти після проголошення незалежності України стало одним з важливих завдань нової держави. Адже згідно із сучасною концепцією правової держави, зазначає однією з її ознак є “притаманність усім громадянам високої державної культури, зокрема їх обізнаність з життєво необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання в практичному житті” [161, с. 197].

Відтак, підсумовуючи напрями удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення ефективності реалізації функцій українського права зазначимо, що буття права, передусім, знаходить свій вияв у правосвідомості у всій своїй специфічності, або, навпаки, інтегративності (що є характерним для сучасного періоду розвитку суспільства).

Таким чином, інтегративний (плюралістичний) підхід до правової ідеології зумовлюється фактично трансформаціями правосвідомості та співвіднесенням у її площині всіх складових національної правової системи, аналогічних складових правових систем інших держав, філософських першооснов онтології соціуму, права та держави, а також сукупності неюридичних чинників [50, с. 52]. Юридичне закріплення та реалізація функцій українського права нерозривно пов'язане із процесом правової просвіти громадян України, який мислиться як загальнодоступний практичний спосіб ефективної імплементації цих функцій у вітчизняну правову реальність

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Таким чином, за результатами дослідження особливостей впливу правосвідомості суб'єктів на процес реалізації функцій права України можна констатувати наступне:

1. Характеризуючи поняття правосвідомості на трьох головних рівнях, а саме юридичному, соціокультурному та філософському, у дослідженні ми охопили не лише власне юридичний, нормативно-правовий аспект, через який виражається правосвідомість, але й проаналізували її у широкому соціокультурному та історичному контекстах, завдяки яким право сприймається як феномен культури, а культура у свою чергу визначається як здатність свідомого засвоєння і виконання правових норм.

Здійснена у розділі всебічна характеристика правосвідомості дозволяє ствердити, що цей феномен має дві головні форми існування неінституціональну, що включає широкий спектр взаємодії правового мислення, волі та почуттів, а також інституціональну, що виокремлюється з першої форми у результаті документального закріплення визначених правових норм, які формуються на основі реального праворозуміння суб'єктів правовідносин.

Відтак, інституціональна правосвідомість фактично виступає екстраполяцією позитивного права, здійсненого на основі імплементації природного права. У першому випадку той чи інший рівень правосвідомості є важливим у контексті тлумачення закону виданого державою, щодо конкретної ситуації або щодо визначення конституційності окремого закону, а в другому – правосвідомість застосовується виключно для того, щоб досягти суспільного консенсусу у питанні ставлення до чинного права в цілому та окремих його складових. Саме тому поділ правосвідомості на теоретичну і практичну є, на нашу думку, доцільним, адже правова наука виявляє її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія формують емпіричний рівень правосвідомості.

Звідси органічно випливає доведена у розділі зумовленість структури правосвідомості соціально-політичними, економічними та релігійними

чинниками. Власне багатовимірність структури правосвідомості на сучасному етапі надає різним видам суспільних відносин формально закріпленого, загальнообов'язкового, нормативного та впорядкованого характеру. Сутнісними елементами професійної правосвідомості є її функціональні характеристики, що розглядаються нами як конкретні шляхи виконання правосвідомістю своєї соціальної ролі.

Характерною рисою правосвідомості у вітчизняному правовому просторі є необхідність її постійної трансформації у плані звільнення її від багажу тоталітарного минулого. Головними рисами такої трансформації є демократичність, гуманізм та плюралістичність, а також поступове подолання правового нігілізму, результатом чого є підвищення правової обізнаності, і як наслідок правосвідомості.

2. Внаслідок характеристики процесів юридичного закріплення та реалізації функцій українського права було виявлено, що вони виражають найбільш істотні риси права, з допомогою яких правова система здатна ефективно виконувати покладені на неї державою та громадянським суспільством завдання у напрямі впорядкування суспільних відносин, виходячи з динамічного характеру, що іманентно притаманний усім без винятку функціям права.

Функції права ретранслюються у суспільство через правосвідомість індивідів та цілих соціальних груп, і сформувавши у такий спосіб магістральні напрями впливу на суспільне життя, об'єктивно реалізуються у межах правової системи. Тому незалежно від критеріїв класифікації функцій права, значної кількості підходів до їх вивчення, найбільш повна реалізація як соціальних, так і власне юридичних функцій права, можлива, на нашу думку, лише за умови їх належного сприйняття правосвідомістю.

Слід також відзначити, що функціональна сутність права, що виражається через правосвідомість, розглядається й аналізується у дослідженні у безпосередньому зв'язку із процесами соціалізації індивідів та державних інститутів, і як наслідок демократизації політичного життя на тлі активної участі громадян та інституцій громадянського суспільства у процесах правотворчості.

Відтак соціальна цінність права виявляється лише за умови, коли правова система здатна реально, а не номінально впливати на стан суспільних відносин, підвищувати ефективність державних та громадських органів.

3. На ефективність реалізації функцій права в умовах існуючої правової системи передусім впливають її суб'єкти, які, послуговуючись механізмами соціалізації, вступають у правові відносини, власне формуючи зазначену систему. Саме тому сприйняття гарантії прав людини і громадянина як основоположним принципом значною мірою підвищила ефективність реалізації верховенства права загалом. Проблема буденної і теоретичної правової свідомості в аспекті їх взаємозв'язку розв'язана на сучасному етапі шляхом застосування антропологічного принципу права, що відкрив можливості для ефективної реалізації системи правового регулювання в українському суспільстві.

Усі аспекти визначення рівня ефективності норм права (духовний, діяльнісний, психологічний, утилітарний, конфліктний, антропологічний) спрямовані на сприйняття їх засадничих принципів у суспільстві, адже всі вони спрямовані на досягнення оптимального співвідношення поставлених законодавцем цілей та реальних результатів, до яких призвели ті чи інші правовідносини, спрямовані на зниження рівня деструктивної соціальної конфліктності як наслідок зменшення кількості протиправних вчинків. Ефективність реалізації функцій права залежить також від ступеня взаємодії між природним і позитивним правом, завдяки якій не лише здійснюються належний регулятивний вплив на суспільні відносини, але також втілюються визначені суспільно-необхідні вимоги реалізації цих відносин.

Вагомими фактором, який беззаперечно впливає на визначення ефективності норм законодавства є їх антропологічна адекватність тобто відповідність основним властивостям людини, її головним потребам. Адже гармонізація, та взаємна адаптація норм законодавства і психіки людини є одним із найважливіших завдань, яке ставлять перед собою творці правової системи на сучасному етапі вітчизняного право творенню.

Виключно право як доведено у розділі є адекватною вимірною величиною, що ефективно реагує на зміни суспільних відносин за умов дієвості норм, які пропонує правова система, гарантованості прав і законних інтересів людини, впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, тощо.

4. Процес удосконалення рівня правосвідомості з метою ефективнішої реалізації функцій українського права має свою внутрішню (онтологічну) і зовнішню (гносеологічну) складові. Внутрішня складова виявляється передусім шляхом досягнення належного ступеня самоорганізації як на рівні правової системи в цілому, так і всіх її компонентів зокрема, маючи своїм джерелом принципи соціальної самоорганізації. Завдяки самоорганізації правової системи досягається її синергетика, що виявляється у самоузгодженні цієї системи, саморозвитку, що відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Правосвідомість у цьому контексті власне виконує інтегративно-синергетичну роль виявляючи відкритий та нелінійний характер правової системи загалом. Правосвідомість виконує функцію сполучної ланки, покликаної збалансовувати роботу елементів правової системи, забезпечивши у такій спосіб її самокерованість з урахуванням змін у кожному її компоненті. Завдяки цьому відбувається трансформація ідеологічних уявлень про значення і роль права у конкретній державі.

Зовнішня складова удосконалення рівня правосвідомості виявляється по-перше через підвищення рівня правової культури, що передбачає здійснення правового навчання і виховання, а також правової інформованості українських громадян, і по-друге шляхом вдосконалення системи професійної правової освіти, внаслідок чого відбувається зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя та адаптація українського законодавства до міжнародних норм і стандартів. Зазначені напрями удосконалення рівня правової свідомості також опосередковано впливають на трансформації правосвідомості та постійну гармонізацію у її площині складових національної правової системи.

ВИСНОВКИ

Комплексне теоретико-правове дослідження впливу правосвідомості на реалізацію функцій права дає підставу для наступних висновків та рекомендацій.

1. Охарактеризувавши та систематизувавши головні наукові підходи до розуміння правосвідомості та процесу реалізації функцій права, відзначимо наступне. Розчленування структури правосвідомості як показано у дослідженні, відбувається на власне науковому (теоретичному) професійному (спеціалізованому) і масовому (буденному) рівнях. Правосвідомість фактично є концентрацією загальних уявлень (ідей, концепцій, вчень, доктрин, теорій), здобутих професійними правознавцями у ході їх практичної діяльності. Зрештою теоретичний рівень правосвідомості передбачає належно верифіковані в емпіричний спосіб знання про сукупність внутрішніх зв'язків та загальних і специфічних закономірностей розвитку правової дійсності.

Функціональний потенціал правосвідомості розкривається як в узагальненому, широкому впливі на суспільні відносини, так і у вузькому контексті, який передбачає реалізацію можливостей власне правового регулятивного впливу залежно від їх характеру та значення для соціального розвитку.

2. Обґрунтувавши, що правосвідомість є ідеологічним елементом правової системи, було виявлено проблему співвідношення у правовій ідеології інтелектуального та психологічного компонентів, яка досі залишається дискусійною. Фактично правова ідеологія, що формується у результаті як науково-теоретичного, так і буденного відображення правової дійсності є концентрованим вираженням правосвідомості як форми суспільної свідомості. Завдяки цьому компоненту формально юридичні вимоги переносяться з умоглядної сфери в мотиваційну, психологічну, емоційно-вольову сферу духовного життя соціальних суб'єктів, адже завдяки правовій ідеології об'єктивуються, кристалізуються уявлення про право, державу, правові інститути

як про явища соціального буття, на підставі яких будується той або інший тип праворозуміння.

Громадські та державні інститути формують власне відношення осмислення та усвідомлення правової дійсності та виробляють чіткі правові критерії оцінки соціального життя, його цінностей та механізми гармонізації відносин між особою суспільством і державою. Для цього правова ідеологія впливає на характер правотворчого процесу синтезуючи різноманітні соціальні і національні очікування у напрямку досягнення суспільного консенсусу.

3. Розкривши зміст та форми реалізації функцій права, з урахуванням філософсько-правових, загально-правових та галузевих трактувань їх впливу на правову систему, було доведено, що у своїй сукупності функції права спрямовують його суспільний вплив на демократизацію держави і розбудову громадянського суспільства, забезпечуючи при цьому як загально-соціальні, так і приватні інтереси сприяють втіленню у життя певних державних пріоритетів і гарантують додержання прав і свобод людини і громадянина.

Змістовною характеристикою функцій права є їх постійність, яка забезпечує стабільну та безперервну дію права у суспільстві. Однак незважаючи на те, що функція постійна властива праву це не означає, що незмінними залишаються механізми і форми її реалізації, вони безумовно ефективно змінюються та розвиваються згідно із потребами суспільства в цілому та юридичної практики зокрема. У цьому виявляється залежність функцій права від його завдань, адже саме завдання зумовлюють існування функцій, визначають їх зміст та суттєвим чином впливають на форми й методи їх реалізації.

4. Виявивши взаємозв'язок між правосвідомістю суб'єктів та процесом реалізації функцій права, ми розкрили його синергетичний характер. Адже ефективність реалізації функцій права як в індивідуальному, так і в суспільному вимірах, залежить від рівня правосвідомості та її імплементації у систему правових відносин. Обидва сутні елементи структури правосвідомості, а саме її теоретичний та емпіричний рівні, кожний у властивий спосіб впливають на реалізацію функцій права. Саме на підставі такого впливу у суспільстві поступово

кристалізується так зване розуміння права, яке включає ставлення людей до права, його осмислення, оцінку. У цьому контексті правосвідомість виступає суб'єктивною формою реалізації функцій права.

Результатом взаємозв'язку правосвідомості та функцій права також є актуалізація у правовому просторі оптимальних методів правового регулювання. Це важливо перш за все у контексті сучасного реформування української правової системи у напрямку поступової відмови лише від імперативних методів правового регулювання і натомість застосування диспозитивного та заохочувального методів правового регулювання з метою стимулювати зацікавленість громадян у правомірній поведінці. Відтак, вплив правосвідомості на поведінку людей відбувається за посередництвом реалізації функцій права у процесі регулювання суспільних відносин.

5. Розкривши вплив правової психології на імплементацію правових норм, як доведено у підрозділі, можна визначити релевантну залежність між ступенем соціальної значущості та рівнем ефективності норм права.

Важливе значення правової психології у процесі розкриття функціонального потенціалу правосвідомості полягає передусім у тому, що завдяки їй у нормативно-правову практику імплементується поняття суспільного інтересу, вивчення якого допомагає з'ясувати як мотиви діяльності окремих суб'єктів права, так і цілих соціальних груп, тощо.

Функція правової психології у системі правосвідомості безпосередньо корелюється із змістом такої категорії як соціалізація, що дозволяє прогнозувати можливі позитивні правові результати в межах діючого правового поля. Оскільки саме послуговуючись психологічно-правовими установками окремі індивіди та соціальні групи дають морально-етичну оцінку діям держаної влади, спрямованим на досягнення необхідних правових перетворень. Слід також зазначити, що у процесі вивчення структури правосвідомості дуже важлива роль належить змішаним раціонально-емоційним формам правової психології, якими є правові оцінки, відношення, уявлення і переконання. Такий синтез власне і робить правову психологію відносно самостійним елементом правосвідомості.

6. Систематизувавши форми впливу правової ідеології на реалізацію та здійснення функцій права, було встановлено, що головне її призначення полягає у здійсненні регулятивного та стабілізуючого впливу на життєдіяльність соціуму та його окремих сфер, яке реалізується виключно завдяки плюралістичному характеру цієї ідеології.

Адже в умовах глобалізації оптимальною видається така правова ідеологія, у якій залишаються незмінними не політично-правові детермінанти, як це було наприклад у радянський період, а натомість ціннісні орієнтири, які для правової системи означають домінування принципу верховенства права, гарантії, захист прав людини і громадянина, а також поступове напрацювання ефективної законодавчої бази. Усі перелічені вище фактори у взаємодії та взаємозумовленості здатні забезпечити формування цілісної, динамічної, національної правової системи. Досягненню структурно-функціональної єдності її елементів сприяє також модернізація правової системи, здійснена на такій ідеологічній основі, а це у свою чергу підвищує міжнародно-правовий авторитет нашої держави, позиціонує Україну як цивілізовану частину європейського глобального правового простору.

Центральним для розуміння правової ідеології у нашому дослідженні є поняття правового впливу, покликаного поряд із функціями, що притаманні правовій психології, формувати мотиви поведінки суб'єктів правових відносин з метою їх упорядкування та встановлення системи прав та обов'язків зазначених суб'єктів. У цьому процесі важлива роль відводиться правовому механізму, який має виразне конституційне підґрунтя, що детермінує місце та роль різних правових засобів, а саме, ідей, теорій, норм, поглядів, заснованих на належно верифікованих наукових і політичних знаннях.

7. Показавши вплив рівня правової культури суспільства на ефективність реалізації функцій права, було виявлено її регулятивний потенціал, важливість дослідження якого полягає у необхідності застосування у процесі регулятивної діяльності не тільки юридичних, а насамперед моральних різновидів соціальних норм.

Для еволюції правосвідомості це має вирішальне значення, адже як доведено у розділі, високий рівень правової культури жодним чином не може бути нав'язаний суспільству, а формується лише як результат усвідомленого прийняття системи загальнолюдських та суспільно-правових цінностей, що набуваються суспільством та окремими соціальними групами внаслідок успішної імплементації позитивних психологічних та ідеологічних установок, що власне й формують такий складний і багатогранний духовний феномен як права свідомість.

Підвищення рівня правової культури, відтак, нерозривно пов'язане із виконанням правовою системою цілого ряду різноманітних функцій, ефективна реалізація яких набуває особливої ваги при формуванні демократичної та людиноорієнтованої державної системи. Адже належна реалізація саме такого потенціалу правової культури передбачає органічну імплементацію за посередництвом державного апарату передусім принципу верховенства прав людини і громадянина.

8. Навівши порівняльну характеристику рівня правосвідомості загальних і спеціальних суб'єктів правовідносин в Україні, стверджуємо, що цей феномен на відповідних рівнях має дві головні форми реалізації: неінституціональну, що включає широкий спектр взаємодії правового мислення, волі та почуттів, а також інституціональну, що виокремлюється з першої форми у результаті документального закріплення визначених правових норм, які формуються на основі реального праворозуміння суб'єктів правовідносин.

Відтак інституціональна правосвідомість фактично виступає екстраполяцією позитивного права здійсненого на основі імплементації природного права. У першому випадку той чи інший рівень правосвідомості є важливим у контексті тлумачення закону виданого державою, щодо конкретної ситуації або щодо визначення конституційності окремого закону, а в другому правосвідомість застосовується виключно для того, щоб досягти суспільного консенсусу у питанні ставлення до чинного права в цілому та окремих його складових. Саме тому поділ правосвідомості на теоретичну і практичну є, на нашу

думку, доцільним, адже правова наука виявляє її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія формують емпіричний рівень правосвідомості.

Характерною рисою правосвідомості у вітчизняному правовому просторі є необхідність її постійної трансформації у плані звільнення від багажу тоталітарного минулого. Головними рисами такої трансформації є демократичність, гуманізм та плюралістичність, а також поступове подолання правового нігілізму, результатом чого є підвищення правової обізнаності, і як наслідок правосвідомості.

9. Визначивши закономірності процесів юридичного закріплення та реалізації функцій українського права, ми доводимо, що вони виражають найбільш істотні риси права, з допомогою яких правова система здатна ефективно виконувати покладені на неї державою та громадянським суспільством завдання у напрямі впорядкування суспільних відносин.

Функції права ретранслюються у суспільство через правосвідомість індивідів та цілих соціальних груп, і сформувавши у такий спосіб магістральні напрями впливу на суспільне життя, об'єктивно реалізуються у межах правової системи. Тому незалежно від критеріїв класифікації функцій права, значної кількості підходів до їх вивчення, найбільш повна реалізація як соціальних, так і власне юридичних функцій права, можлива, на нашу думку, лише за умови їх належного сприйняття правосвідомістю.

Слід також відзначити, що функціональна сутність права, що виражається через правосвідомість, розглядається й аналізується у дослідженні у безпосередньому зв'язку із процесами соціалізації індивідів та державних інститутів, і як наслідок демократизації політичного життя на тлі активної участі громадян та інституцій громадянського суспільства у процесах правотворчості.

10. Встановивши форми впливу правосвідомості суб'єктів на ефективність реалізації функцій українського права, було виявлено, що всі аспекти визначення рівня ефективності норм права (духовний, діяльнісний, психологічний, утилітарний, конфліктний, антропологічний, тощо) спрямовані на досягнення

оптимального співвідношення поставлених законодавцем цілей та реальних результатів, до яких призвели ті чи інші правовідносини, а також на зниження рівня деструктивної соціальної конфліктності та, як наслідок, зменшення кількості протиправних вчинків. Ефективність реалізації функцій права залежить також від ступеня взаємодії між природним і позитивним правом, завдяки якій не лише здійснюються належний регулятивний вплив на суспільні відносини, але також втілюються визначені суспільно необхідні вимоги реалізації цих відносин.

Вагомими фактором, який беззаперечно впливає на визначення ефективності норм законодавства є їх антропологічна адекватність тобто відповідність основним властивостям людини, її головним потребам. Адже гармонізація, та взаємна адаптація норм законодавства і психіки людини є одним із найважливіших завдань, яке ставлять перед собою творці правової системи на сучасному етапі вітчизняного правотворення.

11. Визначаючи напрями удосконалення рівня правосвідомості як засобу підвищення рівня ефективності реалізації функцій українського права, було розкрито внутрішню (онтологічну) і зовнішню (гносеологічну) складові цього процесу. Внутрішня складова виявляється передусім шляхом досягнення належного ступеня самоорганізації як на рівні правової системи в цілому, так і всіх її компонентів зокрема, маючи своїм джерелом принципи соціальної самоорганізації. Правосвідомість у цьому контексті власне виконує інтегративно-синергетичну роль виявляючи відкритий та нелінійний характер правової системи загалом. Правосвідомість виконує функцію сполучної ланки, покликаної збалансувати роботу елементів правової системи, забезпечивши у такій спосіб її самокерованість з урахуванням змін у кожному її компоненті. Завдяки цьому відбувається трансформація ідеологічних уявлень про значення і роль права у конкретній державі.

Зовнішня складова удосконалення рівня правосвідомості виявляється по-перше через підвищення рівня правової культури, що передбачає здійснення правового навчання і виховання, а також правової інформованості українських громадян, і по-друге шляхом вдосконалення системи професійної правової освіти,

внаслідок чого відбувається зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя та адаптація українського законодавства до міжнародних норм і стандартів. Зазначені напрями удосконалення рівня правової свідомості також опосередковано впливають на підвищення рівня правосвідомості та постійну гармонізацію у її площині складових національної правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / Правоведение. 2006. № 5. С. 23–34.
2. Абрамов А.И. Понятие реализации функций права: Соотношение понятий «реализация права» и «реализация функций права» / Правоведение. 2006. № 3. С. 179–189.
3. Абрамов А.И. Понятие функции права .Журнал российского права. 2006. № 2. С. 78–85.
4. Абрамов А.И. Проблемы реализации регулятивной функции права: дис. канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2005. 209 с.
5. Абрамова Е. Н. Юридическая клиника как форма соединения теории и практики в юридическом образовании : На примере юридической клиники «Эфора» Юридического института ДВГУ / Е. Н. Абрамова, Т. М. Самусенко / Юридическое образование, наука, практика : Взаимодействие и перспективы : Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2003. С. 8–13.
6. Авраменко Л. В. Теорія держави і права. Харків: СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. 287 с.
7. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности / отв. ред. Е. А. Лукашева. М. : Наука, 1988. 144 с.
8. Алексеев Н.Н. Основы философии права . СПб. : Юридический ин-т, 1998. 256 с.
9. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва : Юридическая литература, 1982. Т. 1. 360 с.
10. Алексеев С. С. Теория права . М. : БЕК, 1993. 224 с.
11. Алексеев С.С. Линия права : монография. М. : Статут, 2006. 461 с.
12. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. Т. 1. М. : Юридическая литература, 1981. 192 с.

13. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия : Опыт комплексного исследования. М., 1999. 712 с.
14. Алексеев С.С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. М., 2001. 176 с.
15. Алексеев С.С. Философия права. М., 1999. 745 с.
16. Алмазова З. Л. Социальные и ценностные основы регулятивной функции права в современной России: диссертация ... кандидата Юридических наук: 12.00.01 Кубанский государственный университет, Краснодар, 2016, 187 с.
17. Андреевкова Н. В. Проблемы социализации личности. Социальные исследования. 1970. Вып. 3. С. 38–53.
18. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права . Львів: Фонд «Право для України», 1997. 267 с.
19. Андрусак Т. Правова ідеологія: поняття та суть / Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіональної наук. практ. конф.. 13-14 лютого 2003 р. Львів : Юрид. ф-т Львівського нац. унту ім. Івана Франка, 2003. С. 3–4.
20. Асадов А. М. К вопросу о телеологическом критерии дифференциации системы российского права / А. М. Асадов, Т. В. Драхенберг. Проблемы права. 2012. № 2. С. 12–23.
21. Асадов А. М. К вопросу о телеологическом критерии дифференциации системы российского права / А. М. Асадов, Т. В. Драхенберг. Проблемы права. 2012. № 2. С. 177–184.
22. Бабенко А. Н. Аксиологические причины правотворческих ошибок / Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах : материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29-30 мая 2008 г.). М. : Проспект, 2009. С. 304–326.
23. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). М., 2005. 251 с.
24. Бальцій Ю. Громадянське суспільство в Україні в умовах розбудови правової демократичної державності . Вісник ЦВК. 2008. № 1 (11). С. 46–49.

25. Баранов П.П., Окусов А.П. Аксиология юридической деятельности. Ростов на Дону. 2003. 165 с.
26. Барков В. Ю. Суперечності розвитку громадянського суспільства в Україні та засоби їхнього подолання / В. Ю. Барков, Т. В. Розова. Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 25. С. 14–20.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_3.
27. Бачинін В. А. , Журавський В. С. , Панов М. І. Філософія права: підручник. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.
28. Бельский К. Т. Структура и функции правосознания . М. : Норма, 1996. 212 с.
29. Бельский, К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. М. : Высшая школа, 1982. 83 с.
30. Беседин А.А. Правовая идеология как элемент правовой системы современного общества : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.01. 184 с.
31. Богачова О.В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення . дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2006. С. 14–16.
32. Боев В.М. Правовая информированность и формирование правовой культуры личности (вопросы теории): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 1993., 20 с.
33. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / под редакцией Д. И. Фельдштейна. 2-е изд. Л.И.Божович. М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. 352 с.
34. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. К. : Центр учб. л-ри, 2010. С. 38.
35. Брюггер В. Відображення людини у концепції прав людини / Людина і політика. 2003. № 1. С. 54–69.
36. Буклова, З.К. Правосознание в современном информационном обществе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2011. 199 с.

37. Бурова Т.М. Реализация демографической функции права в современных условиях. Вестник Саратовской государственной академии права. 2010. № 4. 268 с.
38. Варич О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2006. 22 с.
39. Васильев В. В. Функции гражданского права как системообразующий фактор отрасли / Право и государство: теория и практика. 2011. № 6. С. 48–56.
40. Васильев В. Л. Юридическая психология. СПб. : Питер, 2001. 640 с.
41. Ващенко Р. В., Сулицький В. В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених / Проблеми пенітенціарної теорії і практики : Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. / редкол. : В. М. Синьов (голов, ред.) та ін. К. : КІВС, “МП Леся”, 2003. № 8. С 28–37.
42. Власова Ю.Б. Взаимодействие права и идеологии в современных условиях: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М. : РГБ, 2006 . 194 с.
43. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості функцій: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2007. 16 с.
44. Веркалець І. Д. Взаємодія права і правосвідомості як науково-методологічна основа дослідження функцій права. Проблеми формування національної правової системи України та її адаптації до європейського права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 5-6 травня 2017 року) Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2017. С. 48–52.
45. Веркалець І. Д. Вплив правової ідеології на процеси формування і реалізації явищ державно-правової дійсності. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу:

- матеріали Всеукраїнській науково-практичній конференції, м. Полтава, 10 грудня 2019 року. Полтава : Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. С. 67–69.
46. Веркалець І. Д. Правова психологія в механізмі реалізації права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького : Журнал. Серія Право № 5(17), 2018. С. 66–77.
  47. Веркалець І. Д. Правосвідомість суб'єктів в процесі здійснення функцій права. Прикарпатський юридичний бюлетень. 2020. № 1. С. 107–112.
  48. Веркалець І. Д. Шляхи імплементації правової ідеології в контексті поліфункціональності права. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки : матеріали II Всеукраїнського науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 20-21 квітня 2018 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 45–48.
  49. Веркалець І.Д. Роль правової культури у реалізації функцій права. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2019. № 42. Т.1. С. 37–40.
  50. Веркалець І. Д. Роль правосвідомості в функціональних процесах здійснення права. *Visegrad journal on human rights*. 2020. Випуск 2, частина 2. С. 29–34. (Словацька Республіка).
  51. Веркалець І.Д. Форми впливу правосвідомості на реалізацію функцій права. Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 березня 2019 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.
  52. Веркалець І.Д. Юридичне закріплення та реалізація функцій права у контексті загального рівня правосвідомості. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. С. 107–112.

53. Ганеев Р. Р. О сущности градостроительного права и его связях с гражданским правом / Евразийский юридический журнал. 2010. № 2(21)., С. 71–79.
54. Гладких М. В. Понятие индивидуального правосознания в свете психоаналитической теории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ставроп. гос. ун-т. Ставрополь : б. и., 2004. 181 с.
55. Глущенко В. В. Теория государства и права: системно-управленческий подход. Железнодорожный, 2000. 278 с.
56. Голубовський В.Є. Об'єктивна необхідність і соціальна значущість правомірної поведінки в розбудові правової держави / III Міжнародна науково-практична конференція Актуальні проблеми юридичної психології. (м. Київ 25 квітня 2014). С. 30–32.
57. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. М., 1972. 187 с.
58. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат, В. В. Панасюк. Юрист. 1998. № 11-12. С. 2–8.
59. Гриценко Г.Д. Право как социокультурное явление (философско-антропологическая концепция): дис. ... докт. философ. наук. Ставрополь, 2003. 377 с.
60. Гусарова М. А. Эволюция концепций правосознания в советской правовой науке / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2015. № 6 (56): в 2-х ч. Ч. 1. С. 54–57.
61. Гусарова М.А. Личностная автономия как условие оптимального развития права и правосознания в концепции И.А. Ильина / М.А. Гусарова / Общество : политика, экономика, право. 2014. № 2. С. 49–52.
62. Гусарова М.А. Правовая идеология и правовая психология в современном российском обществе: анализ корреляционных связей / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и

- искусствоведение. Вопросы теории и практики. Научно-теоретический и прикладной журнал. 2017. № 2 (76). С. 79–82.
63. Гусарова М.А. Проблема правосознания как социокультурного феномена / Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2017. № 9 (83). С. 73–75.
64. Гусарова М.А. Соотношение правовой идеологии и правовой психологии как фактор преодоления кризиса правосознания в современном российском обществе (философско-правовой аспект) / Вестник Вятского государственного университета. 2017. № 6. С. 12–16.
65. Гусарова М.А. Функции правосознания как социокультурного феномена / ASPECTUS: Международный научный журнал. 2016. № 4. С. 95–98.
66. Данильян О. Г. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення й тенденції втілення в українському соціумі / О. Г. Данильян, О. В. Петришин / Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х. : Право, 2009. С. 298–301.
67. Джерело. Академічний тлумачний словник української мови: в 11-ти т. (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/dzherelo>.
68. Дія права: інтегративний аспект: монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2010. 360 с.
69. Дмитрієнко Ю. М. Першоджерела традиційної української правосвідомості / Університетські наукові записки. 2006. URL : http://nbuv.gov.ua/jpdf/Unzap_2006_2_6.pdf.
70. Дмитрієнко Ю.М. Національна правосвідомість у структурі етновідносин (за сторінками зарубіжних досліджень) / Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 42. К.: Ін-т держави ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 19–23.

71. Додонов Б. И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности / Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анцыферовой. М.: Наука, 1981. С. 284–304.
72. Доржиев Ж.Б. Теория государства и права : учебно-метод. пособие. Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. 345 с. URL: [fttpp:// yourlib.net /content /view /1513 /29](http://yourlib.net/content/view/1513/29).
73. Дудаш Т. Праворозуміння антропологічна сутність. Антропологія права філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи) статті учасників Другого всеукраїнського «круглого столу» (Львів, 1-2 грудня 2006 р) Львів Край, 2007. С. 131–144.
74. Єрмоленко Д. О. Залежність категорії правосвідомість від типу праворозуміння. Часопис Академії адвокатури України. 2012. Т. 5. № 3 (16). С. 1–6.
75. Жеребко М. А. Правова психологія як структурний елемент правосвідомості / Юрист України. 2013. № 3. С. 17–24.
76. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості / Форум права. 2012. № 1. С. 307–312. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12goafpp.pdf>.
77. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Краснодар, 2009. 42 с.
78. Жинкин С.А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Краснодар, 2009. 384 с.
79. Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. К. : Юрінком Інтер, 1998. 320 с.
80. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка. Х. : Право, 2009. 584 с.
81. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

82. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права історія політичних і правових учень» Одеська національна юридична академія. О., 2009. 24 с.
83. Заморська Л.І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. / Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 6. 2015. С. 3–9.
84. Захарцев, С.И. Некоторые проблемы теории и философии права: монография . М., 2014. 208 с.
85. Зварич Р. Трансформація регулятивної функції права: історико-правове та компаративне дослідження дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Університет Короля Данила. Івано-Франківськ., 2019. 448 с.
86. Зварич Р.В. Проблеми реалізації концепції правової держави в Україні. Європейські перспективи. Науково-практичний журнал. 2013. № 5. С. 11–15.
87. Землянов, О.Е. Понятие правового регулирования / Право и государство: теория и практика. 2009. № 5(53). С. 137–141.
88. Иванов С. А. Функции советского трудового права / Советское государство и право. 1976. № 12. С. 48–54.
89. Иеринг Р. Борьба за право : монография. переводчик С.Я. Гинзбург. /пер. с 7-го нем. изд. К. : Типо-литогр. А.К. Брун, 1893. 71 с.
90. Ильин И.А. О сущности правосознания. Соч. М., 1993. Т. 1. 543 с.
91. История политических и правовых учений: учебник / под ред. О.Э. Лейста. М. : Юридическая литература, 1997. 576 с.
92. Ишкильдина Г. Р. Правосознание молодежи (Проблемы становления и эволюции в современных условиях) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Уфим. юрид. ин-т МВД РФ. Уфа : б. и., 2002. 164 с.
93. Каландаришвили З. Н. Актуальные проблемы правовой культуры российской молодежи : монография. СПб. : ИВЭСЭП, Знание, 2009. 171 с.
94. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія : автореф. дис. ...

- д-ра філос. наук : 12.00.12 ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2010. 36 с.
95. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність . Х. : Право, 2008. 294 с.
  96. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості : філософсько-правова рефлексія. Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2010. № 5. С. 92–100.
  97. Каминская В.И. Правосознание как элемент правовой культуры / Правовая культура и вопросы правового воспитания / под ред. В.И. Каминской, А.Р. Ратинова. М., 1974. С. 51–62.
  98. Канторович Я.А. Основные идеи гражданского права / предисл. А. Малинкий. Х. : НКЮ УССР, 1928. 309 с.
  99. Карбонье Ж. Юридическая антропология: учебник . М., 1986. 312 с.
  100. Карташов В.Н., Баумова М.Г. Правовая культура: понятие структуры, функции. Монография. Ярославль. 2008. 200 с.
  101. Керимов, Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М. : Норма, 2000. 208 с.
  102. Керімов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права) . М. : Аванта, 2000. 560 с.
  103. Кічук Я.В. Соціально-педагогічні умови формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 2002. 22 с.
  104. Клімова Г. П. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави / Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Х. : Право, 2009. С. 331.
  105. Клімова Г. П. Правосвідомість : до теорії питання.
- URL : <http://ndipzir.org.ua/wpcontent/uploads/2012/06/Клімова-Г.-П.pdf> с. 8.

106. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2009. 21 с.
107. Ковальський В. Функції права: поняття, джерела, динаміка / Теорія і практика інтелектуальної власності. 2009. №2. С. 3–10.
108. Ковальський В.С. Охоронна функція права : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2010. 336 с.
109. Ковальський В. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри / Юридична Україна. 2012. № 9. С. 4–9.
110. Ковальчук В. Б. Громадянська правосвідомість як фактор утвердження легітимності державної влади. Вісник Академії митної служби України. Серія «Право» : наук. зб. Д., 2014. № 1 (12). С. 47–53.
111. Ковлер А. И. Антропология права : учеб. для вузов. М. : НОРМА, 2002. 467 с.
112. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. Право України. 2010. №4 С. 10–21.
113. Комаров С. А. Общая теория государства и права. Изд-е 2-е. М. : Манускрипт, 1996. 314 с.
114. Комаров С.А. Общая теория государства и права. 7-е изд., СПб. : Питер, 2008. 512 с.
115. Кон И. С. Социология личности . М. : Политиздат, 1967. 383 с.
116. Константинова А. В. Формы осуществления функций права: диссертация кандидата юридических наук: 12.00.01. Челябинск, 2014. 179 с.
117. Константинова А.В. Формы осуществления функций права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2014. 21 с.
118. Конституція України, прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 26 червня 1996 р. / Відомості Верховної Ради України. 1996. 30. 141 с.
119. Корж Є. М. Реалізація інформаційної функції права в діяльності органів внутрішніх справ : автореф. дис. канд. юрид. наук. Х. : Б.в., 2010. 20 с.

120. Косаревська О. В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 Південноукр. держ. педаг. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса : б. в., 2002. 253 с.
121. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : навч. посіб. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
122. Кравец И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) . М. ; Новосибирск : Изд-во ЮКЭА, 2002. 360 с.
123. Кравченко В.В. Конституційне право України : навчальний посібник. вид. 4-те, виправл. та доповн. К. : Атіка, 2006. 243 с.
124. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Елементарний курс : навч. посіб. / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. Х. : Одіссей, 2007. 432 с.
125. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. Право і суспільство. 2017. № 5 Ч. 2. С. 25–30.
126. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 22 с.
127. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.05. Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 2004. 20 с.
128. Курцев И.А. Проблемы реализации охранительной функции права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2008. 22 с.
129. Ластовець І.В. Психологічні складові гармонійної особистості курсантів ВНЗ МВС України. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія Психологія. № 1032. Харків, ХНУ, 2012. С. 17–19.
130. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. К. : Освітня книга, 2006. 272 с.
131. Лихачев И. А. Правовая психология: понятие, структура и ее место в системе правовых и политических отношений: дис. ... канд. социол. наук : 09.00.11. Ярослав. гос. ун-тим. П. Г. Демидова. Ярославль, 1999. 183 с.

132. Лихачев И. А. Правовая психология: понятие, структура и ее место в системе правовых и политических отношений : автореф. дис. канд. социол. наук : 09.00.11. Ярослав. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль, 1999. 24 с.
133. Лісовський В. М. Ідеологія в Україні та її роль у формуванні і становленні громадянського суспільства. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20, Вип. 22(3). С. 86–92.
134. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии . Москва, 1984. 444 с.
135. Лукашева Е. А. Правовые знания – каждому / Коммунист. 1963. № 3. 79.
Лукашева Е. А. Правосознание, правовое воспитание и правовая культура / Сов. государство и право. 1976. № 1. С. 18–25.
136. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. М. : Юрид. лит, 1973. 344 с.
137. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности . М. : Наука, 1969. 198 с.
138. Луцький А. І. Місце правової ідеології в розбудові соціальної і правової держави в Україні / Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. № 7, 2014. С. 27–30.
139. Луцький А.І. Правова ідеологія в системі правової свідомості / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, Сер. : Юриспруденція. 2014. № 8. С. 25–27.
140. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології / Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ, № 2, 2014. С. 50–60.
141. Луцький Р.П. Основні типи праворозуміння Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право 2011. Вип. 15. С. 53–56.
142. Лысков А.П. Правовая психология и ее место в структуре правосознания : авто-реф. канд. дис. М, 1963. 17 с.

143. Макеєва О.М. Інформаційна функція права та її вплив на правову культуру суспільства / Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2015. № 3. С. 47–51.
144. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003—2010). Х. : Право, 2010. 318 с.
145. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Монография. Харьков: Право, 2002. 312 с.
146. Максимова И.М. Правосознание как источник правового поведения личности: дисс.... канд. юрид. наук. Н.Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2005. 181 с.
147. Маликов М.К. Гносеологические основы реализации права : Уч. пособие / Изд-е Башкирского ун-та. Уфа, 1998. 304 с.
148. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия. М.: Юридическая литература, 1970. 573 с.
149. Матузов М.И., Малько А.В. Теория государства и права : М.: Юристъ, 2001. 512 с.
150. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. Саратов, 2003. 563 с.
151. Матузов Н.И. Теория государства и права. А.В. Малько. М. : Юристъ, 1997. 672 с.
152. Мещерякова А. В. Проблемы правовой психологии курсантов вузов МВД России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Волгоград, 1999. 26 с.
153. Михайліна Т. Детермінація типології праворозуміння через правосвідомість. Підприємництво, господарство і право. 2017. №12. С. 225–228.
154. Міхайліна Т. В. Синергетика правосвідомості в контексті екологічної культури. Екологія Донбасу: уроки історії та виклики сьогодення: збірн. тез доп. (Вінниця, 10–11 жовтня 2017 р.). Вінниця, ТОВ «Нілан–ЛТД», 2017. С. 141–143.
155. Міхайліна Т. В. Синергетична роль правосвідомості. Economic and law paradigm of modern society. 2016. № 1. Р. 305–309.
156. Морозова Л.А. Теория государства и права: учебник . М., 2002. 379 с.

157. Морозова Л.А. Функции Российского государства на современном этапе / Государство и право. 1993. № 6. С. 89–101.
158. Мотков О.И. Методика «Личностная биография» . Газ. «Школ. психолог». 1998, № 38. С. 8–9.
159. Мотков О.И. Психологическая гармония. URL : <http://psychology.rsuh.ru>.
160. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права : монография. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. 134 с.
161. Мурашин Г. Нагребельний В. Проблеми вдосконалення організації правового виховання в Україні / Право та культура: теорія і практика. Київ, 1997. С. 197–199.
162. Мухін В.В. Професійна правосвідомість : особливості, функції: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. юридична академія України імені Я. Мудрого. Харків, 2007. 28 с.
163. Нагорна Л. П. Українська етнонація: криза ідентичності / Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. К. : ІпіЕНД; Бланк-Прес, 2002. С. 42–45.
164. Нагребельний В.П. Вдосконалювати координацію фундаментальних правових досліджень / Правова держава : Щорічник наукових праць. 2010. Вип. 21. С. 590–593.
165. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : моногр. К. : “МП Леся”, 2012. 400 с.
166. Недюха М.П. Правова ідеологія як засіб систематизації законодавства / Актуальні питання кодифікації законодавства України / за заг. ред. В.О. Зайчука. Наукове видання. Вип.1. К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. 270 с.
167. Неновски Н. Право и ценности / пер. с болг. под ред. В.Д. Зорькина. М, 1987. 385 с.
168. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства. М. : НОРМА, 2001. С. 510.

169. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. 256 с.
170. Новгородцев П.И. Введение в философию права : Кризис современного правосознания . М. : Наука, 1997. 269 с.
171. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. О., 2003. 379 с.
172. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. Отв. ред. М.: НОРМА, 2007. Т. 2 495 с.
173. Общая теория права / под ред. А. С. Пиголкина. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во МГТУ им. Н. Ё. Баумана, 1998. 384 с.
174. Общая теория права / под ред. В.К. Бабаева. Н. Новгород, 1993. 534 с.
175. Общая теория права и государства: / под ред. В.В. Лазарева. 5-е изд., перераб. и доп., М.: Норма : ИНФА-М, 2014. 592 с.
176. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 33–39. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2004_4_6.pdf.
177. Оніщенко Н. М. Право як об'єкт і чинник реформаторських змін в сучасному суспільстві / Бюлетень Міністерства юстиції України. 2016. № 2. С. 19–28.
178. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности . М. : Наука, 1969. 173 с.
179. Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. ВНЗ Університет економіки та права «Крок». Київ, 2015. 18 с.
180. Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1997. С. 20–22.
181. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. СПб.: ИГУП, 1999. 592 с.
182. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. К., 2016. 21 с.

183. Петери З. О некоторых чертах доктрины «возрожденного» естественного права / Критика современной буржуазной теории права. М. : Прогресс, 1969. С. 122–129.
184. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб. : Лань, 2000. 608 с.
185. Петрович З. З. Вплив моралі на правосвідомість особи: філософсько-правовий вимір / Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2013. Вип. 4. С. 496–505 http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nvlduvs_2013_4_55.pdf.
186. Пискунова С. С. Современное правосознание: понятие, характерные черты и функции / Закон и право. 2003. № 8. С. 28–31.
187. Погребная Ю.К. Кризис современного российского правосознания. М. : Альфа- М, 2013. 192 с.
188. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2009. 37 с.
189. Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні : монографія / Кресіна І.О., Матвієнко А.С., Оніщенко Н.М., Перегуда Є.В., Скрипнюк О.В., Балан С. В., Стойко О.М.; За ред. І.О. Кресіної. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. 320 с.
190. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. К.: Генеза, 2004. 736 с.
191. Положення про Координаційну раду молодих юристів України при Міністерстві юстиції України: Наказ Міністерства юстиції 19.07.2007 № 520/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 27.09.2007 № 835/5). URL: http://www.krmj.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8&Itemid=1.
192. Поляков А. В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения / Государство и право. 2000. 2. С. 20–26.

193. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. 2014. № 782. С. 123–128.
194. Попков В. Д. Теория государства и права в 2-х ч. Т. 2. М. : Юридический колледж МГУ, 1995. 339 с.
195. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление . К. : Наук. думка, 1970. 112 с.
196. Правова освіта / Юридична енциклопедія : довідк. вид. В 6 т. Т. 5. П – С . НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2002. 736 с.
197. Правознавство: підруч. / під ред. 7-ме вид., стер. К. : Юрінком Інтер, 2003. 736 с.
198. Про основні засади розбудови інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр. : Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V / Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102.
199. Проблемы теории государства и права / под ред. В.М. Сырых. М. : Эксмо, 2008. 528 с.
200. Проць О. Є. Структура та функції правосвідомості молоді / Форум права. 2011. № 2. С. 773-778. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/1proefpm.pdf>.
201. Пугинский Б. И. Функции гражданско-правовых средств / Вестник МГУ. Сер. 11, «Право». 1980. № 1. С. 10–16.
202. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник . Вид. 5-те, зі змінами. К. : Атіка, 2001. 176 с.
203. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Вид. 10-е, доповнене. Львів: Край, 2008. 224 с.
204. Рабінович П. М. Філософія права: навчальний посібник: в 5 ч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Львів: Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 232 с.

205. Рабінович П.М., Бачинський Т.В. Формування основ правового світогляду, правової свідомості та правової культури шкільної молоді (теоретико- й соціолого-правове дослідження). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол. : П.М. Рабінович (гол. ред.) та ін. П.М. Рабінович, Т.В. Бачинський. Серія 1. Дослідження та реферати. Вип. 29. Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. 224 с.
206. Радько Т. Н. Методологические вопросы познания функций права. Волгоград, 1974. 183 с.
207. Радько Т.Н. Основные функции социалистического права: учебное пособие. Волгоград: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1970. 254 с.
208. Радько Т.Н., Толстик В.А. Функции права. Монография. Н. Новгород, 1995. 216 с.
209. Ратинов А. Р. Правовое сознание как элемент правовой культуры / А. Р. Ратинов, В. И. Каминская. Правовая культура и вопросы правового воспитания. М. : Наука, 1974. С. 12–34.
210. Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания / Проблемы социологии права. Вильнюс, 1970. С. 180–186.
211. Рождественська О.С. Особливий суб'єкт інформаційних правовідносин (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія і історія держави і права: історія політичних і правових учень» . Х., 2009. 234 с.
212. Рубинштейн С.Л. Эмоции и потребности. URL: http://www.psyarticles/ra/view_post/php?id=222.
213. Рыбак М. С. Ресоциализация осужденных к лишению свободы : проблемы теории и практики : дис. ... доктора. юрид. наук. : 12.00.08. Саратов, 2001. 38 с.
214. Рыбаков О.Ю. Личность. Права и свободы. Правовая политика. М, 2004. 524 с.

215. Рыженков А. Я. Компенсационная функция советского гражданского права. Саратов, 1983. 135 с.
216. Санстейн К.Р. Об экспрессивной функции права / Конституционное право : восточноевропейское образование (сравнительное конституционное обозрение). 1996. 2. 96 с.
217. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права . Владивосток, 1984. 167 с.
218. Семёнова М.Ю. Идея законности как результат доктринального осмысления правовой действительности / Общество и право. 2011. № 1. С. 46–49.
219. Сердюк І.А. Основи правоохоронних відносин : монографія . Дніпропетровськ, 2010. 265 с.
220. Синьов В. М., Северов О. П. Особливості сформованості у засуджених психологічної готовності до сприйняття виховного впливу / Проблеми пенітенціарної теорії і практики. К. : КІВС, 1999. №4. С. 62–69.
221. Сиротин А. С. Юридическая практика как фактор утверждения правовой идеологии. Вопросы теории и практики. М. : МГИУ, 2009. 169 с.
222. Ситар І. М. Онтологічні функції права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.12 Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2008. 16 с.
223. Скакун О. Ф. «Загальне порівняльне правознавство» як навчальна дисципліна : досвід і перспективи в Україні : Відкрита лекція. К., 2010. Серія «Академія порівняльного правознавства». Вип. 21. 20 с.
224. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. Х. : Еспада, 2004. 454 с.
225. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підруч. Х. : Еспада, 2006. 776 с.
226. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Х. : Консум, 2001. 656 с.
227. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 603 с.

228. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. К. : Алерта, 2013. 524 с.
229. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология : учебник . Х. : Эспада, 2002. 504 с.
230. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого соціального управління. Вісник Академії правових наук України. 2004, № 2(37). С. 10–16.
231. Скуратівський А.В. Особливості регулятивного потенціалу правової культури. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 1-2. С. 31–36.
232. Сливка С.С. Природа та надприродне право : у 3-х частинах. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. К. : Атіка, 2005. 224 с.
233. Сливка С.С. Юридична деонтологія: підручник ; вид. 3-тє, перероб. і доп. К. : Атіка, 2006. 296 с.
234. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права . Л. : Изд-во ЛГУ, 1965. 184 с.
235. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов. М. : Наука, 1988. 224 с.
236. Соловьев Т.С. Информационная функция права / Право и государство:теория и практика. 2008. 152 с.
237. Соловьев Э.Ю. И.Кант: взаимодополнительность морали и права. М., 1992. 568 с.
238. Сопілко І. М. Сучасні інтерпретації інфо- рмаційно-правової культури як парадигмальні дороговкази державної інформаційної політики. Юридичний вісник. 2014. № 2. С. 55–63.
239. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учебник. М. : Проспект, 1999. 516 с.
240. Станік С.Р. Динаміка правової культури : автореф. дис. к.ю.н. Одеса, 1997. 18 с.
241. Стучка П. И. Правоотношение / Энциклопедия государства и права / под. ред. П. И. Стучки. М. : Наука, 1925–1926. Т. 3. С. 445–446.

242. Сырых В.М. Введение в теорию образовательного права: учебник. М. : Готика, 2002. 340 с.
243. Сырых В.М. Теория государства и права: 3-е изд. пере-раб. и доп. /В.М. Сырых. М. : Юстицин-форм, 2007. 704 с.
244. Тарахонич Т.І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Держава і право : зб. наук. праць. Серія «Юридичні і політичні науки». К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. 50. С. 11–17.
245. Теория государства и права / под ред. А.И. Денисова. М.: Изд-во Москов. ун-та, 1980. 415 с.
246. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. М. : Юристь, 1999. 672 с.
247. Теория государства и права : учебник / под ред. С. А. Комарова, А. В. Малько. М. : НОРМА Инфра, 2003. 448 с.
248. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М. : Юристь 1997. 213 с.
249. Теория государства и права : учебник для юридических вузов и факультетов / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА.М, 1998, 184 с.
250. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. М. : Юристь, 2007. 786 с.
251. Теория права и государства: учебник / под ред. А. В. Малько. М.: НОРМА, 2009. 431 с.
252. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Н.М. Оніщенко, О.В. Зайчука. К. : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
253. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-ге вид. перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 698 с.
254. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

255. Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова. К. : Юрінком Інтер, 2005. 448 с.
256. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Х. : Право. 2014.368 с.
257. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / Право України. 2008. № 6. С. 41–46.
258. Тімуш І. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку / Право України. 2010. № 7. С. 94–100.
259. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики: Монографія. Х. : Факт. 2000. 608 с.
260. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / Держава і право: зб. наук. праць “Юридичні і політичні науки”. Вип. 41. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 10–18.
261. Толстенко В.Л. Проблеми впливу правової ідеології на правове регулювання і розвиток правової системи / Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 42. К. : Ін-т держави ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 13–17.
262. Тугуз С. Б. Формирование правовой культуры студентов вуза в условиях компетентностной модели подготовки специалистов: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. М., 2009. 20 с.
263. Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / Государство и право. 1993. № 8. С.56–58.
264. Удовика Л. Правова ідеологія України: проблеми й перспективи формування в умовах глобалізації / Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. 2013. Вип. 21. Серія Право. Частина II. Т. 1. С. 107–112.
265. Удовика Л.Г. Теоретико-правові засади трансформацій правової системи України в умовах глобалізації: автореф. дис. докт. юрид. наук: спец. 12.00.01

- «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» . К., 2014. 40 с.
266. УКРАЇНА 2014–2015: ДОЛАЮЧИ ВИКЛИКИ (аналітичні оцінки) URL : http://www.razumkov.org.ua/upload/1424704722_file.pdf.
267. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 8 томах. Т. 1. М. Л., 1950. 573 с.
268. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. М. : Юридич. лит-ра, 1963. 430 с.
269. Философский энциклопедический словарь. М. : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
270. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 20 с.
271. Філософія права / за ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. К. : Юрінком Інтер, 2000. 334 с.
272. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
273. Флейшиц Е.А. Соотношение правоспособности и субъективных прав / Вопросы общей теории советского права. М., 1960. С. 17–34.
274. Фуллер Л. Мораль права. К. : Сфера, 1999. 232 с.
275. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1974. 321 с.
276. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / перевод Е.И.Замфир под ред. проф. М.М.Решетникова. СПб; БСК, 1997.316 с.
277. Хорошильцев А.И. Эффективность права: понятие и особенность / Общество и право. 2011. № 2 (34). С. 47–51.
278. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / под ред. проф. В. Г. Стрекозова; В. Н. Хропанюк. М. : Инверсталь, 2000. 298 с.
279. Хропанюк В.Н. Теория государства и права : учебное пособие / В.Н. Хропанюк ; под ред. В.Г. Стрекозова. М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. 384 с.

280. Цивільний кодекс України / ВВР України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
281. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К. : б. в., 2009. 34 с.
282. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Є. М. Причепій. К. : Тандем, 2000. 300 с.
283. Цыбулевская О.И., Милушева Т.В. Власть и реформы в России: нравственно-правовой аспект. Саратов, 2003. 218 с.
284. Чельшев М. Ю. О комплексных правовых отраслях. Проблемы права. 2007. № 15 С. 39–46.
285. Червяковский А. В. Информационная функция права и деятельность органов внутренних дел по ее реализации: автореф. дисс. канд. юрид. наук . М., 2002. 21 с.
286. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2010. 18 с.
287. Черниченко С. В. Вопрос о соотношении международного и внутригосударственного права как правовых систем (Размышления по поводу некоторых книг коллег) Правоведение. Известия высших учебных заведений. 2009. 1. С. 9–20.
288. Чернобель Г.Т. Право как мера социального блага / Журнал российского права. 2006. № 6. С. 77–85.
289. Чефранов В.А. Правовое сознание как специфическая разновидность правового отражения . Х. : Харьков, юрид. ин-т, 1973. 30 с.
290. Шаповалов И.А. Некоторые теоретические аспекты формирования российского правосознания / Государство и право. 2005. № 4. С. 84–90.
291. Шафиров В.М. Естественно-позитивное право: Введение в теорию: Монография. Красноярск, 2004. 262 с.
292. Шепітько В. Ю. Проблеми використання психологічних знань у кримінальному процесі / Актуальные вопросы судебной экспертизы и

- криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы. Х. : Право, 1998. 295 с.
293. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907г.) М. : Спарк, 1995. 375 с.
294. Щегорцов В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцов. - М. : Мысль, 1981. 174 с.
295. Щедрин О. Г. Этнические особенности русского правосознания : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ростов. гос. ун-т путей и сообщений. Ростов на/Д. : б. и., 2004. 201 с.
296. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности . М. : Юрид. лит., 1986. 127 с.
297. Эбзеев Б.С. Теоретические проблемы современного российского конституционализма / Государство и право. 2003. № 12. С.115–119.
298. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Известия вузов. Правоведение. 2004. № 2. С. 178–187.
299. Юридическая энциклопедия / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров ; пер. О.М. Оглоблина ; под общ. ред. М.Ю. Тихомирова. 5-е изд., доп. и перераб. М. : Изд-во Тихомирова М.Ю., 2007. 972 с.
300. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2004. Т. 6 : Т–Я. 768 с.
301. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 5. К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2003. 736 с.
302. Ющик А. И. Диалектика права. Киев: Право Украины; Ін Юре, 2013. Кн. 1: Общее учение о праве (критический анализ общеправовых понятий). Ч. II. 768 с.
303. Явич Л. С. Общая теория права . Л. : ЛГУ, 1976. 215 с.
304. Явич Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений . М., 1961. 214 с.

305. Якимов А. Ю. Статус субъекта права : Теоретические вопросы / Государство и право. 2003. №4 . С. 5–10.
306. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций . 2-е изд., перераб. и доп. М. : ЗАО Экономика, 2003. с. 332.
307. Honore T. About Law: A Short Introduction. N.Y.: Oxford University Press, 1995.
308. Law and Legal Cultures in the 21th Century. Diversity and Unity (Plenary lectures) / ed. T. Gizbert-Studnicki, J. Stelmach. Warsaw, 2007. 308 p.

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»**Проректор з наукової роботи
ПВНЗ Університету Короля Данила
к.ю.н., доц. Острогляд О.В.**

_____ 2020 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертації зі спеціальності 081 «Право»
на здобуття ступеня доктора філософії
Веркальця Івана Дмитровича
на тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права»
у навчальний процес Університету Короля Данила**

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора юридичних наук, доцента Онищука І.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, доцента Луцького Р. П., доктора історичних наук, доцента Гуменюк Т.І., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» Веркальця Івана Дмитровича на тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права» використовуються у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Актуальні проблеми теорії держави і права», «Теорія правозастосування», «Правова ідеологія».

Упровадження у навчальний процес окремих аспектів дисертаційного дослідження Веркальця І.Д. сприяло розширенню та поглибленню знань майбутніх фахівців правової сфери про сутність та особливості впливу правової свідомості на здійснення функцій права, формуванню інтересу у студентів до

засвоєння змісту навчального матеріалу, активізації їхньої науково-дослідної діяльності під час підготовки до семінарських та практичних занять, написання кваліфікаційних робіт, участі у студентських науково-практичних конференціях і круглих столах.

Апробація результатів дослідження підтверджує їх теоретичну і практичну спрямованість, доводить доцільність подальшого їх впровадження у навчальний процес з метою підвищення ефективності підготовки майбутніх фахівців юридичної сфери.

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав, та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Веркалець І. Д. Правова психологія в механізмі реалізації права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. 2018. № 5 (17). С. 66–77.

2. Веркалець І. Д. Роль правової культури у реалізації функцій права. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2019. № 42. Т. 1. С. 37–40.

3. Веркалець І. Д. Юридичне закріплення та реалізація функцій права у контексті загального рівня правосвідомості. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 4. С. 8–11.

4. Веркалець І. Д. Правосвідомість суб'єктів в процесі здійснення функцій права. Прикарпатський юридичний бюлетень. 2020. № 1. С. 107–112.

5. Веркалець І. Д. Роль правосвідомості в функціональних процесах здійснення права. Visegrad journal on human rights. 2020. Випуск 2, частина 2. С. 29–34. (Словацька Республіка)

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Веркалець І. Д. Взаємодія права і правосвідомості як науково-методологічна основа дослідження функцій права. Проблеми формування національної правової системи України та її адаптації до європейського права: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 5–6 травня 2017 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2017. С. 48–52.

7. Веркалець І. Д. Шляхи імплементації правової ідеології в контексті поліфункціональності права. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 20–21 квітня 2018 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 45–48.

8. Веркалець І. Д. Вплив правової ідеології на процеси формування і реалізації явищ державно-правової дійсності. Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Полтава, 10 грудня 2019 року. Полтава: Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. С. 67–69.

9. Веркалець І. Д. Форми впливу правосвідомості на реалізацію функцій права. Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 березня 2019 р. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.

Голова комісії:

Члени комісії:

 д.ю.н., доц. **Онищук І.І.**
 д.ю.н., доц. **Луцький Р. П.**
 д.і.н., доц. **Гуменюк Т.І.**

**УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА
KING DANYLO UNIVERSITY**

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, факс +38(0342)77-62-82
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45
e-mail: university@iful.edu.ua. Офіційна сторінка - www.iful.edu.ua

---

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
АКАДЕМІКА І.М. ЛУЦЬКОГО**

ДОВІДКА

**Про провадження результатів дисертаційного дослідження
Веркальця Івана Дмитровича**

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Веркальця Івана Дмитровича не тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права» спрямовані на вдосконалення змісту функціональної характеристики права, мають вагоме значення при розробці подальших напрямів трансформації правової системи України, а також розвитку і функціонування правової держави та використовуються Інститутом в науково-дослідній і експертно-аналітичній роботі при виконанні наукових програм розвитку Університету, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, а також підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів у визначеній сфері.

03. 02.2020 р.

Директор

Науково-дослідного інституту
Імені Академіка І.М. Луцького

Доктор юридичних наук, доцент
Луцький Р.П.

ДОДАТОК В

Акт

про впровадження в правозастосовчу, правоосвітню та правовиховну діяльність результатів дисертації Веркальця Івана Дмитровича на тему:
«Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права»
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 081 Право

Даний акт складено за результатами розгляду, обговорення та подальшого впровадження в правозастосовчу, правоосвітню та правовиховну діяльність матеріалів дисертації Веркальця І.Д. на тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права», виконаної за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Представлений матеріал, а також пропозиції, отримані на основі проведеного дисертаційного дослідження, мають ґрунтовний теоретико-методологічний та практично-прикладний рівень, що дозволяє використовувати їх у правозастосувальній та правореалізаційній практиці.

Результати дисертаційного дослідження, підготовленого Веркальцем І.Д., можуть бути використані в процесі вдосконалення функціональних аспектів механізму правового регулювання суспільних відносин, оскільки правосвідомість є одним з основних його елементів, а також забезпеченні рівня законності і правопорядку.

Таким чином, отримані результати мають відповідний теоретико-методологічний та практично-прикладний рівень, сприятимуть підвищенню ефективності правового виховання серед населення і юристів-практиків.

«10» лютого 2020 р.

**Начальник Південно-Західного
міжрегіонального управління**

Міністерства юстиції (м. Івано-Франківськ)

Вікторія ВАСИЛЬЧ

Акт

**про впровадження результатів кандидатської дисертації
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук**

(доктора філософії)

Веркальця Івана Дмитровича

**на тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права»
в правозастосовчій діяльності Івано-Франківського окружного
адміністративного суду**

Даний акт складено за результатами розгляду, обговорення та подальшого запровадження у юрисдикційну діяльність матеріалів дисертації І.Д. Веркальця на тему: «Вплив правосвідомості на реалізацію функцій права», виконаної за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Викладені у дисертації та наукових публікаціях результати наукового дослідження, авторські висновки, рекомендації та положення наукової новизни дійсно можуть бути використані у практичній діяльності органів судової системи. Особливо це стосується формування правосвідомості суддів в контексті функціональної дії права та її ролі у процесі прийняття рішень.

Таким чином, дисертація І.Д. Веркальця містить практично значимі рекомендації та авторські висновки, які використовуються під час здійснення правосуддя в Івано-Франківському окружному адміністративному суді і які можуть використовуватися для подальшого удосконалення процесу відправлення правосуддя.

«14» лютого 2020 р.

Голова

Івано-Франківського окружного
адміністративного суду

(Handwritten signature)

Могила А. Б.